

אל תגידו בגת

הנפֶּבָּה הפלסטינית בשירה העברית

1958-1948

אסופת שירים | עורך: חנן קובר

סדק

Sedek / سدق

אל תגידו בגת

הנצחה הפלסטינית בשירה העברית

1958-1948

סדק

Sedek / سدق

אל תגידו בגת

הנכבה הפלסטינית בשירה העברית

1958-1948

אסופת שירים | עורך: חנן קבר

עורכים שותפים: מורן בנית, מתי שמואלוף, איימן סיכסק, תומר גרדי

מערכת: נורמה מוסי, אסנת בר-אור, מורן בנית, עפר כהנא, מתי שמואלוף, איוב אעמר,
תומר גרדי, אפרת אבן-צור, איימן סיכסק
עריכה חזותית: עפר כהנא ואסנת בר-אור, פרהסיה
תחקיר ארכיוני: מורן בנית, איימן סיכסק, מתי שמואלוף
עריכה לשונית והגהה: אפרת אבן-צור
פענוח והקלדה: נורית רובין
עדויות: רנין גריס, עמר אע'באריה, איתן ברונשטיין
מוציאים לאור: זוכרות, פרהסיה, ופרדס הוצאה לאור
הפקה: זוכרות

על הכריכה: יעקב אלחנני, עין חוד, שנות השישים, צלם לא ידוע. אוסף צבי אלחייני

תודה לענת זאנה מאקוים על העזרה הגדולה, לשולה שלהב מספריית פועלים, לדוד גוטסמן
מהוצאת פרדס, ולכל צוות זוכרות על המשך התמיכה העיקשת בהוצאתו לאור של סדק.
תודה לצבי אלחייני על הרשות להשתמש בתמונה שעל הכריכה.

This publication of Sedek is made possible thanks to the support of:
ICCO, Misereor, Broederlijk Delen, CCFD, Trocaire, Oxfam Solidarity,
Oxfam GB, HEKS-EPER, medico international, Mennonite Central
Committee, SIVMO

תוכן העניינים

7	חנן חבר	הקדמה	133	אלכסנדר פן	היד הזאת
9	חנן חבר	"לא תחת גם מפני יאל תגידו בגתי" הנְכֵבָה הפלסטינית בשירה העברית 1958-1948	138	אסחאק אלח'טיב עדות	
56	ש. טוביה	מזמורים	140	אפרים תלמי	פינה בצפת
58	יוד'חת (אלכסנדר פן)	רק כך	141	אליעזר גרנות	שירת גרעם
60	ש. שלום	יום חדש	145	אבות ישורון	הונא מחטטת
68	נתן אלתרמן	על זאת	155	יוד'חת (אלכסנדר פן)	נימה אחת
70	אבא קובנר	פרידה מהדרום	157	דן פגיס	הכפר המת
75		חסן אלעג'ו עדות	158	עבדאללה זקות עדות	
76	חיה ורד	אשקלון	160	נתן אלתרמן	מלחמת ערים
79	צפריה גרבר	ערים וגבעות	172	י.ד. קמזון	למכבד רחובות אשקלון
83	דניאל בן־נחום	כפר נטוש	173	אפרים תלמי	בשדות אשקלון
84	מרדכי אבי־שאול	במסד השלום אשוקע כמו אבן	174	חיה ורד	כפר נטוש
86	מרדכי אבי־שאול	יעמוד המשפח למשפט!	175	חיה קדמון	גאון ירדן
91	יחיאל מר	שרידים מול הים	179	שמואל שתל	נעל בצל הצבר
92		סהאם פאלח שבאיטה כנאענה עדות	180	עבד אלחמיד פראן עדות	
94	אבות ישורון	תפילים על החודש	182	לאה גולדברג	illuminations
100	חיים גורי	בדרך לבוסתן	184	לאה גולדברג	משירי ציון
102	מרדכי אבי־שאול	שיר העצמאות	186	תופיק זייאד, נצרת	אחיי למאבק
104	נעמי נדב	יפו	188	מוחמד אל־פייתורי	ריגושים
106	חיים גורי	שיר סוף הקיץ	190	חיה קדמון	תאומים ילדה אותנו זו הארץ
109		גוסטא דכור עדות	196	יצחק שלו	האורחה עוברת בכפר
110	מרדכי אבי־שאול	ראש חודש מאי	197	שמואל שתל	בדרכי נכר
112	אבות ישורון	פסח על כוכים	198	פאטמה חסן מנסור עדות	
117	אדם ר.	אורות לשלום, אורות לחיים	200	נתן אלתרמן	מהומות נצרת
122	יוד'חת (אלכסנדר פן)	השאלה הנוקבת	203	ארנון בן־נחום	פליטה
124		אבראהים בירומי עדות	204	רקיה אסאנע עדות	
126	אריה ל. שטראוס	יד פטמה	206	אלכסנדר פן	שירי עם
128	יוד'חת (אלכסנדר פן)	נאום הנרצחים	209	אלכסנדר פן	מזמרת הארץ
130	ע. הלל	הניבוזים			
132	אבו תמאם	אדם בחתאם אמר			

הקדמה

הקובץ המוגש בזה לקוראי העברית כולל שירה עברית שנכתבה מינואר 1948 עד דצמבר 1958, ושבה נוכחות, אם בגלוי ואם במרומז, עקבות הנכבה הפלסטינית. לצורך זה נבדקו ספרי השירה והעיתונות העברית מן ה-30 בנובמבר 1947 ועד סוף 1958. מלאכת הבדיקה והאיסוף נעשתה על-ידי מורן בנית, איימן סיכסק ומתי שמואלוף. אני מבקש להודות להם מקרב לב על המאמץ הגדול שעשו לאתר כל סימן לשירה כזאת בכרכי העיתונות ובספרי השירה.

עוד בקובץ עדויות של פלסטינים ופלסטיניות שחיו בפלסטין של לפני 1948, המספרים בגוף ראשון אודות חייהם בפלסטין, הגירוש ממנה, וחייהם שאחריה. כל העדויות לקוחות מתוך סדרת החוברות שמפיקה עמותת זוכרות אודות הערים הפלסטיניות והכפרים הפלסטיניים המחוקים.

אני מבקש להודות לעמותת זוכרות ולמערכת כתבי-העת סדק על סבר הפנים היפות שבו קיבלו פרויקט זה ועל העבודה הרבה שהשקיעו בהפקת הספר. העובדה שייחדו לו גיליון מיוחד של כתב העת סדק מעידה על האמון שנתנו בפרויקט זה ועל החשיבות הרבה שהם מייחסים לו. כמו כן אני מבקש להודות לתומר גרדי, נורמה מוסי, מתי שמואלוף, דן מירון ויהודה שנהב על הערותיהם למסת המבוא לספר.

חנן חבר

חנן חבר

“לֹא תַחַת גַּם מִפְּנֵי אֵל תִּגִּידוּ בְּגַת”

הַנְּכֻבָּה הַפּלִסְטִינִית בְּשִׁירָה הָעֵבְרִית

1958-1948

[א]

הכותרת של מסה זאת לקוחה משירו של נתן אלתרמן “על זאת”, שפורסם בעיתון הארץ ב־21.11.1948. ככל הנראה כתב אלתרמן את השיר על הטבח בלוד, שאירע ב־12 ביולי 1948. בכך נתן ביטוי לפשעים מוסריים שביצעה מדינת ישראל באמצעות צה”ל כלפי התושבים הפלסטינים שחיו בפלסטין לפני פרוץ מלחמת 48’. התיאור של הטבח בלוד שבוצע על־ידי לוחמי חטיבת יפתח של הפלמ”ח והגירוש של תושבי לוד ורמלה מזרחה, לעבר קווי הלגיון (מוריס, 1991: 276, 311; מוריס רואה בשיר תגובה למעשי הזוועה ב”מבצע חירם”. ראו גם: מוריס, 2003: 230), הם ביטוי נדיר בשירת אלתרמן, שלא אֶזְכֵּר בה את מסעות ההפחדה שנקטה ההגנה, אשר הביאו לבריחות המוניות, או, למשל, את הגירוש מקיסריה ב־20 בפברואר 1949. למעשה, בדרך כלל התעלם אלתרמן מכך ש:

אף שלא ננקטה מדיניות גירוש כוללנית, ברי כי ביצוע ‘תוכנית ד’ של ‘ההגנה’ הוליקה לבריחה המונית. מפקדים הוסמכו לפנות כפרים ואזורים עירוניים מסוימים מתושביהם, ולהרוס כפרים כליל ככל שיכתיבו זאת שיקולים צבאיים. מפקדים רבים סברו כי מוטב שהמדינה היהודית שתקום תכיל מיעוט ערבי קטן ככל האפשר. כמה אלופים, כגון יגאל אלון, פעלו בבירור כמי שמטרה זו עמדה לנגד עיניהם. (מוריס, 2003: 242-243)

השיר “על זאת” נראה לפיכך כחריגה מהקו של העלמת המעשים הלא־מוסריים, הבולט כל כך בשירי “הטור השביעי” שפרסם אלתרמן מדי שבוע. אלתרמן כתב את השיר, אם כן, חמישה חודשים אחרי הטבח בלוד, שעליו ידע בבירור – כפי שציין יעקב אורלנד בשירו “זוטות” (רוגני, 2006: 126-127; נאור, 2006: 190-192). אך עיון מדוקדק בשיר מעלה שבניגוד למה שנראה בו על פניו כגינוי הטבח, אלתרמן דווקא מחזק בו את העמדה ההגמונית, שאפיינה את מלחמת 48’ כמלחמה מוסרית. לכאורה מפליג השיר “על זאת” בחריגותו; ואכן, ביסודו של דבר אלתרמן מתריע בשיר זה על פשעי מלחמה שנעשו על־ידי חיילי צה”ל:

הוא חָצָה עָלַי גִּיפֵ אֶת הָעִיר הַכְּבוּשָׁה, –
נָעַר עוֹ וְחָמוּשׁ... נָעַר כְּפִיר!
וּבְרָחוּב הַמְדֻבָּר

איש זקן ואשה
גלחצו מפניו אל הקיר.

והנער חיף בשנים־חלב:
"אנסה המקלע" ... ונסה!
רק הליט הזקן את פניו בידיו...
ודמו את הכתל כסה.

[...]

כי בנים ובנות, ואנחנו אתם,
מי בפעל
ומי בטפיחת הסכמה,
נדחקים במלמול של "הכרח" ו"נאם",
לתחומם של פושעי מלקמה.

(עמוד 68 בקובץ זה)

השיר החריף הזה, שניכרים בו הדי שירו של שאול טשרניחובסקי "קיר הפלא אשר בורמיזוא", צוננר תחילה; אבל עד מהרה הורה ראש הממשלה ושר הביטחון דוד בן גוריון לשכפלו ולחלק אותו לחיילי צה"ל. הוא אף הקריא אותו בשיבת מועצת המדינה הזמנית (קדמי, תשמ"ח: 215-216). בכך, כך נראה, תיעל בן גוריון את התגובה לפשע אל תוך מנגנוני המדינה, ולמעשה תרם להשתקת המחאה נגדו. כשכינס אלטרמן את השיר בספר, הוא הוסיף לו את המוטו הבא: "בעצם ימי הקרבות נתעורר על הדברים הללו שר הביטחון והוסיף לנאמר כאן את תוקף סמכותו המפורשת. מעשה זה, שאינו מן השכיחים בפרשות מלחמה, שווה כל שיר שהוא, הן מצד התכלית והן מצד המופת והכוח הפנימי" (אלטרמן, תשל"ז: 149).

אלא שבביקורתו החריפה על התנהגות חיילי צה"ל נקט אלטרמן דרך של פואטיקה לוליינית, שבסופו של דבר הופכת את שיר המחאה הזה לשיר שמאשר את כלל פעולות הצבא – ובתוכן גם את הגירושים וההתנכלויות לאזרחים. מן הבית השלישי ואילך מפתח אלטרמן דיבור מטא־שירי, שבאמצעותו הוא בוחן בשיר את היחס בין השירה בכלל ובין המעשים שעל אודותם היא נכתבת ומעריך את האפקט והתוקף של התיאור הנורא שנפרש בשני הבתים הראשונים:

זה צלום מקרבות־החרות, יקירי!
יש עזים עוד יותר! אין זה סוד!
מלקמתנו תובעת בטוי ושיירים...
טוב! יושר לך, אם־כן, גם על זאת!

ויושר לך אם־כן על "מקרים צדינים"
אשר שמם, במקרה – רציחה.
ויושר על שיחות של שומעים־מבינים,
על בנות־צחוק של ותור וסליחה.

אל יגד "רק פֶּרְטִים הם בְּפֶרֶק הפֶּאָר".
פֶּרְט וּכְלָל
הֵמָּה צְמֵד־כַּחֵק,
אם הִכְלָל כֵּךְ מְקַשֵּׁב לוֹ לְפֶרֶט הַמְסַפֵּר
וְאֵינְנו חוֹבְשׁוֹ בְּצִינּוֹק!

(עמ' 68)

כמשורר הנתבע לשיר את צדקת המלחמה מצביע אלטרמן על חובו כמתריע בשער לשיר גם על המעשה הזה. ובשירו זה הוא מתמודד בדיוק עם הטענה השגורה בדבר העשבים השוטים, שעיקרה כי המדובר הוא בפרט שולי בפרק מפואר של המלחמה. מעמדת הדובר המוסרי טוען אלטרמן כי אין בעובדה שהמדובר בחריג כדי לרכך את חומרת הביקורת על פשע המלחמה שבוצע בידי חיילי צה"ל. אבל המשך הבית מגלה פנים אחרות. שם קובע אלטרמן משפט תנאי המגדיר מהו הכללי ומהו הפרטי: אם הכלל אינו מעניש את הפרט "וְאֵינְנו חוֹבְשׁוֹ בְּצִינּוֹק", אזי הופכים הפרט והכלל לצמד מאוחד, לא מנותק. כלומר אם אין עונש מאסר חריף לפרט אזי מכתים הפרט את הכלל, שלא ראה במעשה אירוע חריג חריף מספיק כדי להעניש את הפרט שפעל, ולכן אי־אפשר לפטור את המעשה באמצעות הצגתו כחריג. היוצא מזה הוא שאם כן נדרש עונש וכן מובעת ביקורת, ואם, כרשום במוטו, אפילו שר הביטחון הוסיף לנאמר בשיר "את תוקף סמכותו" – כלומר אם נכתב שיר שאף פורסם וגם שוכפל והופץ בקרב חיילי צה"ל – הרי שאז מוגדר המעשה דווקא כאירוע פרטי, חריג וזניח, שהוא אכן, גם לדברי אלטרמן עצמו, "אינו מן השכיחים". בסיכומו של דבר, אם כך, הדיבור המטא־שירי המדבר על עצם כתיבת השיר הוא בעצמו מהווה פעולת ענישה. עצם הוקעת המעשה מעידה, על־פי אלטרמן, על גדולתה המוסרית ועל אומץ לבה של האומה, ובעיקר – כך נראה – על ניקוי עצמי שלו בעצם מעשה העדות שלו כמשורר:

ומלקמת העם שְׁעֵמְדָה לְבְלִי חַת
מול שבִּעַת הַגִּיטוֹת
שֶׁל מְלִכֵי הַמְזֻרָח,
לא תחת גם מפני "אל תגידו בגת"...
היא אינה פחדנית כְּדִי־כָךְ!

(עמ' 69)

ואגב, הנוסח של השיר שכונס בספר הטור השביעי שונה מ"כי בָּנִים וּבָנוֹת, וְאֶנְחֵנוּ אִתָּם" ל"כי חוֹגְרֵי כָּלֵי לֹחֶם, וְאֶנְחֵנוּ אִתָּם" (אלתרמן, תשל"ז: 150). דרך השינוי הזה, על אף שהכריזו כי "אֶנְחֵנוּ אִתָּם", הוא ייחד את הפשע הקונקרטי לכוחות הלוחמים ולא לכלל הבנים והבנות, ובכך הסיט את האש מן הזיהוי הקונקרטי היחידני אל האשמה קולקטיבית מטושטשת. לכך ניתן להוסיף את הדברים שכתב יצחק לאור על העלמת הטבח שנקטת ב"על זאת":

אבל כאן ב"על זאת", הוא כותב שיר מחאה נגד מעשי נקם. וכיוון שאין הוא מבקש לכתוב שיר אופוזיציה – אמצע הקרבות – הוא מסתיר משהו נורא, כמו כל מלודרמה, משום שאי-אפשר לאומרו. הרי לא מדובר בעבר אחד, וגם לא בוקן אחד. בלוד, באותו יום, נטבחו עשרות בני אדם. גם ירו בגברים העצורים שבחצר המסגד. אחר כך הציעו לצאת מהעיר. [...] לכן אכזריות הסיטואציה המתוארת אצל אלתרמן אינה צריכה להטעות. השיר נכתב מתוך מטרה דידקטית. [...] לא במקרה, הדגש אצל שני אלה, בן גוריון ואלתרמן, אינו מושם על הגירוש שבפקודה, אלא על ה"אכזריות". על דרך הביצוע של מה ש"צריך" לבצע. בן גוריון קר ביחס לדברים. הוא דואג לנפש האומה, כשהוא ממליץ על בתי דין צבאיים. אלתרמן מזדעזע. אבל אין הוא חורג אל מעבר למה שנדרש. אין להוציא מכלל אפשרות שהשיר הוזמן. מאז ומתמיד חילק השלטון, כל שלטון, את הפשעים לשניים: אלה שנעשו משמו – והם אינם פשעים, ומוטב, ליתר ביטחון, לא לדבר עליהם – ואלה שאינם נעשים משמו ואשר על כן יש להעמיד לדין את מבצעייהם, או לפחות לדרוש כזאת. (לאור, 1995: 123-124)

[ב]

משוררים ישראלים עבריים פעלו דרך קבע כחלק חיוני מן המגמה הציונית לנכס את המרחב הארצי-ישראלי-פלסטיני. בכך צעדה השירה הישראלית במסורת הגדולה של השירה העברית שנכתבה ברובה בתוך קווי המתאר הלאומיים: התשוקה לטריטוריה לאומית הזינה את השירה העברית מאז "שירת חיבת ציון" בסוף המאה ה-19. כבר אז נתפש המעשה השירי בתרבות הלאומית כביטוי מועצם ונוקב לעצם השאיפות הלאומיות וכשרטוט יעדיהן; כמרכיב הכרחי בייצוג של הסובייקט הלאומי האוניברסלי גיבשה השירה העברית בתוכה גם קול מוסרי ברור. בדיוק משום כך, כשמצד אחד זעק העוול, אך מצד שני גורמי העוול היו שרויים במלחמה לאומית שנתפשה בתודעה הישראלית כמלחמת קיום לאומית, נקלע השיח הספרותי לקונפליקט חריף ביותר. מצד אחד הוא מבקש לגלות רגישות מוסרית לגורל הפלסטיני, אך מצד שני הוא מדבר מתוך חרדה גדולה לגורל היהודי במלחמה ועל כן גם מתוך שמחה גדולה לנוכח תוצאותיה, ומתוך התפעמות מגילוי ההתחדשות לאחריה.

אלא שלא רק פעולה מלחמתית חריגה העמידה למבחן את רגישותה המוסרית של השירה העברית; גם עצם פעולת הייצוג השירי של המרחב הארצי-ישראלי, בלב-לבה של השירה הלאומית, היתה כרוכה בהרבה אלימות והפעלת כוח. אולם הרגישות המוסרית

של שירה זאת, גם אם לעתים הייתה מן הפה ולחוץ בלבד, היא גם זאת שהביאה לכך שלעתים קרובות היו הכוח והאלימות מכוסים ומוסוים. הפואטיקה של השירה העברית שנכתבה בישראל הפעילה מנגנונים מורכבים ומגוונים כדי להסוות את האלימות שכרוכה במעשה הניכוס של המרחב; לפיכך, גם הבריחה והגירוש של הפלסטינים במהלך מלחמת 48' יוצגו, אם בכלל, בצורה מוסווית ותוך כדי הדחקות.

השאלה שעולה מן ההתבוננות בשירה העברית שנתפרסמה מיד אחרי אירועי הנכבה ובעשור שלאחריה, נוגעת לעקבות שנתרו בה להפעלת האלימות כלפי הפלסטינים. האם בייצגה את הגורל הפלסטיני של הגירוש וההימלטות, ושל האיסור על השיבה לבתים ולאדמות אחרי תום המלחמה, הצליחה השירה העברית, שלא הרפתה ממחויבותה המוסרית – ולו כתשלום מס שפתיים בלבד – לתת ביטוי לטראומה של האחר הפלסטיני? האם לנוכח הסבל הפלסטיני שנגרם בנקודת זמן מוגדרת מאוד על-ידי פעילות הצבא הישראלי שהרס, גירש ומנע את שיבתם של הפליטים למקומם, הצליחו משוררים עבריים לגלות רגישות אנושית ומוסרית ואולי אפילו למחות בפני השלטון על שהנכבה היא תוצאה של פשע מוסרי שהוא גם פשע מלחמה?

התשובה הכוללת היא כי למעט יוצאים מן הכלל לא גילו משוררים עבריים רגישות לרוע האנושי שהתחולל בסמיכות זמן ומקום אליהם. בדיקה של כל הפרסומים בעברית מאז סוף 1947 ועד 1958 העלתה עדויות לא רבות של כתיבת שירה עברית על הנכבה; וגם אלה היו ברובן ניסיון להנכיח את הטראומה תוך מה שדומיניק לה קפרה מכנה גאולתה ושיקומה – ולכן גם "פתרונה" המדחיק (לה קפרה, 2006).

ב"מלחמת ערים" שכונס בספרו עיר היונה (1957) [1978: 68-84]; פורסם לפני כן בדבר, 1955.12.6), פרש נתן אלתרמן מחזור שירים שלם המתחקה אחר כיבוש יפו. ב-25 באפריל 1948 פתח האצ"ל במתקפה על יפו הערבית, ולאחר תלאות ונסיגות נכבשו היא וסביבותיה על-ידי ועל-ידי ההגנה. ההגנה, שהטילה מצור על העיר, כבשה אותה ב"מבצע חמץ" ב-30 באפריל. הסכם הכניעה של הערבים ביפו נחתם ב-21 במאי. "ההרעה" הניבה תוצאות מעל למצופה, היא 'הפילה אימה ופחד על תושבי העיר' ועודדה את הבריחה. מנוסת התושבים הובילה מצדה להתמוטטות המורל של הכוחות הלא-סדירים וגם אלה נסו על נפשם" (מוריס, 1997: 138). הבריחה מן העיר החלה ב-2 בדצמבר 1947 (שם: 71) וכן במהלך הקרבות בסוף אפריל 1948. בעיקר דרך הנמל, לכיוון לעזה. ככל הנראה היה מספרם של הבורחים למעלה מ-60 אלף. בעיר נותרו 4,000 עד 5,000 תושבים ערבים (שם: 143). בהגנה ובאצ"ל העריכו שההתמוטטות המהירה של ההתנגדות הערבית באזור הכפרי שמאחורי יפו וכן כיבוש מנשייה בידי האצ"ל גרמו לפגיעה האנושה במורל התושבים הערבים אשר ברחו מיפו (שם: 141). "יתכן שהיו מקציני המיליציה בעיר שיעצו או הורו לתושבים לעזוב יחד איתם, אך אין שום עדות לקיומה של הוראה כללית ברוח זו, שהוצאה בתוך העיר הנצורה או על-ידי הוועד הערבי העליון או מוסד ערבי אחר מחוץ לעיר" (שם: 481).

גורם חשוב שדחק בערבים לברוח מיפו היה האנדרלמוסיה בעיר, שהיתה אז עזובה למחצה. חלק מן השירותים העירוניים הושב אמנם על כנו לאחר שב-28 באפריל שב העירה ראש העירייה יוסף הייכל; "אך צינורות המים וקווי הטלפון המנותקים, הבתים ההרוסים, מעשי הביזה של ערבים ויהודים, מעשי הרצח, השוד והאונס מצד ערבים מן

הכוחות הלא-סדירים שפרקו כל משמעת, ונוסף על כך הפחד מפני העתיד הלא-ברור לאחר יציאת הבריטים – כל אלה השרו ייאוש על האוכלוסייה הנותרת" (שם: 142).
 אלתרמן היה אז במעמד המשורר הלאומי של היישוב היהודי בארץ ישראל. קודם לכן כבר נזקפו לזכותו שלושה ספרי שירה בולטים במיוחד (כוכבים בחוץ, 1938; שמחת עניים, 1941; ו-שירי מכות מצרים, 1944) שהפכו אותו לקול המרכזי בשירה העברית בת הזמן. שירתו נכתבה ברובה מעמדה לאומית ציונית; יחד עם זאת, במהלך השואה, ב-1944, פרסם אלתרמן את ספרו שירי מכות מצרים שמציג דווקא עמדה יהודית לאומית מובסת (חבר, 2001).

בניגוד ל"על זאת", שנכתב סמוך יחסית לאירועים, מחזור השירים "מלחמת ערים" הוא ביטוי שירי מאוחר של אלתרמן לנכבה. כאמור הוא פורסם לראשונה ב-1955 וכונס אחר כך ב-1957 בספר עיר היונה, שהופיע כמעט כעשור לאחר הקמת המדינה. המחזור נפתח בתיאור דרומה של תל-אביב ב-1948, ומגיע לשיאו בתיאור המלחמה ביפו והבריחה ההמונית של הפלסטינים ממנה, שהחלה עוד לפני שנכבשה העיר בידי היהודים. למעשה מדובר באירוע מקומי בגבולות תל-אביב ויפו; אבל בהקשר של שירת אלתרמן, התמקדות באירוע מקומי מהווה כמעט תמיד סינקדוכה (סימון החלק באמצעות השלם או להפך) להקשר הלאומי הכללי. בהיותו בעל מעמד של משורר לאומי, שירתו צפויה להתקבל כעוסקת במישור הכלל-לאומי גם במקרים שבהם ההתרכזות היא במקום או באירוע ספציפיים. ההתקבלות הכלל-לאומית הזאת נעוצה גם עמוק בטרוריקה של השיר האלתרמני, שבזיקתו העמוקה לנארוסימבוליזם הארצישראלי מיסודו של אברהם שלונסקי הוא מבליט דרך קבע את המופשט ואת המוכלל, שיכולים להיתפש כמורים על הלאום.

אלתרמן מתייחס ב"מלחמת ערים" לטראומה הפלסטינית של הנכבה שגרמה מלחמת '48, מעמדה מורכבת וסתירתית במיוחד. מצד אחד הוא מעיד על הגורל הפלסטיני בנכבה תוך הזדהות איתו; עוצמת ההזדהות היא כה רבה עד שניתן לדבר כאן על יצירת מה שקאי אריקסון מכנה "קהילה טראומטית", שמשמעותה יותר מאוסף של אנשים נפגעי טראומה, אלא היא תופעה מבנית שמאפיינת תגובה של קהילה (Erikson, 1995: 185). ובמקרה שלפנינו – קהילה לאומית שאלתרמן המשורר הלאומי מייצג אותה. הטראומה של הפלסטינים שאלתרמן מייצג היא כה עזה, עד שניתן לאפיין את מחזור השירים שלו כביטוי של טראומה משנית (לה קפרה, 2006: 126) לטראומה הפלסטינית, או של "טראומה תחליפית" לה (Vicarious Trauma) – כמונח שמשמש את אן קפלן (Kaplan, 2005: 90) לתאר טראומה שנובטת מן ההתבוננות בגורלו של האחר ועשויה במקרה קיצוני אפילו להמיר את הטראומה של האחר בטראומה של המתבונן בו.

מצד שני, אלתרמן מציג בשירים קול ציוני יהודי, שאמנם מזדהה עם הסבל הפלסטיני אך עם זאת אינו יכול למחוק את העובדה שהוא זה שגרם לנכבה והוא זה שמנע את השיבה הפלסטינית. העמדה הסתירתית של הקול השליט בשירי עיר היונה מכילה אמנם את הקול היהודי הציוני, אשר מתאר מנקודת מבטו את אירועי המלחמה; אך בעליו של הקול הזה הוא גם הגורם העיקרי לבריחת הפלסטינים ולגירושם,

והוא זה שהביס אותם במלחמה. במילים אחרות, הקול השליט בעיר היונה הוא בזמן הן קולו של העד לטראומה והן קולו של האחראי להיווצרותה.
 העמדה היהודית ציונית אשר ממנה מתאר אלתרמן את הסבל הפלסטיני שעמד בבסיס הטראומה של הנכבה מנוסחת בדיוקנות בסופו של הפרק "ה. שחר בפרך", המתאר את הבוקר שלמחרת (ההדגשות נוספו):

ופני זקן נגלים (שמחה הן מזרות)
 ופני עלמה חדות כאבן צר, –
 ושכט, שערשו הגרושים והגזרות,
 הופך עורו, נכון לרשת ולגזר – –
 ושחר קם. עברה את הפרך צוחת
 תריסי המוסכים המורמים במוט
 כעפעפי ברזל. הושב בחזק יד
 על מכונו עולם העצמים והשמות.

(עמ' 170)

כלומר: השבט, היהודים, "שערשו הגרושים והגזרות", ושאינו מזדהה אלתרמן, נושא איתו את משא הטראומה שלו. רק בהמשך הוא מתפנה לייצוג האירועים הקולקטיביים שהיוו ביסוד הטראומה הפלסטינית:

איד יפו וקצה. מסגרת
 ולשנים צלמה משפּע:
 ממזרח תחלום שד מארב
 ומים לה חרדת מנוסה.
 שם יורד המונה שתום עין
 ונקבץ במורד התל
 ובדשדוש ונקישת-קבצים
 רכושו לפניו גולל
 וסירות הסוחר והדיג
 עומסות איש וקללה וילל
 וקורע סלעה שמים
 ומעיד עליו ים ואל, –
 פי לים ושמים היא חרם
 ונתלש מפלעה שלטו

וְקוֹרְסָהּ הִיא בְּטָרְסֵי-חֶרֶב,
חֲדָלֶת חֶק וּפְרוּעַת שְׁלִטוֹן, –

(עמ' 164)

התמונה המרכזית של הקטע בנויה ממקטעים מטונימיים שיחסי הסמיכות ביניהם יוצרים אפקט חריף של דיסוציאציה, המייצגת מצב כאוטי של עיר "חֲדָלֶת חֶק וּפְרוּעַת שְׁלִטוֹן". תחילה הפתיחה: "שֶׁם יוֹרֵד הַמּוֹנֶה שְׁתוּם עֵין / וְנִקְבֵץ בְּמוֹרֵד הַתֵּל"; אחר כך, בהטיה ובהתרחקות חדה של המבט: "וּבְדֹשְׁדוֹשׁ וּנְקִישֵׁת-קַפִּים / רְכוּשׁוֹ לְפָנָיו גּוֹלָל"; ההמשך קוטע באחת את הרצף ועובר לתיאור הסירות: "וְסִירוֹת הַסּוֹחֵר וְהַדִּיג / עוֹמְסוֹת אִישׁ וּקְלָלָה וְיָלָל"; ואילו הטורים הבאים קוטעים באחת את הרצף ומכוונים לתגובת כוח עליון וכוח הטבע: "וְקוֹרֵעַ סִלְעָה שְׁמַיִם / וּמַעִיד עֲלָיו יָם וְאֵל, –". הקטע הזה מדגים בחדות כיצד ה"טראומה [...] מאופיינת על-ידי שתי תופעות: ויזואליות (כולל צליל) והעדר או השהיה של הסמלה. אכן, ויזואליות היא תופעה מרכזית לטראומה בדיוק מפני ההעדר וההשהיה של ההסמלה" (Kaplan, 2005: 126).

אולם טרם תיאור גורלם המר של הפלסטינים דואג אלתרמן להציג את מוראות המלחמה כהנמקה לתוצאות הנוראות שלה. בכך הוא אומר, למעשה, שהבריחה של הפליטים היא לא מעשה גירוש שבשרירות לב מצד היהודים, אלא תוצאה של מלחמה עקובה מדם:

בְּלִילוֹת הַסִּיּוּם הָאֵלֶּה
הִיְתָה גְּחָה לְפָרִיץ הַגָּבוּל
וְזוֹנְקֶת צִוְחָה עַד אֵלֶם –
חֲפִירוֹת הַיְהוּדִים מְמוּל, –

(עמ' 163)

ואכן, רק לאחר שהצביע על הסכנות הטמונות ביפו עבור היהודים, עובר המשורר לתאר את "המונה" של יפו, כלומר את הפליטים. צירוף האמירות בשיר באמצעות ויזואליות החיבור הופך את התיאור לריצה קצרת נשימה. הפליטים מאופיינים כבעלי עין שתומה, וכך מסומנת הטראומה הגופנית רק באופן עקיף; "מי שנפגעו בגופם מאבדים גם את תחושת התומה הגופנית שלהם" (הרמן, 2007: 228): אפיון הטראומה הגופנית של הפלסטינים הוא בעינם השתומה – פגיעה גופנית שיכולה להיחשב למינורית יחסית. אך בנוסף לכך אלתרמן גם מרמז באפיון זה למשמעות הנבואית של גורלם: "גבר שתום עין" הוא כינויו של האויב המקראי בלעם. השיר מדגיש את קיומם של הפליטים מחוץ לחוק ולשלטון, מופקרים לגורלם – שכן יפו היא "חֲדָלֶת חֶק וּפְרוּעַת שְׁלִטוֹן", "כִּי לֵאמֹר וְשְׁמַיִם הִיא חֶרֶם": הם מצויים במרחב ביניים בין ביתם ביפו שאותו עזבו, ובין עזה, שהיא ככל הנראה נמל היעד שלהם; רכושם מתגולל בחוץ ללא הגנה – כשלכל זאת עדים במפורש הים והאל. ובכלל, לכל אורך השיר אלתרמן מתאר פליטים ללא

כל מאפיינים זהותיים – ללא דת וללא לאום; ההתרחשות היא אוניברסלית, וככזאת היא מקשה על הענקת פרשנות פוליטית פרטיקולרית לאירוע המיוצג ולטראומה. על כן היא גם הודפת את האשמה למקום שבו הטראומה היא של כולם, ולכן גם של אף אחד.

אין ספק שייצוג של טראומה בטקסט עברי שמתייחס לשנות הארבעים אינו יכול להימלט מן הטראומה היהודית של המאה העשרים, ששיאה הוא כמובן בשואה. הנוכחות הדומיננטית של טראומה בהיסטוריה היהודית היא זו שמזינה את הסתירה בעצם הדיבור על הטראומה של האחר, המשועבדת בהכרח לנקודת המבט של הטראומה היהודית. מצד אחד, היהודים הם כאן גורם פסיבי, שחוה טראומה; מצד שני, עם כניסתם להיסטוריה כגורם פעיל, יוצרים היהודים אצל הפלסטינים חוויה שאותה, מניסיונם הנפשי, הם מזהים כטראומה. זיהויים של שני היבטים אלה מחדד את הסתירה הפנימית שבמיקום היהודי המודרני ביחס לייצוג הטראומה. אין ספק שהסתירה הפנימית החריפה הזאת מהווה הפרעה מרכזית להכרה ולעבוד יהודיים של אסון הפליטים הפלסטיניים. אסון זה נותר כטראומה לא מעובדת, שאף נוכחת כטראומה של המעוולים, ואשר מוסיפה להגיח אל התודעה הישראלית הקולקטיבית, שוב ושוב, עד ימינו אלה.

אלתרמן כותב את שיריו הלאומיים כמי שחוה את ההיסטוריה הלאומית דרך משקפי השואה והמלחמה, ומן הפרספקטיבה הזאת הוא גם קורא את גורל הפלסטינים בנכבה. הלוח הלא-חלק שממנו אלתרמן מדבר ניכר כאשר הוא מתאר בפרקי מחזור השירים הזה את הטראומה היהודית. בפרק "ד. בְּסִמְטָה שֶׁל סֶפֶר" הוא מאפיין את הלוחמים היהודים כפגועי טראומה (ההדגשות נוספו):

וְהַחֲשֵׁךְ פִּתְאֹם יִמְחָה וּבְאֵין קֶפֶל
וְגַב לְמַחְסֵה, אֹרֵךְ מְקַפֵּיָא וּמְדַבֵּיר
יַעֲרֹטֵל אֶת חֲצֵר הַמְּצוּדָה הַמְּתַקַּפֵּת
וְאֵת צְחוֹר הַשְּׂבִילִים וְאֶבְנֵי הַגִּיר

וְאֵת פְּנֵי הַזּוֹנְקִים לְמִלְאֲכָתָם בְּצֻוֹת
וְעֵטִים בְּכַפֵּיפָה וְצִעֲקָה אֶל קִיר, –
כִּי בְּאֵשׁ מְחִלִּיפָה כְּבָרֵת אֶרֶץ נוֹשֶׁבֶת
בְּעֵלִים, עֵת סוֹכֵב גְּלָגֵל זְמַן עַל צִיר.

(עמ' 167)

וגם:

וְאֶחָד מְקַלְעֵן מִן הַגַּג אֶל בֵּינֵינוּ
רַד גּוֹשֵׁשׁ וְנִסְמָךְ וְזָרְעוֹ שְׁסוּעָה

וְעֵינָיו אֹמְרוֹת פֶּחַד, כְּאִלוּ בְּלִיל הוּא
נִצְבֵק לְבָדוֹ עִם חֵיהָ רָעָה.

(עמ' 169)

העיונות האלים מפיך מן היהודים הלוחמים "צָעֲקָה אֶל קִיר", והפחד של המקלען הוא כה רב עוצמה, עד שאלתרמן מתאר אותו באמצעות דימויו כמי שנאבק לבדו עם האויב המתואר כחיה רעה. במבט לאחור, אלטרמן משחזר את הטראומה של הלוחמים בקרב ולא את זו של המגורשים. מורכבותה של עמדת הדובר בשיר, יחד עם המאמץ להסיר מעצמו אחריות אישית לטראומה, מציבה את הדובר בעמדה של עד, של מי שמעיד על אירוע שאותו חווה או שהיה עד לו. עדותו של הדובר כפולה: הוא עד לאירוע הטראומטי של הפלסטינים כמתבונן מן הצד; ובו בזמן הוא גם עד לאותו אירוע עצמו כמי שחווה אותו. ושוב חלה כפילות: הוא עד-חווה הן מתוקף חוויית-הטראומה היהודית והן מתוקף חווייתו כמייצר הטראומה הפלסטינית. הדברים מגיעים עד לידי כך שכשהוא מתאר את הטראומה הפלסטינית הוא מצביע מיד על הסכנה שמרחפת מהם ליהודים:

וּנְכוֹנָה לְהַפֵּךְ פְּנֵיהָ
עִם כָּל אוֹת שֶׁל שְׁנוֹי מְזֵל
וְלִפְרֹץ וְלִשִׁים אֲבָנֵיהָ
לְבָרֵד וְלִסְחָף כְּגֵל.

(עמ' 165)

דורי לאוב (פלמן ולאוב, 2008) עוסק בעמדה של היות-עד לטראומה, היות-הדובר המעיד על התרחשותה: גם זו של עצמו, של הלאום שלו, וגם זו של הלאום ה"אחר". עדותו של העד, מראה לאוב, מתאפשרת אך ורק הודות למאזין (שם). המאזין (שאצל לאוב הוא קודם כל כלי תרפויטי) אמור להתייבב כלוח חלק שעליו תושלך העדות; אך יחד עם זאת לאוב מדגיש את המעמסה האדירה שהשלכה זאת של סבל הטראומה מטילה על המאזין. לפי תפישה זאת, הקורא של שירי היות-העד אמור להיות הלוח החלק שעליו משורטטת הטראומה; אך אצל אלטרמן ואצל קוראיו הטראומה כאמור אינה בשום פנים ואופן שרטוט ראשון.

ואכן, העדות של הדובר בעיר היות-העד היא על העדר של אירוע, על אירוע שטרם הגיע לכלל קיום – אך תהליך העדות משקם אותו ומקיים אותו בהווה של העדות, ועל-ידי כך הוא גם מתבונן אחורנית ומקיים אותו בעבר. לאוב, בצטטו את לאקאן, כותב כי "הממשי" הוא מה שתמיד חוזר לאותו מקום, "וטוען ש"בעוד הטראומה חוזרת באורח מתעתע בחיי היומיום, ממשיותה ממשיכה לחמוק מהסובייקט החי בצבת אחיזתה, הכפוף בבלי דעת לחזורותיה ולהתגלמויותיה הבלתי פוסקות" (שם: 77). אבל החמיקה הזאת אינה מציינת העדר של הממשי; החמיקה והתעתוע שעליהן כותב לאוב מתפרשים לאורך זמן, ולכן גם יש לתארם כמתקיימים בזמן, ולא כתופעה

חד-פעמית המופיעה ונעלמת. ואכן, לאוב מצביע על טמפורליות עקרונית הנעוצה בייצוגה של הטראומה, ועובר מדיבור על הטראומה כמי ש"טרם זכתה לעד של ממש", לטענה כי רק השומע של העדות הופך את הטראומה לאירוע. מכאן עולה האפשרות, הבולטת כל כך בטקסט של אלטרמן, לפוליטיזציה של הטראומות, על-ידי הפיכתן לאירוע לאומי, כאשר הן מתממשות רק באמצעות קיומו של נמען עברי יהודי שאלטרמן מציע לו להיטהר מאשמתו באמצעות אוניברסליזציה של האשמה. האפשרות להעריך את הטראומה ולהתחקות אחר גורמיה היא זאת שמצביעה על הפוטנציאל הפוליטי של הטראומה, הניכר בצורה כה מובהקת בעיבוד הציוני שעורך אלטרמן לטראומה הפלסטינית. זה המקום שבו, כפי שכותבת קתי קרות' בעקבות לאקאן, "בייחוס של טראומה לעצם הזהות של האני וליחס של אחד לאחר, [...] ההלם של מראה טראומטי מגלה בלב הסובייקטיביות האנושית יחס שהוא לא כל כך אפיסטמולוגי אלא יותר מה שניתן להגדיר כיחס אתי אל הממשי" (Caruth, 1996: 92).

העדות על הטראומה היא מעשה שיש בו נטילת אחריות עצומה. שושנה פלמן מדגישה את ממד האחריות שבמתן עדות כמו זו של אלטרמן, ורואה בנשיאת עדות לקיחת אחריות על האמת, דיבור שמחויב מבחינה משפטית לצו החוק. נשיאת עדות איננה דיווח על עובדה, אלא אמירה שכרוכה ברצון להשפיע ובמחויבות לספר אמת שחורגת מן האישי אל הכללי (פלמן ולאוב, 2008: 157). אלא שאלטרמן ניצל את האחריות הזאת כדי למסגר את הסיפור הפלסטיני בתוך הסיפור הציוני, מבלי שנתן לסיפור הפלסטיני מקום עצמאי משל עצמו. הסתירה הפנימית העמוקה של הדובר שהוא בה בעת גם מי שמעיד על האסון וגם הגורם העיקרי להיווצרותו של האסון, הביאה את אלטרמן לכתוב את הסיפור הפלסטיני תוך איוונו על-ידי הסיפור על הטראומה היהודית. בכך הוא מצא, כך נראה, פתרון לסתירה החריפה שבעמדתו. התגוננותו של אלטרמן מפני הסבל הפלסטיני נובעת מההאשמה כלפיו הכרוכה בה, שכן, כמובן, הסיפור הפלסטיני מאיים על אלטרמן הפועל להצדקת הציונות ועל כן הוא משלב וממסגר אותו בסיפור הציוני על-ידי ייצוג הטראומה כתוצאה בלתי נמנעת של תוקפנותם של ערביי יפו. אלטרמן אמנם מדבר בשםם של המגורשים – אך הם מופיעים אצלו כנטולי קול ושומרים על קיומם הנפרד. זאת עוד: כמו שהראתה אריאלה אזולאי ביחס להתבוננות מאוחרת בתצלומים מן התקופה, גם כאן זהו מקרה מובהק שבו הסיפור הפלסטיני והסיפור היהודי אמנם קשורים זה לזה, אך כל אחד מהם שומר על קיומו הנפרד (אזולאי, 2009: 11).

אלטרמן מקשה עלינו קוראים להבחין בחדות בין הקורבן לבין המאזין-המתאר, שכן כפי שכתב לה קפרה "כשלעצמי הייתי מבחין בין קורבנות של אירועים טראומטיים לבין פרשנים (או מי שנולדו אחר כך); אך אפילו בנוגע לאלה האחרונים אני מציע הגנה מוגבלת או תחומה על ההיפרבולה – והגנה נחרצת יותר על הטלטלה האמפתית – כסימפטום שיחי ואולי אף כתגובה רגשית הכרחית להשפעת הטראומה" (לה קפרה, 2006: 30).

בהקשר הכללי של מחזור השירים מופיעה הטראומה הפלסטינית כנוסחה סגורה. ההזדהות המופיעה בה כוללת כבר עיבוד חפוז של מנוסתם, עיבוד שלפי לה קפרה הוא היפוכו של ההפגן (acting out) (שם: 173). לה קפרה מתאר את ההפגן של מי

שלקה בטרואמה כ"קשור בחזרה, או אפילו בכפיית החזרה – כלומר בנטייה לחזור על משהו באופן כפייתי" (שם: 166). אלתרמן, כמתאר של הקורבנות, לא מרפא את הפצע אלא מבצע סיגור (closure) שמעבד את הטרואמה באמצעות שילובה של הטרואמה הפלסטינית בנרטיב הציוני הגואל. הנרטיב הציוני שולט בנרטיב הפלסטיני. נראה כי בדומה למה שכתב ניומארק על שירת בודלר, אפשר לומר ששירת אלתרמן מאפשרת לקוראיה היהודים לשכפל ולפתח את האירועים הטרואומטיים שאותם היא מייצגת. בדרך זאת היא יכולה לייצג את האירועים הטרואומטיים ברטרופקטיבה שמקלה על השליטה בהם (Newmark, 1995: 239).

הייצוג של אלתרמן את הסבל הפלסטיני בבריחה מתכחש לחלוטין לגורמי הבריחה מיפו. במקומם הוא מסיט את האחריות והעדות אל השמים והאל. כך, במונחיו של לה קפרה, מותיר אלתרמן את הטרואמה בתחומו של ההעדר הטרנס-היסטורי ולא של האובדן ההיסטורי (לה קפרה, 2006: 97-75). ההסטה אל המיקום המיתולוגי מונעת את אפשרות ההתמודדות עם הטרואמה ומותירה רק את סיגורה גאולתה. אצל אלתרמן לא נוצרת אפשרות להתאבל על הגורל הפלסטיני ואף לתבוע את שיבת הפליטים הפלסטינים, שכן במסגרת ההתייחסות הזו (של ההתעלות מעל הסבל) אין ניסוח תיאורטי לאפשרות העיבוד, שמצד אחד יציב התנגדות פעילה למחלוט (כמו גם לגאולה – "מוצלחת" ו"כושלת" כאחת), ומצד אחר יפעל נגד כפיית החזרה. העיבוד עושה זאת באמצעות נהגים (practices) ומוסדות חברתיים המייצרים גבולות נורמטיביים (שאינן לבלבל עם נורמליזציה) – גבולות שמאשרים כגבולות לגיטימיים ובכל זאת נתונים להפרעה, לאתגור, לשינוי ואפילו לפרימה רדיקלית. בלי תפישה כזו של עיבוד, האבל ניתן להתממש רק כהתאבלות אינסופית, ולא כההליך חברתי המתייחס לאחרים ממשיים (ולא לשונות מופשטת גרידא) – אחרים שעשויים אפילו לנהוג באמפתיה ולהיות ראויים לאמון. (שם: 92)

כך נותר אסון הפליטים כטרואמה לא מעובדת כראוי, מלנכוליה במונחיו של פרויד, שמוסיפה להגיח אל התודעה הישראלית הקולקטיבית, שוב ושוב עד ימינו אלה, וממשיכה למנוע את האפשרות הפוליטית של שיבתם.

דוגמה לכך ניתן למצוא אצל אלתרמן עצמו, בשירי הטור השביעי שלו משנות החמישים: בעודו מוחה על היחס העוין של השלטון בישראל לפלסטינים אזרחי ישראל הוא חוזר אמנם אל הטרואמה הפלסטינית של '48, אך עושה כן מעמדה ציונית, שמסגרת את הטרואמה הפלסטינית. בתארו את הדיכוי האכזרי של המהומות בנצרת במאי 1955 ("מהומות בנצרת", דבר 1958) הוא מאזכר אמנם את הטרואמה הפלסטינית, אך מצד שני, במקום אחר בשיר הוא מצדיק את המשך קיומו של הממשל הצבאי:

כֵּן, יָדְעָנוּ הַיֵּטֵב: יֵשׁ בְּלֵב עַרְבֵי מְדִינַת יִשְׂרָאֵל
גְּחָלִים שְׁלֹא שׁוֹם "שְׁאֲרֵרוֹחַ" יִפְיֵג אֶת חֲמֵן שְׁמֵטְבֵּעַ.
יֵשׁ מְכוֹת וְכוֹרֵנָה שֶׁל תְּבוּסָה, יֵשׁ מְכוֹת שְׁלֵטוֹן וְרַ וּמְכוֹת עִיר וְתֵל
שֶׁהָיוּ לְזוּלַת לְנַחְלָה. לֹא הִשְׁפִּיחוּ אֶת שׁוֹם פִּתוּחַ וְשִׁפְעַע.

(עמ' 201)

בשמשו בתפקיד הכפול של מי שבו בזמן מייצג את הטרואמה הפלסטינית אך גם אחראי להיווצרותה, נחשף אלתרמן עצמו לסיפור הטרואומטי שלו עצמו – השואה ומלחמת '48, שנתפשה במידה רבה כלקח מן השואה. לכאורה, דווקא משום כך נקרתה על דרכו הזדמנות פו לייצג את הטרואמה של האחר, שכן "ניתן לקרוא את הפנייה של הקול כאן לא כסיפור של היחיד ביחס לאירועים של עברו, אלא כסיפור של הדרך שבה הטרואמה של משהו קשורה לטרואמה של האחר, הדרך שבה טראומה יכולה להוביל לפיכך למפגש עם אחר, דרך האפשרות וההפתעה של הקשבה לפצע של האחר" (Caruth, 1996: 8). אבל לא כך פועל אלתרמן. אל מול האפשרות שנפתחה בפניו, בחר אלתרמן לכוון דווקא את ההיסטוריה היהודית בישראל באמצעות הטרואמה של הפלסטינים.

אלתרמן משלב את ייצוג הטרואמה של הפלסטינים בייצוג הזמן הלאומי היהודי. אך מה שאלתרמן עושה ביחס לזמן מוכפל פי כמה באמצעות מה שהוא עושה ביחס למקום, ובמיוחד ערעורו על הבלעדיות של זיקת הפלסטינים למקום; כבר בפרק "א. הַפְּרָךְ הַדְּרוּמִי" הוא מאפיין את דרום תל-אביב כמקום שיהודים חיו בו מאז ומתמיד. יתרה מזאת, כדי להפגין את השליטה היהודית בדרום תל-אביב הוא ממקם שם מזרחיים אשר יוצרים רצף בין הערבים ליהודים ובכך הוא מטשטש את ההבחנה החדה בין שטח ערבי לשטח יהודי.

התפקיד שמועיד אלתרמן לפרק האחרון, הארס-פואטי, של מחזור השירים שלו הוא תהייה על דבר תוקפה של הלשון השירית לייצג את הטרואמה. אלתרמן מבצע רפלקסיה ביקורתית על המהלך שלו עצמו לייצוג המלחמה והטרואומות שיצרה. למעשה ניצב פרק זה בניגוד בוטה לכל המחזור, תוך שהוא מערער על סמכות אמירותיו. העדות כרוכה, כפי שמנסחת זאת פלמן, במשבר עמוק, שהשירה מנכיחה אותו: "שירתו של צלאן", היא כותבת, "מבקשת לחתור תחת עצם מהותה של האסתטיקה, לעקור ולהתיק את האסתטיקה כמפעל של אדנות אמנותית, באמצעות הפיכתה של השירה – כשברה של המילה, כעדות נסחפת – למפעל עקרוני וחסר תקדים של פנייה עדותית" (פלמן ולאוב, 2008: 50). והנה, בדומה למשבר החריזה בשירת סטפן מלרמה, שאותו מתארת פלמן, גם אלתרמן כותב בפרק האחרון של המחזור, "ו. בְּסֵב הַרוֹחַ", על משבר העדות הנערכת באמצעות הלשון המקראית שהיא הלשון הנורמטיבית של השירה העברית. המדובר במלחמות הגבורה שלחמו בני ישראל במסעיהם במדבר ובהם כבשו את "וְהָב בְּסוּפָה" (במדבר כ"א, פסוק 14: "עַל כֵּן יֵאָמֵר בְּסֵפֶר מִלְחַמַּת יְהוָה אֶת וְהָב בְּסוּפָה וְאֶת הַנְּחָלִים אֲרָנוֹן"). הבעיה המרכזית שעולה כאן היא היחס בין שפת השירה לאלימות; וכפי שכתבה פלמן על צלאן – "השיר אינו עוסק באלימות לבדה, אלא ביחס בין אלימות לשפה, במעברה של השפה דרך האלימות ובמעברה של האלימות דרך השפה" (פלמן ולאוב, 2008: 43). וכך כותב שם אלתרמן:

בְּסֵפֶר וּבְרֵךְ הַתְּפִלָּה וְהַבְּהָב
אוֹתוֹ חֲרָף וּבְקִדְמָם שְׁמִי דוֹרְכִים קִשָּׁת.

נְסִפֵּר בּוֹ גּוֹפּוֹ. לֹא נָשִׁיר אֶת וְהֵב
בְּסוּפָה. אֶךְ נָשִׁיר אֶת עֵרְנוֹ בְּנֶשֶׁם.

(עמ' 170)

את גבורתנו בהווה של 48' לא נשיר מן הפרספקטיבה של מלחמות שיד האל היתה בהן; אף שהלשון העברית של היום עדיין מצלצלת כעברית המקראית, לא נשחיל ("נְעִיֵּלָה") בהווה את מלחמות העבר. ההווה יונק מן המקרא – אך עליו לעשות זאת בצמצום. נראה שלפי אלטרמן משבר השפה השירית המייצגת אלימות הוא כה עמוק, שעליו להיזהר מן השימוש הממילאי המודרניסטי בתבניות הלשון המקראיות העוסקות במלחמה. קשה מאוד – טוען השיר – להעיד על אלימות המלחמה של ההווה באמצעות הלשון המקראית של העבר. דברים אלה מציבים למעשה את כל מה שנכתב עד כה במחזור השירים בסימן שאלה נוקב. אפשר לכתוב על ההווה בעברית שקשורה למקרא, טוען אלטרמן, אבל בגלל הפער העצום בין העבר המקראי לבין ההווה, שהוא פוסט-שואה, פוסט-מלחמה, יש צורך להיזהר משנה זהירות; יש לחוות בעוצמה את משבר העדות של הספרות העברית שנכתבה על 1948, כפי שעושה סיום זה של מחזור השירים של אלטרמן:

לֹא נָשִׁיר אֶת וְהֵב. לֹא שְׁמוֹת כְּעֶמֶן
וְאָרֶם בְּשִׁירֵי הַתְּקוּפָה נְעִיֵּלָה,
אֶף שְׁעוֹד הָעֵבְרִית כְּהִמִּית פְּעֶמֶן
נְעוּרָה לְצִלְיָן שֶׁל מְלִים כְּאֵלוֹ.

אֲמָנָם כֵּן, זוֹ הָעֵת הַיָּא מְקוֹם חַיּוּתָם
שֶׁל סְמָלֵי הַמְּקָרָא, מִכְּתָם הַיָּא שׁוֹבְרָת
עֲלֵגוּתָם וְצִמְאָה. אֶךְ יָפָה מְעוּטָם, –
חֶרֶף כֹּל מִתוֹכָם הַמְּלִיצָה מְדַבְּרָת.

וְלִכֵּן בְּהֵלֶךְ אוֹצְרוֹתָם עֲלֵטָה
וְיִקוֹד כַּח קְדוּמִים, לוֹ נִכְבֵּשׁ יִצְרָנוּ.
בְּבָרֶק בֶּל יִדְהָה נּוֹצְתָם לוֹהֵטָה,
אֶךְ הַזְּמַן בְּנוֹצוֹת מְשֻׁלוֹ יִצָּא נָא.

רוּחוֹת קָדָם, עַד בּוֹא שְׁמוֹתֵיכֶן בְּכַתוּבִים
לְחַיּוֹת אֶת הַשִּׁיר וְהַכְרוֹז בְּעֵצְרָת,
הֲלֹא טוֹב הָיִיתֶכֶן מְנַפְצוֹת הַכְּלוּבִים
וְחוֹלְפוֹת עִם צִוְחַת עוֹפוֹת בְּרַ עֲלֵי אֶרֶץ.

(עמ' 170)

מטפורת העופות מציבה את הנוצות של לשון ההווה כנבדלות מברק הנוצות של לשון העבר המקראית. לפי אלטרמן עדיף שהשימוש האקטואלי בלשון המקרא ("רוחות קָדָם") יפעל באלימות וינפץ את הכלובים, כלומר את תבניות הלשון המוכנות, ויתגלם בעופות בר לא ביתיים שצווחים "עֲלֵי אֶרֶץ". זוהי כתיבה הפועלת נגד עצמה (פלמן ולאוב, 2008: 46), וככזאת, יש לזכור, זו שפה שצריכה להכיל יחדיו את הטראומה של הדובר הציוני שלאחר השואה ושל מלחמת 48' עם הטראומה הפלסטינית של הנכבה, ולא פחות מכך את הטראומה של היהודים שביצעו את הנכבה. ואכן, התוצאה של משבר העדות, שאלטרמן ער לה, היא שהשירים שלו הם עדות לטראומה תחליפית אשר משכפלת את השיח הציוני. אלטרמן מבקש לרפא את הטראומה על-ידי שילובה בסיפור הציוני. אמנם, "גם המעוול יכול לסבול טראומה" – אבל "במקרה כזה עליו להכיר בה ולעבדה מבחינה מסוימת אם ברצונו להרחיק עצמו ממעורבותו הקודמת באידיאולוגיה ובמעשים רצחניים" (לה קפרא, 2006: 94).

מכאן חוזרת ועולה בתוקף שאלת האחריות של המעיד. דומה שעל אף הרפלקסיה הביקורתית שלו כלפי עצמו, אלטרמן מפקיר אחריות זאת, שכן הוא פועל בניגוד מוחלט לדבריהם של פלמן ולאוב על כך ש"משאו של העד (חרף העובדה שהוא או היא ממשיכים את שרשרת העדים) ייחודי בתכלית, בלתי ניתן להחלפה, וגם בודד מאוד. 'איש / אינו מעיד עבור / העדים', כתב המשורר פאול צלאן. לשאת עדות פירושו לשאת את הבדידות שבאחריות, ופירושו לשאת באחריות שבאותה בדידות. [...] הודות לכך שהעדות ממוענת אל אחרים, העד, ממעמקי הבדידות של עמדתו, מהווה כלי להעברה של אירוע, מציאות, עמדה או ממד שמעבר לו עצמו" (פלמן ולאוב, 2008: 21; ההדגשות במקור).

[ג]

המלחמה והפגיעה בפלסטינים השפיעו רבות על כתיבת השירה העברית, ויצרו מצב שבו ייצוג של אובדן ואלימות היו יכולים להיתפש, לעתים בעל כורחו של המשורר, כמייצגים את אירועי הנכבה. כך, למשל, בזמן המלחמה פרסם אמיר גלבע בה א ר ן (8.10.1948) את שירו "עיר זוכרת". השיר מדבר על עיר שנהרסה במלחמה ונעזבה: " ... וְעַל רִסְסֵי זְמִיָּה הַמְּלַחֲמָתִים / תַּעֲזֹב הָעִיר / נִשְׁפַּחַת עַל אִם הָרְכִיָּה – / וְסֵאֲנָה יַעֲמַד זוֹכֵר שְׁבָרֵי אוֹתוֹ הַשִּׁיר / שְׁקִטְרָהּוּ בְּעֵזְבֵם הַשְּׁעָרִים, / חִלְיָה". בולט השימוש הסימבוליסטי במעשה השיר כמטונימיה להרס הממשי של העיר; אך לא פחות מכך ניכר הרמז למעשה הקורבן שבכתיבת השיר על שבריו. לכאורה אפשר היה לקרוא את השיר כמאבק בשכחה של הרס הערים הפלסטיניות במלחמה, וכניסיון לייצג אותו בשיר המתעד את השבר ומבקש לערוך לו טרנסצנדנציה באמצעות אזכור הקורבן. אלא שגלבע כנראה הסתייג מפירוש אפשרי זה והדחיק אותו: בעת שכינס את השיר בספרו ש ב ע ר ש ו י ו ת (1949: 68) ציין בשוליו את המילה "קאסינו", ובכך הרחיק את עדותו כביטוי למסעותיו במלחמת העולם השנייה במסגרת שירותו בצבא הבריטי. השכחה, כתב ארנסט רנאן (2009: 48), הכרחית לכינונה של לאומיות. אבל יש לזכור שכדי שיהיה מה לשכוח, כלומר לאפשר ולקיים את עצם פעולת ההשכחה, יש גם

פוסט־זִהְרוּת
לְבִין שְׂרִי־בְּתִים

(עמ' 91)

גם צפרירה גרבר (לימים צפרירה גר), בשירה "ליפו" שפורסם בעל המשמר (5.5.1950), מתארת את יפו – כאחרים שכתבו על העיר – כ"עיר מתחדשת / נושמת בְּרִיחַ הַמְּלֶטֶת הַקָּר". אבל ייחודה של גרבר הוא בכך שבניגוד לתיאור עיר אשר כ"חֲדָשָׁה תִצְמַח מֵעַל הַהֲרִיסוֹת", היא מסיימת את שירה דווקא בפריעת הסדר החדש שבא לאחר כיבוש יפו, ומותירה את ייצוג הטראומה על כנו:

בְּלִילָה פְּצָעִיהָ נִפְעָרִים,
נוֹשְׂרִים קָבִי הַבַּיִת.
הַתְּרִיסִים נִקְרָעִים,
וְאֲנָשִׁים חוֹרִים
נִבְלָעִים בְּתַהוֹמוֹת.

(עמ' 80)

[ד]

מבין הניסיונות לשקם את מופעי הטראומה הפלסטינית בשירה העברית, בולט האזכור של הכפרים ה"נטושים", כאשר כבר עצם הביטוי הנפוץ "נטושים" משרת את ההשכחה וכאילו מקל על פעולת שיקום עתידית – עד שהוא מטשטש את הגורם האחראי לריקון הכפר. באופן מנוגד, שחושף את פעולת ההשכחה, בחרה נגה קדמן בספרה בצדי הדרך ובשולי התודעה (2008) בביטוי "כפרים מרוקנים" כדי לציין – ככותרת המשנה של ספרה – את "דחיקת הכפרים הערביים שהתרוקנו ב-1948 מהשיח הישראלי", ולא "בנטשו" סתם כך" (שם: 15).

"כפר נטוש" מכנה למשל חיה ורד (תשט"ו: 11) את שירה, המכוון ככל הנראה לכפר שהוחרב בית נטיף. הכפר נכבש באוקטובר 1948 (מוריס, 1991: 293), ובסמוך לו הוקם קיבוץ נתיב הל"ה, אשר מאזכר בשולי השיר. אפרים תלמי, העושה גם הוא שימוש בביטוי "כפר נטוש" בשירו "בשדות אשקלון" (דבר, 18.11.1953) פתח את השיר דווקא בתיאור אידילי של המרחב הישראלי החדש שלאחר המלחמה:

סְנוּרֵי שָׂרֵב כָּחַל
רוֹטְטִים כְּבִמְחֹל
עַד קִצָּה גְבוּל הָאֶפֶק.
יְשׁוּבִים מְלֵא מִיָּשׁוּר.

לזכור ולהזכיר. אין ספק שהתרבות והחברה בישראל השקיעו מאמצים רבים בהשכחת הסבל הפלסטיני ובהשכחת כל מה שנותר ממנו; אך במקביל הן גם הותירו לו נקודות ציון של זיכרון, למשל באמצעות שמות היישובים היהודיים שהוקמו על אתרי היישובים הפלסטינים שנחרבו ב-1948. כך לדוגמה הוקם קיבוץ סאסא ב-13.1.1949 על חורבות הכפר הפלסטיני סעסע (מוריס, 1991: 253), כששמו מוחק – אך גם משמר, באמצעות הדמיון הצלילי – את המקום הפלסטיני. כך נכפית שכחת העבר הפלסטיני (קדמן, 2008: 36-37) – אבל כך הוא גם חוזר ומוזכר, כדי שניתן יהיה לשכוח אותו שוב. דרך ההשכחה מופגנת השליטה על הזיכרון ועל המרחב המקומי, אך בה בעת היא מעידה על חוסר הביטחון של השולטים בשליטתם. כך יש להבין גם המקרה המיוחד של סאסא-סעסע, שבו ביטאו אנשי הקיבוץ אמפתיה למגורשים ונטלו על עצמם אחריות לגירוש (שם: 100, 120-121). נראה, אם כן, שגם השחזור וההנכחה של הטראומה במקרה של סאסא-סעסע, כמו גם בשירתו של אלתרמן, נערכו בסופו של דבר כדי למחוק אותה. דרך המלך למחיקה עוברת אם כן, בגאולת הטראומה ובשיקומה. הדוגמאות לגאולה ושיקום של הטראומה הפלסטינית הן לא מעטות. הדבר בולט בכתיבה על החורבן והגירוש מיפו. נעמי נדב פרסמה בעל המשמר (2.11.1951) את שירה "יפו", המציין את ההרס אך תולה בו תקוות של התחדשות. השיר מאפיין אמנם את יפו כמי שבתוכה "מתכונצים בכוכים עם ובְּעִיר, / אף פְּרָצוֹת כְּאֵבֶךָ תִּזְעָקְנָה מְקִיר". אבל ההתחדשות סופה לבוא:

רְאִיתִיךָ בְּבֶקֶר הַזֹּרֵחַ, רְאִישֵׁי מְגִדְלֶיךָ בְּתַכְלֶת,
עֲנָבְלֵי פְּעֻמוֹנֶיךָ מְכִים תְּגִיגִיּוֹת לְיוֹם.
רְאִיתִיךָ עוֹלָה מוֹלֵי חֲלוּמֵיךָ וְנִשְׁגָּבֶת
מִנְצָחֵי עֲתִיקוֹת הַזְּמַנִּים, צוּפָה הַרִיסוֹת,
אֵף יוֹדְעָה: עֲתִים שְׂבוֹת לְהַתְחַדֵּשׁ מִמְּקוֹרְךָ.

(עמ' 104)

מבט דומה על יפו מופיע בשירו של יחיאל מר "שרידים מול הים" (הארץ, 6.10.1950). מראה האשה ההרה והחיים השוקקים, שנאבקים במראה ההרס ושרידי הבתים, מבשר את תקוות השיקום והגאולה מעקבות הנכבה:

זְקֵנָה עַל גַּל אֲשֶׁפֶה כְּפּוֹפֶה וּמְנַקֶּרֶת
וּמְחוֹרֵי־כּוֹכִים עֵינַיִם רְעֵבוֹת
בְּרַחַק מִתַּמָּר שִׁיר עֲלֹז שְׁלֵקֶרֶת,
וְיָם קְרוֹב עוֹגֵב עַל חֲמוּקֵי־חֹלוֹת...

פֶּה שׁוֹקֵקִים תִּיִּים! פֶּה מִתְנַצֵּחַ הָרֶם
עִם רְצוֹנוֹת עֲזִים וּבְכָה לְבָטִים!
וְסִמְלֵ־הָאִשָּׁה שֶׁתְּפוּחַת־הַכָּרֶס

הַפְּתִימִים טוֹבְלִים בְּאוֹר.
וּבְרוּשִׁים כְּזֹר שֶׁל אֶפֶל...

(עמ' 173)

וְהַבְּשִׁים הָעוֹלָה מִן הַפְּרָדְסִים הַנְּטוּשִׁים –
כְּבֶשֶׂם הַשּׁוֹד,
וּסְמִדֵּר הַגְּפְנִים כְּשָׁחֹק מִגְּפָה,
יִשְׁשֵׁן לַתְּנִים צְהַבָּה וְתִדְהָ!

(עמ' 131)

ייצוג השכול, שבאמצעותו מתוארת הארץ שאיבדה את בניה, מגניב לטקסט הלאומי מרכיב שחותר תחת עקרון הבעלות המוחלטת של היהודים על המרחב, שהרי משמעותו היא שגם הפלסטינים הם בניה, ואפילו הקודמים, של הארץ. נוכחות השכול הפלסטיני היא שבר בטקסט, סתירה פנימית, שכן למרות המאמץ להעלים את הנכבה מאחורי חזות אסתטית, היא עולה מן המודחק דווקא על-ידי אזכור השכול. בניגוד לשימוש הקונבנציונלי בשכול לסימון בעלות יהודית על המרחב, אזכור השכול בשירים מעלה דרך משותפת לבני הארץ ומייחס אותה לאנשי הכפר הנטוש. הפלסטינים מיוצגים כאן לא כמתים סתם, אלא כשייכים לארץ ששכלה גם אותם. כך אצל תלמי – וכך גם אצל חיה ורד בשירה "אשקלון" (מבפנים י"ד, ב"ג, ינואר 1950), שבו היא כותבת:

שְׁתִּיקַת אֲבָנִים וְאֵין נִיד,
שְׁכּוֹל מְאֵבֵן אֵין אֲרֶשֶׁת,
כְּנִיעָה אֲרֶכָה, וְדוֹנִית
לְשִׁמָּה.
פְּרָצוּ הַטְּרָשִׁים מִפְּעָרִים
חָרַר בְּכַתְלֵיהָ הַגֶּשֶׁם
עָלָה הָעֶפֶר וְקִעְקֵעַ
כְּדֵל תְּלִים וְחוּמָה.
וְאֲשָׁקֵלֹן בְּצָחֹק תְּנִים נִקְרָשֶׁת,
וּמְעַמְק שְׁנַת הַתְּרַדְמָה
בְּאִישׁוֹנֵי מֵתִים צוֹפָה בָּהּ פְּלִשְׁת.

(עמ' 76)

העיר הפלסטינית החרבה מג'דל, שעליה הוקמה אשקלון, נכנעת לשממה מעצמה ואף הופכת למושא מבט של עזה (פלשת) – לאו דווקא של הכובש המגרש. על אף העובדה שב-1950 עוד שהו במג'דל פלסטינים שלא גורשו עד אוקטובר של אותה שנה (מוריס, 1991: 298, 328), הרי שמבחינתה של המשוררת התהליך כבר הסתיים, והנותרים בעיר נסותרים מעין. היא מציינת אמנם "כִּי גִנְעָה, כִּי עוֹדְנָה גוֹנְעַת, / עוֹד חוֹסָה בָּהּ, כְּאוֹד אַחְרוֹן, / מִתְרַפֵּק אֶל עֶפֶר גְּלִיל-בְּהֵט". אבל בכך היא מצביעה דווקא על השרידיים הרומיים של העיר, תוך מחיקת הנוכחות הפלסטינית. הקיום הפלסטיני בעיר מעומעם על-ידי שילובו בשרשרת מחזורית של בנייה וחורבן, שבמסגרתה ההחרבה הציונית

מבחינתו של הדובר בשיר, מה שעלול אולי להעיב על החגיגה של המרחב הוא הכפר הנטוש, שאם לא יוזכר כלל בשיר – יבלוט בהעדרו; ולחילופין, כדי למחוק אותו באופן אקטיבי מהנוף המשורטט בשיר, יש כאמור להזכירו. תלמי אמנם מעלה את זכר הסבל שהתרחש – אך מצד שני, באמצעות האנלוגיה בין הדקל הבודד לכפר הנטוש, הוא עורך אסתטיזציה אוריינטליסטית של זיכרון הפלסטינים, תושביו הפליטים של הכפר המרוקן, עד שהוא מעלה בתיאור הדקל הנישא כלפי מעלה את המרחב לגובה נשגב, מנותק מקרקע המציאות:

כֶּפֶר נְטוּשׁ בְּדָמֵי וּשְׁכּוֹל.
כֶּרֶם גֶּפֶן נָח בְּחוּל.
עֵץ-שְׁקֵמָה נוֹפֵל אֶפְיִם.
דְּקָל גָּא, בּוֹדֵד, מוֹרֶם,
אֶל רְקִיע־תְּכֵלֶת רָם
מְהַרְרָה נוֹשָׂא כְּפִים.

(עמ' 173)

ע. הלל, בשירו "הניבוזים" (משא, 5.11.1953), מכנה אף הוא את הפרדסים הפלסטיניים שנותרו בעקבות הנכבה בשם התואר "נטושים". השיר, רובו ככולו, מעלה את תחושת הבגידה והמחאה של הלוחמים ההרוגים, אשר חוזרים לאחור המלחמה בדמותם של המתים החיים שאופיינית כל כך לשירה בת הזמן (למשל, ב"הנה מוטלות גופותינו" של חיים גורי), ומגלים עם שובם שהכל "מוגלה" וכי

צָפַע רֵץ בְּרֹאשׁ גְּחִלִּים, וְיִרְקוֹן-צוֹאָה.
שְׁאֲנָנָה יְרוּשָׁלַם וְחִיפָה נְבִלָה,
וְתִלְ-אֲבִיב תְרוּשָׁה בְּשָׂרֶיהָ בְּסַכִּין הַכֶּסֶף הַגְּדוֹלָה,
וּבְשֶׁצֶר עֵיר וְעֵיר שׁוֹחֵד רוֹכֵב חֶלְדָּה.

(עמ' 130)

המתים השבים, "ניבוזים", אם כך, במובן של מי שנבוזו (על-פי פירוש מצודת דוד לעמוס ג, 11); ובמסגרת הביזה הכללית של המדינה בידי מי שלא נפלו במלחמה מתוארת גם ביזת הפרדסים והגפנים הפלסטיניים:

את הקיום הפלסטיני הוא רק שלב בשרשרת היסטורית ארוכה. בכך שותפה המשוררת למה שתיארה אריאלה אזולאי כהתעקשותם של מחוללי הנכבה על "עיצובם של חלק מהעקבות ועל הפיכתם לחלקיים ותלויים. הם ביקשו", כותבת אזולאי, "להבליע את העקבות האלה בשפה ובצורות הקיום החדשות בפלסטיין" כדי שיאבדו את נוכחותם המטרדה ויימחק זיכרון אותו עולם חיים שלם, לכידה, שחוסל" (אזולאי, 2009: 16). אלא שכאן גם מתגנב רכיב חתרני לתוך הייצוג של הגורל הפלסטיני, שכן לפי הגיונו המחזורי, גם הנוכחות היהודית עתידה להיעלם ברבות הימים:

פֶּאן הַרְקִיעַ מְבָרָר,
עִיר סְאֵנָה מְאָדָם וּמְרַפֶּלֶת
עֲמוּדֵי שֵׁשׁ חֲצוּב
תְּמַכּוּ כְּפֹת מְקֻדָּשִׁים.
עַד נָטוּ חֲרֻבוֹתָיו שֶׁל הַצָּר
וְתִהְיֶה לְמַפְלֶת
וְתִקֶּם שְׁנֵית וְתִשָּׂא מְבָצְרִים חֲדָשִׁים
וְתִמְעַד
וְתִקֶּם שְׁנֵית אֶל קֶצֶה הַקְּצוּב.

(עמ' 77)

בשיר "למכבד רחובות אשקלון" מאת י. ד. קמזון (דבר, 1955.6.12), שבו מתואר מנקה רחובות המסור לתפקידו, מופיעה אשקלון-מג'דל כעיר בעלת רבדים היסטוריים רבים. אך פה משולבת דווקא ההיסטוריה היהודית בוו הפלסטינית (הפלשתים), כשהניצחון בהווה מופיע כנקמה על התנכלויות העבר (שמשון). בעקבות תיאורו קורא המשורר לכל בני העם הישראלי לבוא ולחזות בניצחון הגדול על הפלסטינים, ולעלוז למראה העיר החדשה העולה מתוך חורבות העיר הפלסטינית:

הוּ, בּוֹאוּ מִכָּל גְּבוּל יִשְׂרָאֵל
לְחִזּוֹת בְּחֻצוֹת אֲשֶׁקְלוֹן,
בְּעִיר הָעוֹלָה מִשְׁמַמַּת אֵל,
עִיר גְּנִים לְמִשְׁאוֹת דָּגוּן.
הִנֵּה הַחֲרֻבוֹת עֵי וְתֵל,
נִקְוִים נִקְוִים מִפְּלִשְׁתִּים שְׁמֻשׁוֹן –
בוֹאוּ שָׁבִים מִקְצוֹי תְּבֵל
לְהִשְׁקִיף מִמְּגֵדֵל הַשְּׁעוֹן
וּלְבָרֵךְ עַל חֻצוֹת אֲשֶׁקְלוֹן.

(עמ' 172)

שמחה והתפעלות כאלה הן גם מנת חלקו של ש. שלום בשירו "יום חדש", והן מביאות אותו למחיקת הפלסטינים וגירושם כחלק מהטמעת תוצאות הניצחון המפעימות של המלחמה אל תוך סיפור-העל הציוני. השיר, שנכתב בעיצומה של המלחמה ונדפס ביולי 1948 (דבר, 15.7.1948), מציין את המפנה במלחמה ומוליך לקראת תחושה ישראלית של הצלחה וכיבושים:

הוּא קָם, הוּא מוֹקֵם – חֲזוֹנוֹ שֶׁל הָעָם!
עֲפָעְפִי יוֹם חֲדָשׁ נִשְׁקָפִים אֶל הַיָּם!
מִכְתָּפֵי הַגּוֹלָן; מִנְאוֹת דָּן וְאֵילַת
מְקֻצָּה מִשְׁנֵתָה הַכְּבֵדָה נִחְלַת –
הַדּוֹרוֹת הַשְּׂכוּחִים, מְחַרְמוֹן עַד הַרְאֵל –
הַבֶּקֶר אֹרֵךְ בְּמִדֵּינַת יִשְׂרָאֵל!

(עמ' 60)

שבחי הכיבושים של ישראל מוצגים בתואם עם מוסכמת ייצוגה של הקמת מדינת ישראל כתגובה על השואה, ומסתיימים, אכן, בייצוג קורבנות השואה. כך, גם אם הכפרים נכבשו מידי ה"צָר" הפלסטיני, הרי שאויב זה מודחק לטובת אויב – צורר – אחר. זוהי הרחקה שמשכפלת מודל כפול: מצד אחד הנכחת הפלסטינים, כדי שאפשר יהיה לסלקם – ומצד שני העלמתם מאחורי אלמנט חלופי, שהכלתו בנרטיב הציוני תורמת לחיזוק צדקת הקמת מדינת ישראל, וכפועל יוצא שלה גם את הכיבוש והגירוש המעומעמים.

הנאמנות הזאת לנרטיב הציוני היא כה רבה, עד שכאשר מתאר ש. שלום את הכפרים ה"נטושים" הוא עושה כן באמצעות ייצוג חוגג של העולים החדשים, התופסים את מקומם של הפלסטינים והמאופיינים כאויבים ("צָר") ובו בזמן הופכים באחת, הודות לישיבתם הקלישאתית הצברית סביב המדורה, לתושביה האמיתיים של הארץ – הם ולא תושביה הקודמים, שהיחס המטונימי המתקיים ביניהם משמעו גם בעלות על האדמה:

קוֹם גַּשׁ אֶל אֶחָד הַכְּפָרִים הַנְּטוּשִׁים
– בְּקֶרֶב הַפְּנִים מִן הַצָּר כְּבוּשִׁים –
בֵּין תְּלֵי חֲרֻבוֹת שֶׁם נִמְצָא מְנַגְנִים,
שֶׁל עוֹלָיִם חֲדָשִׁים – הֵן תִּכְרִיר הַפְּנִים –
הֵם יִשְׁבּוּ פֹה לְפֹשׁ מְסֻבִּיב לְמִדּוֹרָה,
שְׁמִי-עָרֵב גְּדוֹלִים מְעֻטְרִים הַחֲבוּרָה.

(עמ' 65)

מן הכיוון הפוליטי ההפוך לש. שלום, גם איש השמאל הרדיקלי אלכסנדר פן הסתייע בשואה כדי לתאר את הנכבה, בשירו "כפר שדוד" (קול העם, 15.8.1958):

על גדר השועה
למפיץ אנהותיו של הבית,
כדגלי השואה
דוממות בשחורן שתי צביות.

(עמ' 206)

דוגמה לטווייתה של אנלוגיה זאת עם השואה הושמעה על-ידי אהרן ציזלינג, שהיה שר מטעמה של מפ"ם, ואשר השווה את מעשי האכזריות כלפי הפלסטינים ב"מבצע חירם" למעשי הנאצים (מוריס, 1991: 310). אך דומה שעל אף הניגוד בעמדות הפוליטיות והזהות ההפוכה של הקורבנות באנלוגיה של ש. שלום מזה ושל ציזלינג ופן מזה, הרי שמבחינת האפקט הטראומטי, התוצאה של אנלוגיה זאת דווקא דומה בשני השירים ובאחרים שכמותם. נראה שבסופו של דבר משרטטים הכל את גבולות הסבל הפלסטיני על-פי קווי המתאר היהודיים. השכפול של פני הסבל הפלסטיני כמופע יהודי מאפשר לכותב להתחמק מן האחריות היהודית לסבל הפלסטיני. עם זאת, מעניין לציין שפן מכנה את הכפר שבכותרת שירו "שדוד", ומבליט בכך את העול המוסרי שטושטש באמצעות הכינוי "נטוש" בשיריהם של ש. שלום, ע. הלל, חיה ורד ואפרים תלמי. רגישות מסוימת לגורל הפלסטיני מופיעה דווקא בשיר "האורחה עוברת בכפר" של המשורר איש הימין יצחק שלו (1957: 109). שלו מרחיק לכת עד כדי כתיבת שיר בקולו של הקולקטיב הערבי. זהו אמנם ניכוס מוחלט של הגורל הפלסטיני, אך מצד שני יש כאן גם ניסיון להעניק לפלסטיני קול משלו. שלו בוחר בכדווים הנודדים כמושא שירו, וכך הוא יכול כמובן להציג את נדידתם לא כתוצאה של המלחמה דווקא אלא כגורל קבוע של הבדווי – על אף שגם בדווים גורשו במלחמה משטחיהם במישור החוף ובנגב (מוריס, 1991: 81, 327). ובכל זאת, השיר מסתיים בנימת ייאוש, שמלמדת על גורל של נוודות של מי שאין לו פיסת קרקע משלו:

ומן הכפר יוצא האחרון
ונשמתו ריקה ויבשה.
אלי, עד אן נדד בשירות
ולא נרע אשה? ...

(עמ' 196)

מוטיב זה של נוודות נצחית מעובד בשירו של שמואל שתל "בדרכי נכר" (הארץ, 31.1.1958) לאמירה עקרונית כללית על מצב הפליטות המתמיד של אלה אשר –

עזבו. הם עזבו את פתח ביתם
או אל פתח ביתם לא הגיעו.
בלילה, באפל, בנכר דרכים –
עזבו גם עזבו הם את פתח ביתם
ואל פתח ביתם לא הגיעו.

(עמ' 197)

השיר מוחה על הגירוש, המתואר בו כאלימות צבאית חריפה של "במתח ירי דורכים הם דרוכים", ועיקרו יצירת מצב מתמיד של דהיטוריאליזציה. אין דרך, קובע השיר, שבה תוכל הטראומה של הגירוש להיגאל על-ידי היאחוות בטריטוריה כלשהי. על כן מסתיים השיר בחזרה מעגלית על פתיחתו, כשהוא מציין "על פתח ביתם תנוע הדלת".

ניסיון נוסף לדיבור בקולו של הפלסטיני מופיע ב"שיר המנושלים" (קשת א', 1958) שכתב אלכסנדר פן כפזמון פוטוריסטי היוצר אפקטים לשוניים של שימוש לכאורה בתבניות ready made של סיסמאות פוליטיות. הדובר בשיר הוא ישמעאל, ופן מבליט בכך את שותפות הגורל הפלסטינית-יהודית, כאילו היו שני העמים בניה של משפחה אחת. הדיבור על העושה הוא ישיר וברור, למשל בפנייתו של ישמעאל אל השמש:

לילה נעול מצאת
ודרך אסר לפתח.
מתלם עשוק אלי את נשאת
ורועה לי כאו לבטח.

(עמ' 209)

אולם סיומו של השיר מעמיד כבר תבנית אחרת. בעיקרו של דבר הוא משמיע זעקה ומבקש סיוע משפחתי בשעה שהמדינות הסוברניות נלחמות זו בזו:

קרעי רגביו אחי.
סמכיני משקע שקע.
איכה, יצחק, איכה, אחי,
הורי אברהם, איכה?!

(עמ' 209)

מהלך דומה מימש פן ב-1954, בשיר שכתב לאחר הטבח במעלה עקרבים ושבנו שחזר את תולדות הסכסוך בכלל וכלל בתוכו את אירועי הנכבה ("היד הזאת", קול העם, 2.4.1954). גם כאן מכוון השיפוט המוסרי שלו אך ורק למדינות – כאן ירדן וישראל

– כשהוא מבחין בחדות בין השלטון לבין העם. בשם אחרות עמים הוא מייחס את האלימות רק למשטרים הנצים. בשורה אחת – “בְּקִבְיָהּ, פְּסֻלֹן וְנַחְלִין” – הוא מתאר את ההיסטוריה של הפגיעות והחבלות, כשהוא פונה לנציגי המשטרים:

עַמֵּד וּרְאֵה! –
פְּרָעוֹת פְּרוּעֵי
אֶל סִכְיֵי נֶקֶם הַרְגָנוּ,
מִן הַשְּׁלוֹם אֶל הַשְּׁלֵם חָרְגָנוּ.
וְהַשְּׁלֵם עֲתִיר־הֵיבֹל –
תְּלֵי קְבָרִים מְשֻׁנֵי עֲבָרֵי הַגְּבוּל!
וְהַשְּׁלֵם אֱלִי־שְׁסִית –
דָּם־תִּגְמֹלִים לְאוֹר־הַיּוֹם וּבְסִתְרֵי!
פְּרוֹסְפֵרִיטֵי עֲלִיךְ, יִשְׂרָאֵל!
פְּרוֹסְפֵרִיטֵי עֲלִיךְ הַיְרֵדֵן! –
מֵתִים חֲנָם־אֵין־כֶּסֶף כָּל קְרוּאֵי
הַיָּד הַזֹּאת שֶׁל הַרְוֹדֵן,
פְּרוֹסְפֵרִיטֵי עֲלִיךְ, יִשְׂרָאֵל!
פְּרוֹסְפֵרִיטֵי עֲלִיךְ, הַיְרֵדֵן!...

(עמ' 135)

הפתרון לדידו של פן טמון באחרות עמים שתוריד לבור את “הַיָּד הַמְּגֹאֶלֶת / בְּדָם הָאָב, הָאֵם, הַיְלֵד!“. ההיסטוריה האלימה, הכוללת גם את הנכבה, עתידה להסתיים בשלום בין העמים. האינטרנציונליזם של פן מפרש את הנכבה ואת מה שבא בעקבותיה כאירוע שהאחריות עליו היא לא של בני העם אלא של ממשלות ירדן וישראל. שתיהן מוצגות כאויבות העם. למעשה, באמצעות הוצאת העמים ממעגל האחריות לאסון מעבד פן את הטרומה של 48 ומשקם אותה, היינו – כביכול מביא אותה לסיומה, ובכך מעמעם אותה, משום שהעברת האחריות מן העם אל המשטר של המדינה מייצרת סימטריה אוניברסלית בין הפוגעים לבין הנפגעים.

בשירו “נאום הנרצחים” (חתום “יוד־חת”, קול העם, 23.10.1953) כתב פן על הטבח בפעולת התגמול בקיביה, כשהוא מתעקש לחזק את חזון אחרות העמים של שני העמים אשר אותם הוא מתאר כ”נציגי העדות האחרת”, הכוללת גם את הנכבה:

– “כִּדְוֹר? הַדִּי אֶת לְבֵי פִלְחַ
כְּלִילָה אֶפֶל וְצוּנָן.
וְאֲנִי, שְׂגֵדְלִתִי רוּעָה וּפְלָח,
מְצֹאֲתִי קְבָרֵי בְּעֶשֶׂב הַלַּח
שְׁמִי בְּעֵתוֹן – מִסְתַּנָּן.

”לִי מְזִימַת סִיגִים וּגְבוּלוֹת.
שְׂנֵאת יִשְׂרָאֵל – לֹא לִי.
וְאֲנִי, שֶׁהוֹבְלִתִי לְמִשׁוֹךְ וְלְשִׁדּוּד, –
סִמֵּי־הַפְתּוּי רְמִיתִי לְשִׁתּוֹת
מִפִּי הַמְּחַרְחֵר עַל גְּבוּלֵי.

(עמ' 128)

בשיר מוקדם יותר, “השאלה נוקבת” (חתום: “יוד־חת”, קול העם, 9.9.1953) מטפל פן בהסתננות של הפליטים שניסו לשוב לביתם וביחס לפלסטינים אזרחי ישראל. הוא קובע את הטבח בדיר יאסין, שעורר כידוע אימה גדולה בקרב כלל האוכלוסייה הפלסטינית, כנקודת השוואה המשמשת אותו לתיאור ההתקפות הישראליות על מחנות פליטים:

וְהַצְהַל עוֹלָה מִפִּיּוֹת
”מִשְׁקִיפֵי־מִן־הַצַּד” עַל הַרְצַח,
שְׂבָצַע בְּמַחְנֵה־הַפְּלִיטִים
בְּסִגְנוֹן דִּיר־יָסִין הָאֵים...

(עמ' 122)

פן מתייחס לעיוות שבמתן הכינוי “מְסַתֵּנָן” למי שבאו לפקוד את רכושם ואדמותיהם לאחר שגורשו מהם במלחמה (קדמן, 2008: 29). מקורה של אלימות ה”מסתננים”, לפי השיר, אינו בשנאת היהודים; תחת זאת הוא מוצג כתוצר של הסתה. המשוררת חיה קדמון, שכמו פן היתה גם היא חברה במפלגה הקומוניסטית הישראלית, כתבה על הפליטות הפלסטיניות תוך דגש על האספקט הנשי שלה. היא מסמנת את האויב, בהתאם לפרשנות של המפלגה, בדמותו של האימפריאליזם הבריטי, שהשנאה אליו מאחדת את היהודים והפלסטינים (“גאון הירדן”, קול העם, 13.1.1956):

וְנִדְמָה הָיָה לִי כִּי שָׁם, מִתּוֹךְ הַשׁוּרָה הַזּוֹנָקָה,
נִתְנַפְּנָף אֵלַי רֹאשָׁה שֶׁל לְטִיפָה רְעֵתִי מִכְּבָר
אֲשֶׁר עָמָה הִייתִי מְהַלְכֶת שָׁם
בְּמַעֲלָה אוֹתָן הַמְּדַרְגּוֹת הַמְּעַקְלוֹת וְהַחֲגֵרוֹת,
וְכַפּוֹתֵינוּ הַהַדְוִקוֹת אֲשֶׁה אֶל רְעוּתָהּ
נוֹצְרוֹת הָיוּ גִחְלַת הַשְּׂנָאָה
אֶל זֶה הַבְּרִיטִי הַמְּפָסִיעַ מִמוֹלְגוֹ.

(עמ' 175)

יְגִיל אֵלֵי אָח
שֶׁהוֹפֵךְ לוֹ הַרְגֵב הַנֶּם בְּצַחֲתִי.

(עמ' 84)

בשיר אחר, "יעמוד המשפח למשפט!" (קול העם, 25.9.1950), גם הוא לקוח מתוך המחזור "על ערבים כנורותינו", מבליט אביי-שואל את הזהות המעמדית של הפלסטינים שגורשו מאדמתם:

מֵאַחַר שֶׁצְמֹת הָאָרִיס הָרַעַב
וּגְוִיּוֹת יְלָדֵי הַפְּלֶחַ
לְאֶפְנֵי זְקָלוֹ קָרַקַע זו – –
כְּקוֹץ וְכַדְרָדָר? הֵאָה הַכֶּפֶר מִשְׁלָף,
וְהַהֶפְקֵר הָעֶקֶר כָּאֵ וּמְדָרְסוֹ?

(עמ' 86)

חיה קדמון, אלכסנדר פן וגם מרדכי אביי-שואל, הנאחזים בפרשנות הקומוניסטית למלחמה כמאבק אנטי-אימפריאליסטי, שומרים בסופו של דבר גם הם על גפרדותם של הנרטיבים היהודי מזה והפלסטיני מזה. בכך הם היו אמנם נאמנים לקו המדיני של ברית המועצות שדגלה בפתרון של שתי מדינות לשני עמים ותמכה בתוכנית החלוקה; אך משום כך הם גם נתקלו בקושי ממשי בייצוג הטראומה הפלסטינית מנקודת מבט יהודית, וכך גם הם טשטשו את המיקום של היהודים כמייצרי הטראומה הפלסטינית.

[ה]

לעומת כל זאת ניכרת היכולת המרשימה של שירת אבות ישורון בשחזור וייצוג שירי של הטראומה הפלסטינית. ישורון עשה כן על-ידי כתיבה דיסוציאטיבית המערבת ערבית, יידיש ועברית, שתרומתה העיקרית היא בטשטוש ההבחנה בין הנרטיב היהודי לנרטיב הפלסטיני ובערבובם. השיר הנודע שלו "פסח על כוכים" (הארץ, 23.5.1952) עורר עם פרסומו מהומה רבה. השיר, שמדבר על הגורל הפלסטיני של הפליטות בעקבות הנכבה, מייצג אותו באמצעות שותפות הגורל הפלסטינית-יהודית. האדמה היא משותפת ומסתירה עצמה בפני השואפים לכוח ולשליטה:

יּוֹם אֶחָד לְאֶדְמָה
לְעִמְקָה מִן פְּאֵלֵאסְטִין,
מִן פְּאֵלֵסְטִינָה הַזֶּה הַזֶּה,
מִן כְּנַעַן-פְּלִלְחִין.

הפרשנות הקומוניסטית למלחמת 48' מטשטשת את העימות בין הפלסטינים ליהודים ומבקשת, למעשה, לאחד אותם בנרטיב משותף אנטי-אימפריאליסטי נגד המדינות המשתתפות במלחמה – ובראש ובראשונה נגד הבריטים, המסככים בין העמים. כדי להשיג את הטשטוש הזה מפליגה קדמון לימי המרד הערבי של שנת 1936, וכן מעלה על נס את ועידת בֶּנְדוּנַג של מדינות העולם השלישי, שהתכנסה באפריל 1955 בניסיון להתמודד עם השאלות הגלובליות מן הפרספקטיבה של המדינות שחוו את הקולוניאליזם.

מרדכי אביי-שואל, גם הוא משורר שהיה קשור למפלגה הקומוניסטית, כתב את "ראש חודש מאי" (קול העם, 30.4.1952), שבו הישענות על הסולידריות הפרולטרית של האחד במאי כמנוף לייצוג הסבל של הפועל הפלסטיני והיהודי:

בְּשָׁבִי, הַמְרִידי רוּחַ מֵאֵי!
הֵי אַחֲוֹת כָּל עַמְמֵי:
כָּל נְעֻנָּה בֵּין תְּהוֹם לְתְּהוֹם,
כּוֹשֵׁל כְּצִיד, אֵין רְחוּם,
כָּל שְׁכַפְרוֹ עֲלָה בְּאֵשׁ
וְעִמְלוֹ יֵאָכֵל כּוֹבֵשׁ:
– אַחֲסִים-עַמְמֵים, אַתֶּם עַדִּי,
רֵאשׁ חֲדָשׁ מֵאֵי הוּא זֵיו שְׁדִי...

(עמ' 110)

זהו ניסיון לזהות בין הטראומה הפלסטינית לבין הטראומה היהודית על-ידי חילוצה של הטראומה מן המסגרת המדינית שלה והצעת הסולידריות המעמדית כתחליף ראוי לטראומה. מצד אחד יש כאן שמירה על הזהות הלאומית של כל אחד מן הצדדים, ומצד שני יש כאן ניסיון לשקם את הטראומה באמצעות התבנית הפוליטית של אחוות עמים. בשירו "במסד השלום אשוקע כמו אבן" (קול העם, 11.9.1950) כתב אביי-שואל במפורש על חזון השיבה של העמים, שישלימו ביניהם לאחר המלחמה:

שְׁבֵלֶת יַרְדֵּן אִם תִּפְרִיד
שְׁבֵטֵי שֵׁם מְעַל עֶבֶר,
עֲשׂוּנֵי הַגֶּשֶׁר! דְּרָכוֹ, טֶף וְגִבְרָה!
מֵאֵהָל קֶדֶר כִּי תִפְסַע הָרוּעָה בְּרֵאשׁ עֶדֶר.
יֵצֵא לְקִרְאָתָהּ הַזֹּרֵעַ בְּעִמְקֵי, בְּחַפְרָה.
אִם רָכַב טְרַקְטוֹר יְהִדְהֵד לְפִלְחָה
הַחֹרֵשׁ בְּשִׁדְהָ חוֹת,

יום אָתָּד לְאַדְמָה
הַמְּלֵאָה אֶת הַכְּדִים.
וְקִשָּׁה הִיא וּמְאָדְמָה,
חַמָּה הִיא וְגִידִים.

אֶת עֲרִיטָהּ אֵינָה מְגַדֵּת
לְרוֹכְבֵי עֲרִיטָהּ.
וְאֵינָה מְגַדֵּת לְרוֹכְבֵי
עַל אֶתְנֹת צְחֹרוֹת;

(עמ' 112)

שירת החלוצים ("הוף הוף") זהה לכנען של הפלחים. גם ההיסטוריה של הקיום היהודי בארץ ישראל שלובה בקיום הפלסטיני בפלסטין:

שְׁהֲגִיעֵנוּ אֶל הַחוּף בְּגִ'אֲנִיקוּלוֹ
וְהִקִּימֵנוּ עַל הַסֶּף סֶפֶן עֲרָבִי –
אֲזָרְעוּתֵינוּ שְׁלֹחַנֵינוּ וְקִנְצֵי קוֹל לֹו,
וְהִידִים – מִבֵּית אָבִי..

וְהִגְעֵנוּ, וְלֶאֱרֹץ עֲרִירִי,
וְלֶאֱרֹץ אֵין פֶּה אִם, וִיהִי מָה,
וְתֹאמַר פֹּאטְמָה "מְהָרָה, נְעָרִי,
אָמַר לָהּ 'אָמָא'."

וְאוֹמַר: "דִּינָר לִי מֵאֲמִי לְעֵנֵי עִירִי.
אֶף רְעֵבְתִי. כִּי עֲנִיתִי" – וְאוֹמַר.
וְתִרְדֵּךְ אֶת פְּדָה: "שְׁתֵּה, נְעָרִי.
לָךְ הוּא הַדִּינָר" ..

(עמ' 113)

מיכאל גלזמן הראה ש"פסח על כוכים" הוא "שיר חניכה" שבמרכזו הגירת הדובר לארץ ישראל והמפגש עם הערבים. לטענתו, רשת אינטרסקטואלית נפרשת בשיר כשורה של שלילות, כגון של ההגדה של פסח, של שיר השירים, ושל שירי מכות מצרים מאת נתן אלתרמן, והיא מערערת על הנרטיב היהודי הקנוני של יחסי יהודי-גוי:

ישורון יוצא ב"פסח על כוכים" נגד כל הגדרה יחסית של זהות. בשימוש החתרני שהוא עושה באינטרסקטואליות יש ביקורת על התפישה המסורתית שלפיה

המושג יהודי קשור בשלילה של הלא-יהודי. ישורון מנסה לקעקע הגדרות יחסיות של זהות, המניבות תהליך שבו יהודים וגויים רואים איש את רעהו אך ורק בסמלים ארכיטיפים של אחרות. (גלזמן, 1999: 117)

כדי לקרב את האחר מטעים ישורון שהפסיחה אינה על כוכים – אלא על מי שיושבים בהם. בכך, טוען גלזמן, משקטב ישורון את סיפור חג הפסח כשהוא מבקר את עיוורונו של הסיפור המקראי כלפי האחר כמו את עיוורונה של הציונות ביחס לקורבנות שלה. "פאלסטין הוף הוף" הוא שיר גרמני שהושר בפולין בשנות העשרים, והוא מחבר את השם המקראי של הארץ – כנען – עם הפלחים הערבים "פֶּלְלֶחִין". ישורון גם מצביע על דמיון בין הכפר הערבי לעיירה, ולכן היידיים של הספן הערבי הן ידיים מבית אבא ואילו "יִהְנָדָס" הוא אנפוף של יהדס, הביטוי היידי של המילה יהדות (שם: 119).

אך השאלה המרכזית שמעסיקה את ישורון ב"פסח על כוכים" היא שאלת האחריות לנכבה. איך, הוא שואל בקולם של הפלסטינים, נקבל את פני היהודים כשאנחנו במחבוא; איך נשאל לגורלו של הפלסטיני (דווקא במתכונת הפרוטו-ציונית של "ציון הלא תשאל" מאת ר' יהודה הלוי), כאשר הוא הלך אל כוכו ואל הפלתי – רמז לפליטים – אשר עליו פסחו, כלומר לא ראו, היהודים, ככותרת השיר:

פְּנֵי אָבִינוּ הִיוּ פֶּה..
אֲזוּ הִינּוּ עַד בְּנִים..
עֲתָהּ אָבִינוּ בְּמַחְפּוּא.
אֵיךְ נִקְבֵּל פְּנִים?

הֲלֹא תִשְׁאַלִי לְעַמְּךָ מְלֹאכֹו –
וְהוּא הֲלֹךְ פְּאֵלֵאסְטִין.
הוּא הֲלֹךְ פֶּה אֶל כּוֹכֹו,
אֶל הַפְּלֵתִי..

וְעַל כֶּךָ וְעַל דְּרָכֹו
כָּל מַעֲשֵׂהוּ בְּכוֹכִים –
הֲלֹא, שׁוֹשְׁנֵת יַעֲקֹב,
תִּשְׁאַלִי אֶת הַחוּחִים.

(עמ' 114)

לכן מסכם ישורון ואומר שאת השאלות המוסריות על הגורל הפלסטיני צריכים לשאול היהודים ("שֹׁשְׁנֵת יַעֲקֹב") את החוחים, כלומר את שלוחיהם האלימים. הכתיבה היא מקוטעת וקופצנית, ומהווה בכך הפגן מובהק של כתיבה טראומטית. הנתקים הפנימיים של הטקסט מונעים את סיפורו של כל אחד מן הנרטיבים כמקשה הומוגנית ורצופה. לעומת מרבית השירים העבריים שנכתבו על הנכבה, מותיר שירו של ישורון את הפצע

פתוח ותובע לחוות אותו לאורך זמן. ואכן, מכאן ואילך פותח ישורון שלושה בתים במילה "תְּשַׁאֲלֵי" כשהוא מגולל את הגורל הפלסטיני באמצעות ייצוג אירוני שלו כמשרת החזון הציוני:

וְתִשְׁאָלֵי אֶל נֶס־
תְּנוּצַת חֶבֶת צִיּוֹן
אֶת עֶרְבֵי הַנֶּס
שָׁנָסוּ בְּצִוּוֹן;

(עמ' 114)

המקום משותף, הגורל אמנם משותף, אבל "הֵלָה", כלומר היהודי השואל לשלומו של הפלח, הוא גם זה שמשמש כשליח מטעם השלטונות הפוגע בפלח (ההדגשות נוספו):

הֵלָא יִשְׁאֵל הֵלָה לְפִלְחָו.
הֵלָה תְּמִיד יִדְרֵשׁ לְחֵלְף.
הֵיָה זֶה פֶּה יַד מְלֶאכֶו.
יַד הֵלָה פִּיד הַמְּלֶאך.

(עמ' 112)

נקודת המוקד בעמדתו של ישורון היא שכדי לייצג את הטראומה הפלסטינית צריך להתחקות גם אחר הטראומה היהודית. האדמה המשותפת היא בת בלייעל גם כלפי היהודים וגם כלפי הערבים. ומבלי להסיר את האחריות למעשי היהודים כלפי הפלסטינים הוא מחדד את מקורות המעשים בטראומה היהודית. ישורון, שביטא בשירתו שלאחר 48 את הטראומה הפלסטינית של הנכבה, עשה כן תמיד ממקום של הזדהות עמוקה עם הטראומה היהודית. ג'ודית באטלר יצאה נגד התפישה שהצער הוא עניין פרטי, המאפשרת לערוך לו דה־פוליטיזציה, וטענה שהוא יוצר "סוג של קהילה פוליטית שמציבה בחזית קשרים יחסיים שמהם משתמעת תיאורטיזציה של תלות בסיסית ואחריות מוסרית" (Butler, 2004: 22). בעקבותיה, ניתן לומר שהטראומה של ישורון, של נטישת משפחתו בגולה, היא הטראומה הקולקטיבית היהודית בגילוייה הפרטי האישי. אלא שטראומה פרטית־אך־פוליטית זאת היא שיצרה את אורח ראייתו ואת רגישותו, ובעיקר את משא אחריותו ביחס לטראומה הפלסטינית של הנכבה.

על־פי ישורון, את הטראומה הפלסטינית אפשר להנכיח ולא להכחיש אך ורק ממקום של טראומה. לשם כך יש הכרח לא להיבדל מן הקולקטיב היהודי, כלומר – לא להינתק מן הנרטיב היהודי של ההגירה לפלסטינה, אלא לנסות לעשות את הכמעט־בלתי אפשרי: לייצג את הטראומה הפלסטינית דרך משקפי הטראומה היהודית, מבלי להפוך את האחת לכלי בשירות השנייה. ישורון ממקד את דבריו בתהליך של התמוססות הטקסט השירי, בורימה הלא מקובעת שבה יש מקום לשתי הטראומות

קודם שנעשה בהן מה שלה קפרה (בעקבות פרויד) תיאר כ"עיבוד האבל". כאמור, כהיפוכו של העיבוד מעמיד לה קפרה, שמתנגד לתפישה גואלת של האבל, את ההפגן (לה קפרה, 2006: 173). שכן ההפגן של מי שלקה בטראומה "קשור בחזרה, או אפילו בכפיית החזרה – כלומר בנטייה לחזור על משהו באופן כפייתי" (שם: 166), ובכך מונע את עיבוד האבל. הזרימה הזאת, במיקומים המשתנים והלא יציבים שלה, גם מחסנת מפני ייצוג סימטרי ממוקם ומיוצב של הטראומות הפלסטינית והיהודית. ישורון, הכואב את הגורל הפלסטיני כתוצאה ממלחמת 48, נמנע מלעבד את הטראומה לכדי זהות מקובעת. לכן הוא לא מדבר על זהות פלסטינית כעל תנועה לאומית, אלא מכונן בטקסטים שלו תפישה טראומטית של זהות דינמית ולא יציבה.

בניגוד לאלתרמן, שמסגר את הנרטיב הפלסטיני בתוך הנרטיב הציוני, ערער ישורון על שניהם. הסיפור שהוא מספר אינו נאמן בשלמות לאף לא אחד מן הנרטיבים, ובכך הוא נותר נאמן לשניהם גם יחד. הוא לא ממסגר אף נרטיב באמצעות הנרטיב השני, אלא מפרק את שניהם; הוא אינו מייצר זהות יהודית מזה וזהות פלסטינית מזה, אלא מערבב אותן באמצעות הדיבור הטראומטי. למעשה, ישורון מייצר היסטוריה נגדית (counter history), אשר כפי שטען אמנון רז־קרקוצקין (בעקבות עמוס פונקנשטיין) היא היסטוריה האוחזת בשתי הפרספקטיבות, של הכובש והכבוש (Raz-Karkotzkin, 2005: 179; וראו גם: Hochberg, 2007). לכן היה מן הצדק בדבריו של מי שחתם כ־א.ב., שטען כי העימות בין "בני עבר" ל"בני ערב" בשירו של ישורון הוא "בעיניו שתי פנים של אסון לאומי אחד" (הבוקר, 26.5.1961; אצל: גלזמן, 1999: 113). אין ספק שההיאחזות של הנרטיבים זה בזה היא קריטית מבחינת נטילת האחריות היהודית על אירועי הנכבה, שכן השתמטות מאחריות אפשרית "רק מעמדת סובייקט חיצונית [שבה] יכול משהו לדמיין לאום אחר כקריא לחלוטין, כשקוף וכנתון לפרשנות. שכן, המתבונן החיצוני תמיד ניצב, אפרירית, היכן שהוא" (Dekel, forthcoming).

לפנינו, אם כן, תופעה שאותה כינה מייקל רוטברג "זיכרון רב כיווני" (Multidirectional Memory). במקום המודל של זיכרונות קולקטיביים המתחרים במשחק סכום אפס, כלומר מתחרים סביב השאלה – הטראומה של איזה קולקטיב חמורה יותר, רוטברג מציע מודל של קיום משותף של טראומות, שפוגשות זו את זו במרחב הציבורי תוך שהן משתחררות ממשא תפקידו של זיכרון־הטראומה בעיצוב זהות לאומית אקסקלוסיבית, ומנהלות ביניהן משא ומתן בין־תרבותי הכולל זהויות שונות. הקיום הרב־כיווני חורג מן המסגור (framing) הלאומי והאתני, מאפשר לחרוג בשאלת ההכרה מן המסגור של מדינת הלאום (Rothberg, 2009: 2-3, 19-20). מהלך כזה מאפשר היפתחות פוליטית לקראת חזון של מדינה דו־לאומית, יהודית ופלסטינית (מסקנה פוליטית שרוטברג, בדיונו בסכסוך הישראלי־פלסטיני, מתחמק ממנה).

אצל ישורון, שני הנרטיבים – היהודי והפלסטיני – לא נפגשים כנרטיבים נפרדים, כפי שקורה בשירת אלתרמן; תחת זאת, קווי הגבול ביניהם מתמססים והם מתערבבים. ערבוב זה מעלה ביתר שאת שאלת האחריות. ישורון לא מתחמק מן המקום שממנו הוא כותב כיהודי; הוא אינו מוציא את עצמו מן הכלל היהודי הלאומי, ועל כן נושא באחריות לנכבה הפלסטינית תוך שנותרת אצלו גם מחויבותו לנרטיב הציוני שגרם לנכבה. מצד שני, הוא גם נמנע מלשקם את הטראומה של האחר הפלסטיני באמצעות

יצירת נרטיב פלסטיני נפרד שיכפה על הטראומה סדר, משמעת ותיקון, ובכך יאפשר לגורם הטראומה להתחמק מאחריות על-ידי כך שיתאר את הסבל הפלסטיני כנרטיב שלם אחדותי ופתור.

בשירו "הונא מחטטת" (אורלוגין 11, ינואר 1955), שנכתב לאחר "פסח על כוכים", חידד ישורון את זהותו היהודית כנפרדת מן הזהות הלאומית הישראלית. במוטו לשיר הוא כותב: " – מותר – ומוטב – לומר יהנדס, שהיא מילת המצפוניות היהודית והחמלה בקרב יהודי פוילין". כך הוא מבסס את עמדתו על חמלה יהודית שאותה הוא מנסח ביידיש כמו גם את השם "פוילין". החמלה הזאת ניכרת ביחס לגורל הילדים. ישורון מטשטש בין גורל הילד הפלסטיני לגורל הילד היהודי בשואה:

בו הַחֲרַף שָׁרָק
עֲלֵיכֶם, טַפְּלָיָא,
וְהָרַג הָרַג
הָא טְלָיָא.

לָקַח יְלָדִים
לְעִיר מְעַטְרָת.
גָּשְׁמוּ גְדֵיִים
בְּעִיר אַחֲרָת.

בְּעִיר שְׁלֵעוּלָם לֹא יַחַתוּ
וְשָׁכְבוּ לִישָׁן בְּשֶׁעָה שְׁבַע.
יִוְדִיעוּ בְּ"הוֹנָא מַחְטָטָה":
עִירָנוּ כְּדָרְךָ הַטְּבַע.

בְּאוּ בְּאֵמַת יְרוּשָׁלַם.
שְׁתַּרְאוּ יְלָדִים לְקוֹחִים וְאוֹנִים,
שְׁתַּרְאוּ תְּקוּלוֹת שְׁלָהֶם
כִּי לֹא נִים.

רוּחַ קְהָלוֹת בְּתוֹכָכִי.
לֹא נִפְלוּ בְּלִבְבָן הַרוּחוֹת.
וְאֶמְרָנוּ: רְאֵינָה, רְאֵינָה,
כְּשׁוֹבְנוּ מִסְּלִיחוֹת.

(עמ' 153)

"טַפְּלָיָא" היא לשון ריבוי לְטַף, ואילו "טְלָיָא" הוא טלה ככינוי לאדם צעיר. ישורון מקונן על גורל הילדים הפלסטינים ומעמת אותם עם הגורל של הילד היהודי של "עִירָנוּ

כְּדָרְךָ הַטְּבַע". עם זאת, הוא מדגיש את הגורל היהודי המתבונן בגורל הפלסטיני ממקום שבו פונים היהודים לערבים דרך "הוֹנָא מַחְטָטָה", כלומר "כאן תחנת", הפנייה של קול ישראל מירושלים אל הפלסטינים שמחוץ לגבולות ישראל.

[1]

בספרו לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים 1947-1949, משרטט בני מוריס (1991: 437-458) את עמדתה של מפ"ם ביחס לגירושם ולעזיבה של הפלסטינים את הארץ. בעיקרו של דבר היתה זו עמדה חצויה בין הגינוי וההתנגדות לגירוש וההכרה בצורך לאפשר לפליטים לשוב לאדמתם אחרי המלחמה, ובין הסכמה ציונית למהלכים המלחמתיים – גם כשהם כוללים גירוש. ההתפצלות של העמדות הוותותה, פחות או יותר, בין שני המרכיבים של מפ"ם: השומר הצעיר מזה, ואנשי אחדות העבודה ואנשי הקיבוץ המאוחד מזה, שתמכו בגירוש ככורח המלחמה. אבל אפילו אנשי הקיבוצים של השומר הצעיר, שתמכו בעבר ברעיון של מדינה דו-לאומית ושאמנם התנגדו לגירוש, השתלטו על נכסים ערבים – על אף שפעולה זאת עמדה בניגוד לעמדת ראשי התנועה שחרדו לנוכח מה שהם ראו כטרנספר המתבצע בחסות המלחמה. ובכלל, "בסוף הקיץ ובסתיו של שנת 1948 היטשטש שוב הפער בין עמדות פלגי המפלגה ונעשה פחות רלבנטי כאשר קיבוצים, משני הזרמים, החלו לנעוץ מבטים חומדים בקרקעות הנטושות בסביבתם" (שם: 449). עמדה כפולה זו ביטא יעקב חזן, אחד ממנהיגי מפ"ם המרכזיים ואיש השומר הצעיר, כשאמר בישיבת הוועדה הפוליטית של מפ"ם מן ה-26 במאי 1948: "במלחמה הזאת, שהמפלה בה היא סוף קיומו של העם היהודי, [...] הפעולה הצבאית חייבת להתנהל בכל האכזריות והיעילות הצבאית המוכרחת. [...] שום חבר לא יתווכח על הכרחי המלחמה". [...] מצד אחר, מה שמתרחש הוא 'שערורייה פוליטית, מוסרית, ציבורית, פועלית שאין דוגמתה'" (שם: 442). התקפות צה"ל בקרבות "עשרת הימים" (9-18 ביולי 1948) והגירוש של הפלסטינים מרמלה ולוד הגבירו את ההתנגדות במפ"ם עד כדי כך שהיו שתבעו שמפ"ם תפרוש מן הממשלה (שם: 446). "הדיון בתוך מפ"ם על גירוש לוד ורמלה נמשך חדשים. בעיני אנשי השומר הצעיר נעשו גירושים אלה לסמל למדיניות הטרנספר שמפא"י נוקטת, לטענתם, ולמעורבות של מפ"ם – באמצעות קציניה – באותה מדיניות" (שם: 447). באוגוסט 1948 הציעו אנשי מפ"ם את פתרון "נוסחת האדמות העודפות, לפיה יישבו יהודים את אדמותיהם של הפלסטינים אבל ישמרו חלקים מהן לבעליהן המקוריים ולכשישובו הם יסייעו להם לשכלל את שיטות עיבוד הקרקע" (שם: 243-257; קדמן, 2008: 24).

ביטוי מובהק לכפילות זאת של עמדת אנשי מפ"ם מופיע בשיר "כפר נטוש" שפרסם איש השומר הצעיר דניאל בן-נחום ביומון המפלגה על המשמר (19.5.1950). בן-נחום כתב למעשה סונט אשר בנוי, כמקובל בצורה הספרותית הזאת, כטיעון מתפתח; בשיר זה מטרתו הסופית של הטיעון היא שיאו של ייצוג האסון המחריד. אלא שכותרת השיר מטשטשת את הגורם האחראי לאלומות; בכך היא מצטרפת לסיוס, אשר לא נעדרת ממנו נימה אוריינטליסטית, שהופכת את החיים הפלסטיניים לחג

פולקלוריסטי של נשים וילדים המתגוררים במכנים שלא הוקמו על בסיס ידע מתקדם
בהיבטים הטכניים של הבנייה:

כה יכלה בעשן כפר שומם, עד זומם:
בקתות-מק, צהל-חג, קול הטף, לחן-אם.
יעלם. העשן מר עד דמע.

(עמ' 83)

אף חריף מכך הוא השימוש במונח "עד זומם", שפירושו עד שעדותו נקבעה כעדות
שקר – מונח שמביס את כל המהלך של העדות על הטראומה שהשיר מפתח. המסקנה
הסופית של השיר, אשר מתאר בהתלהבות את האכזריות היהודית בקרב ("במחפרת
מגן, בין רובה למכוש / מהמם בך כל חוש והלב הוא נחוש. / בקרב זה אין רחמים
ואין תמה."). היא שהעשן המר המיתמר מן הכפר והמביא לדמעות הוא למעשה עדות
שקר שיש לדחותה. אמנם, השיר קובע כי האסון שהומט על הפלסטינים הוא נורא.
אולם הוא עושה זאת ברוח אנשי השומר הצעיר, שמצד אחד מכירים במחיר הכבד של
המלחמה עבור הפלסטינים ומצד שני מצדיקים את המלחמה. בשיר זה גודל הזוועה אף
נדחה כעדות שקר.

הכפילות הזאת ניכרה גם אצל חיים גורי, איש אחדות העבודה שבתוך מפ"ם,
שתיאר בשירו "בדרך לבוסתן" (אורלוגין 1, דצמבר 1950) את המרחב הארצישראלי
לאחר המלחמה כ"ארץ שפולה שבויית אימים ואש." (ההדגשה נוספה). בכך ציין
גורי, כאמור, את אובדן הפלסטינים כבניה של הארץ. מצד אחד הוא מכנה את הארץ
"נחלתי", ומצד שני מבכה את מה שהוא מגדיר כנטישתה על-ידי הפלסטינים:

וזה אותו הדם בשסע שפתתי
ומלח הוצעה כדמע המרורות
ונטש גחלים בפתח מערות
וארננים מפים בדרך נחלתתי.

קדמון יורד לילך, אשף, אדון-שחורים,
שבו חכלילותך כרמז חלומי,
שבו עקבות דמך בעתיקות דמי
ופרח בת-צחוקך טובל ב'סורים.

זה ליל האגדות תולדותי מי חיי
על ארץ שפולה שבויית אימים ואש,
שבו הגחלילית כנפש הגושש,
שבו העשבים צמודים אל לחיי.

באפק הרחוק אובדים שבילי חלב.
סתומי כוכב ואור על פני גבעות רמות.
כלבים בוכים כצת בארץ הדממות.
צפור-הפקר נתרה מתוף החלחלה.

ודרך-העפר הנטושה מאיש
עוקפת שלוחתה, יורטה אל המורד,
אל פרא בוסתנים, אל נוף אשר אבד,
אל פית זויות ורשת עכביש.

צית קוצים צרובה גבחה קומת אדם,
ומדרגות בקר עד חייק הגאיות,
עקבות הנשיה בדמם הזיות,
וגזע תאנים – ממלכת אבודה.

(עמ' 100)

המנגנון שבאמצעותו מיישב גורי בין הקטבים האלה הוא המטונימיה: במקום לדבר על
האנשים שאולצו לעזוב את המרחב – הוא כותב על המרחב עצמו, על מה שבסמיכות
לאנשים, על דרך העפר הנטושה או על הנוף שאבד. במקום לדבר על הפלסטינים
שגורשו – הוא מציין את גובה הקוצים באתר העזוב שכבר הגיעו לגובה קומת אדם;
ובמקום לדבר על ביתם שנגזל, הוא עוסק במה שסמוך לבית, ואילו את התאנים הוא
מתאר כממלכה אבודה.

גם ב"שיר סוף הקיץ" (אורלוגין 4, נובמבר 1951) המתאר את העזובה של בתי
המגורשים, תוך שהוא מציין במפורש את הגירוש כגלות, מתרכז גורי דווקא בקוצים,
שגדלו פרא:

ראיתי בסתנים שקוציהם גבהו כנוף זיתים,
וחלונות ריקים ואבן חרוכה, זה כפר מתים
אשר יושביו גלו אל המזרח בעת המלחמה,
ועזובה כבדת נקם, וזה נקם האדמה.

(עמ' 106)

גם כאן, במקום נקמת הפליטים מופיע תחליף סמנטי, והנקמה היא נקמת מה שקרוב אצל
הפליטים, ולא שלהם-עצמם – נקמת אדמתם, שנותרה אחריהם. הדובר מעיד אמנם כמי
שראה במו עיניו את תוצאות האסון; אבל הדיבור על האלימות שתוזר למגרשים, נותר
ברמה המיתית – בניגוד לשאיפה המוצהרת של מפ"ם לאחוות עמים ולחרדה הקונקרטית
מן השנאה הפלסטינית שתרדוף את היהודים המגרשים (מוריס, 1991: 448).

עיסוק אינטנסיבי בשנאה הפלסטינית ליהודים מופיע בשירו של דן פגיס "הכפר המת", שפורסם גם הוא בעל המשמר (6.4.1955) עיתונה של מפ"ם. השיר מתחקה אחר המפגש של הדובר היהודי עם שרידיו של כפר פלסטיני שרוף. פגיס כותב את שירו במסורת הסימבוליסטית ובמסגרתה מופיע הדובר כמי שבא "לשקט השרוף" – צירוף של צליל ושם תואר מהקשר אחר, כלומר מעתק מטונימי שמבליט את השקט ולא את הכפר השרוף. אבל לעומת המוסכמה של הלשון הפסיבית בייצוג הכפר "ננטש", כאן הכפר מוצג כמת וכערוף, כמי שהופעלה כלפיו אלימות ישירה וגורלית:

כְּבוֹאֵךְ לְשֶׁקֶט הַשְּׂרוּף,
 לְאַבְנִים וּלְחֹמוֹת הַטֵּיט,
 לְכֶפֶר הַמֵּת וְהָעָרוּף,
 לְאַפֵּר הַמְרֵטִיט,
 לְרַחֵשׁ הַנְּטוּשׁ בֵּין הַקּוֹצִים
 וְעַל רֵאשֵׁי עֲבֵי הַזְּקָרוֹן
 כְּכָדִי חָרוֹן עוֹלָיִם וּמְקִיצִים –
 צוֹנֵחַ פֶּתַע בּוֹ הַמְשֻׁטְמָה
 פּוֹרֵשׁ כְּצֶלֶב כְּנַפִּים מְעֻלָּיִךְ
 וְצִפְרָנָיו כְּסִינֵי חֲמָה
 רוֹדְפוֹת אֶת שְׁעָלֶיךָ.

(עמ' 157)

השנאה מקורה במושאי הזיכרון שעדיין נותרו כעקבות הגירוש, הנקרים על דרכו של המבקר בכפר המת. כך, לא הכפר הוא הנטוש: מה שננטש הוא רחש צעדי האנשים בין קוציו. אבל כאשר מופיע שיא ההסמלה – הבז המרחף לו מעל הכפר – הוא מכונה "בז המשטמה". הבז פורש כנפיים בצורת צלב, הסמל הנוצרי האולטימטיבי, המציין את נוסחה התיאולוגי של השנאה – אשר סופה, הסמלי והעקיף, הוא בנקמה. פגיס עורך טרנסצנדנטציה לשנאה באמצעות סימבוליקה דתית שמעניקה הוד ושגב לשנאה ולנקמה. בכך הוא מעבד את הטראומה הפלסטינית לכדי מופע נצחי, שלעולם לא יוכל לבוא על תיקונו.

תביעה ישירה לנקמה שהיא תוצר של השנאה הופיעה בקול העם (30.8.1957), עיתון המפלגה הקומוניסטית, בשיר "ריגושים", כנראה פרי עטו של משורר פלסטיני. השיר, שתורגם לעברית, מסתיים בבית הבא:

אַחַד הָעֲרָבִים, מְקַשֵּׁב הֵייתִי בְּדָאָה
 לְקוֹל הַפֶּסֶל הָאֵטוּם,
 לְמֶרְדַּי אֵינִי מְכַאֵב,
 לְיַצֵּק בְּאֵין־קוֹל:

לְנֶקוּם
 לְנֶקוּם
 לְנֶקוּם.

(עמ' 189)

הסימבוליזם מיסודו של אברהם שלונסקי ניכר גם בשירים של לאה גולדברג, שהיתה חברה באסכולה הסימבוליסטית של שלונסקי, שקובצו בעל המשמר תחת הכותרת "Illuminations" (5.9.1956). כותרת זאת מרמזת לשירים-כפרוזה הנודעים של ארתור רמבו, שזוהו כסימבוליסטיים אם כי גם הרבה מעבר לכך. גולדברג מתרכזת בהם בתמונה סמלית של ציפור כתומה, שמאפשרת לה לשחזר את תודעתה של ילדה ערבייה במבואות כפר הרוס:

עַל פְּנֵי אַחַת הַגְּבָעוֹת
 מְתַעֲוֶפֶפֶת צִפּוֹר כְּתָמָה
 שְׂאִינְנִי יוֹדַעַת אֶת שְׂמָה.
 אֲבָל עֲצֵי הַזֵּית מְכִירִים אוֹתָהּ,
 וְהָרוּחַ רוֹדֵף אַחֲרֶיהָ וְשָׂר:
 "פֹּה בֵּיתֶךָ."

בְּעֵינֵי יְלִדָה עֲרַבִּיָּה
 בְּמְבוֹאוֹת הַכֶּפֶר הַהָרוּס
 מְפַרְפֶּרֶת צִפּוֹר כְּתָמָה
 שְׂאִינְנִי יוֹדַעַת אֶת שְׂמָה.

(עמ' 183)

עצי הזית, המסמלים את השורשיות של הקיום הפלסטיני במרחב המקומי, מכירים את הציפור הכתומה שבניגוד להם מודה הדוברת המהגרת שאינה יודעת את שמה. הציפור הכתומה והלא נודעת מוצגת בשיר כאנלוגית לילדה הערבייה שכפרה נהרס. רק על הציפור, ולא על הילדה, יכולה הדוברת (הרוח), שהערפל הסימבוליסטי מרחיק אותה מן המציאות האנושית הקשה, לומר "פֹּה בֵּיתֶךָ". הסימבוליזם מייצר מעקף סמנטי שמקל על הדוברת בשיר את סימון מופעיה של הנכבה: מצד אחד היא מציינת אותם בבהירות ("הַכֶּפֶר הַהָרוּס") ומצד שני היא שומרת מהם על מרחק מדוד.

זכות ראשונים לכתובה סימבוליסטית על השנאה שנוצרת במלחמה שמורה למשורר ש. טוביה (טוביה שלונסקי). כבר בסוף ינואר 1948, בעיצומה של המלחמה ובמהלך הגל הראשון של העזיבה והגירוש של הפלסטינים (למשל מחיפה ומליפתא ורוממה בירושלים, וראו: מוריס, 1991: 50-90), ועוד הרבה לפני שכף המאזניים נטתה, מאז סיום ההפוגה הראשונה ביולי 1948, לטובת כוחות הצבא הישראלי שעברו למתקפה, פרסם

ש. טוביה שיר ארוך בשם "מזמורים" (הארץ, 30.1.1948). בתוך התרחשות פולחנית של ילידים הפועלים בנוף ארצישראלי מקודש ואשר ניצבים מול לגיונות חמושים מלאי שנאה, מציין השיר את המזבחות שנעקרו, כמטפורה עקיפה ביותר להיעקרות הילידים הפלסטינים ממקומם:

עֵינַיִם יַגְעוֹת תְּלִינּוּ בְּמִזְבְּחוֹת הָעֵקוּרִים – רִיסֵינוּ־דָם שִׁפְתוֹ מְכָאוֹב.
חַפּוֹת עֲלִים נָשְׁלוּ לְרַגְלֵינוּ.
מַעֲיָנוֹת שֶׁל בְּדֹלַח עֲמְדוֹ מַפְפּוֹת;
קֶרְנוֹת הַמִּזְבֵּחַ עֲצָמוּ פְתָאִם וַיִּעֲטְפוּנוּ – פֶּרֶקֶת.
עָלוּ עֲלֵינוּ לְגִיוֹנוֹת, לְגִיוֹנוֹת חֲמוּשִׁים לְעִיפָה אֶת עֲצָבָם בְּבִתּוּלָיו:
– עֲמְדוֹ וַיִּקְלְעוּ בָנוּ חֲצִים שֶׁל מִשְׁטָמָה;
– סֶרְבָנוּ כְּתַפְּיָנוּ, עֲשִׂינוּ מִצְחֵינוּ נְחוּשָׁה.
– חֲזָרוּ וְשָׁלְחוּ בָנוּ חֲצִים שֶׁל מִשְׁטָמָה;
– מִשְׁחָנוּ גִּינּוֹנוֹ בְּשִׁמְן הַטּוֹב, לְבָשְׁנוּ פָּנִים שֶׁל שְׁחֹק –
עַד נִפְּלוּ הַחֲצִים עֲיִפִים וְכוֹשְׁלִים אֲרָצָה.

(עמ' 56)

[1]

על הגירוש לאחר "מבצע חירם" (ראשית נובמבר 1948) מן הכפר הנוצרי ברעם, שתושביו לא מורשים עד היום לחזור לכפרם (מוריס, 1991: 317), כתב איש השומר הצעיר אליעזר גרנות בשירו "שירת ברעם" (אורלוגין 11, ינואר 1955). עמדתו של גרנות היא חריפה ביותר: בבסיס השיר, הפותח בשורה "רְאִיתִי בְּבָרְעָם אֶת סְלוֹנָה", מתקיימת הקבלה לספרו של איגנציו סילונה פונטמרה (שפירושה באיטלקית הוא אביב מר), שפורסם בעברית ב־1934 בתרגומו של יצחק שנהר (סילונה 1934, 1986):

רְאִיתִי בְּבָרְעָם אֶת סְלוֹנָה
(רְאִיתִי בְּבָרְעָם אֶת הַזֶּמֶן)
גוֹהֵר עַל בּוֹרוֹת חֲרָבִים.

(עמ' 141)

נקודת המוצא היא האנלוגיה ההיסטורית עם העמדה האנטי־פשיסטית של אנשי פונטמרה, אשר נאבקים במשטר הפשיסטי באיטליה שגוזל את אדמותיהם:

צָחַק אֶז סִבָּא בְּלִדִיסְרָה :
"פִּעְצָמִים אֵי אֶפְשֵׁר לְתוֹךְ אוֹתוֹ"

נְהַר לְרִדְתָּ. בְּכָה אֶז יֶלֶד –
לֹא־נֹלֵד : "וְאֵף לֹא פִּעַם אָחַת".

(עמ' 141)

ג'נרלה בְּלִדִיסְרָה היה גנרל בצבא הקולוניאלי האיטלקי בסוף המאה ה־19, שהנהיג את מאבק האיכרים בנישולם על־ידי השלטון הפשיסטי. הדובר בשיר, שרואה את סילונה בברעם, רואה למעשה בגזל האדמות של הכפר מהדורה חדשה של המתואר ברומן. את האנלוגיה ההיסטורית הזאת הוא טווה על אף הכרתו במופרכותה, כפי שמתגלה בדברי בלדיסרה המשמיע את אמרתו הקדומה של הרקליטוס שמערערת על הזהות של מה שחוזר בציר הזמן. אך חרף מופרכותה בוחר גרנות להציג את האנלוגיה ההיסטורית, ומביע בכך את קוצר ידו של המשורר לבטא את אסון הגירוש של אנשי ברעם. מצד אחד הגירוש אכן מזכיר לו את הפשיזם – אך מצד שני האנלוגיה היא בלתי אפשרית עבורו. השיר נכתב, אם כן, מתוך תודעה עמוקה של קוצר היד לייצג את האסון. בדומה לתפקיד שמועיד אלטרמן לפרק האחרון, הארס־פואטי, של מחזור השירים שלו "מלחמת ערים", תוהה גם גרנות על תוקפה של הלשון השירית לייצג את הטראומה ולהציב לה עדות.

העמדה הספקנית הזאת מתיישבת עם עמדתה החצויה של מפ"ם ביחס לגירושים: מצד אחד ביקורת חריפה – כאן עד כדי אנלוגיה לפשיזם – ומצד שני כאב ואבל, שאפשרו לאנשי הקיבוצים לגזול את אדמות הפלסטינים תוך הפטרת מס שפתיים, שבכוא היום אולי ישיבו להם אותן. לאור זאת ניתן לקרוא את השורה הנוקבת "שָׁם מוֹמְתִים שֶׁל פּוֹנְטִמְרָה" לא כאנלוגיה מחרידה, אלא דווקא להפך – כהבחנה בין המומתים של פונטמרה לבין מי שלא נרצחו אלא "רק" גורשו מברעם. המרחק המרדוד הזה שפותח גרנות בינו לבין האחריות לגורל אנשי ברעם מתממש בחריזה משחקית שנונה, שיוצרת ניכור בין הדובר בשיר לבין החוויה המוזעזעת שהוא מייצג:

וְעוֹד נוֹגֵשׁ
יּוֹמֵי אוֹנִס בְּמִדְהָבָה – –
אָרוֹר הַלֵּיל
אֲשֶׁר נִמְדָד בְּמִדְאִיבָה.

(עמ' 142)

ואכן, השיר מסתיים בטון של השלמה. בניגוד לתחילת השיר, המפקפק באפשרותה של האנלוגיה ההיסטורית, מתחקה סיומו אחר המילים השבות אל הזמן ואשר מאפשרות ליצור את האנלוגיה המיישבת וממסגרת את הפצע השותת של ברעם:

בְּשׁוֹב הַמִּלִּים אֶל הַזֶּמֶן
הֵלֵא שְׁחָרְנוּ טַחְנָה

שְׁאֶסְפָּה כְּפוֹתֶיהָ מְרוּחוֹת
וְשִׁלְחָה אֶצְבָּעוֹת אֶל לְבָהּ
לְהִשִּׁיב לָנוּ לְחֵם:
”אֲכָלוּ, יְלָדִים,
אֲכָלוּ”.

(עמ' 144)

אולם גולת הכותרת של ההתייחסות הסימבוליסטית למלחמת 1948 היא ללא ספק הפואמה פרידה מן הדרום של אבא קובנר, שראתה אור ב־1949 בספריית פועלים. קובנר, איש מפ”ם, שהיה קצין תרבות בחטיבת גבעתי, כתב פואמה מודרניסטית הכוללת סדרה של מונולוגים המאירים את המלחמה בדרום הארץ מנקודות ראות שונות. לקראת סופה של הפואמה, בשיר “שערי עיר”, מתאר קובנר את האסון הפלסטיני בחריפות רבה:

מִי הִצִּית אֶת הָעִיר
וְאֵת יוֹשְׁבֶיהָ לֹא הָעִיר
שְׂדוֹתֶיהָ עוֹלִים כְּגוֹיִלִים
זֶה לִילָה שְׁלִישִׁי חֲרָכִים.

(עמ' 71)

ובשיר אחר, “קולות מהגבעה”, הוא כותב:

הָאוֹיֵב – לְפָנֵינוּ.
וּמִי מֵאַחֹר מִהַלֵּךְ
וְחוֹרֵךְ עֵקְבוֹתֵינוּ אֶל חִרְבַּת פֶּטְטָה?
וְדוֹלֵק הַחֶמֶר הַנְּטוּשׁ, וְנִפְעָרֵת הָאֵשׁ
וְנִפְרָעֵת הָאֵשׁ.

אוֹיֵב מִהַלֵּךְ בְּכַרְתֶּיהָ וְחֶתָּה.

(עמ' 73)

אין ספק כי הסבל הפלסטיני מיוצג אצל קובנר מלב לבו של הנרטיב הציוני. גם אם הוא מגלה רגישות לאסון הפלסטיני, הוא מקפיד לכלול אותו בתוך ה”אוֹיֵב”, ולסיום הפואמה הוא אף משלב “דף קרבי”, כדוגמת אלה שכתב עבור חטיבת גבעתי ואשר נודעו בהתלהמותם מלבת השנאה. אך כדי לאזן את העמדה הלאומנית שלו הוא מסיים את הפואמה בשיר “שדרת ברושים בדרך צפונה” בתיאור דו־משמעי שמנצל את

הפריבילגיה הסימבוליסטית המערפלת כדי לציין הן את הפליטים הפלסטינים והן את הנופלים היהודים:

לְאֵט, רָעִים. הֵם פּוֹסְעִים אַחֲרֵינוּ.
הֵם הוֹלְכִים צְפוֹנָה – אֵיזָה יוֹם סוּמָא ! – בִּידֵיהֶם שְׁבִילֵינוּ.

פְּסִיעָה נוֹפֶלֶת עַל פְּסִיעָה. – הַהוֹלֵךְ מִי מְלַפְּנִים?
צֵל אֶת צֵלוֹ חוֹבֵק, גִּיבוּרֵי שׁוֹתְקִים.

צָלְלִי, צָלְלִים, שְׁוֹא אַתֶּם הוֹלְכִים אַחֲרֵינוּ !
גִּיבוּרֵי אֵינָם זוֹכְרִים מָה הֵן שְׁנוֹת תִּינּוּ.

(עמ' 74)

העמדה הכפולה שאפיינה את אנשי מפ”ם ניכרת גם כאן, כאשר בתוך ייצוג הנופלים מן הצד הישראלי קובנר משלב מונולוגים המתארים בעוצמה רבה את האפקט שנודע לגורל הפלסטיני על הלוחם הישראלי:

אֵל תִּפְסַע, רָעִי, מוֹנְרוֹת רְגְלֵינוּ כָּאֵן
וְהוּא, רָעִי, פּוֹסֵעַ. וְרְגְלֵינוּ – מִיִּתְרוֹת.
הִנֵּה צִעְדֵינוּ כְּבִים. לֹא אַתָּה הוּא כָּאֵן
הַהֶלֶךְ־הַגָּדוֹל, רָעִי –
פֶּשֶׁט רָעִי חֲפְנֵינוּ, רְכֹן, מִגַּע כְּפוֹת
וְהֶאֱדָמָה כָּאָה.

עֲדָרִים־עֲדָרִים מִהֵמָּה הִיא אֶת רְגְלֵיךְ
כָּאוֹר בּוֹזוּ. וְרְגְלֵיךְ נוֹתְבוֹת־וְלֹא־נוֹתְבוֹת.
”רָעִי, נִפְל” – אוֹיָאז בְּלָה תְּבוּא
כְּגַל אֶל זְרוּעוֹתֶיךָ
הֶאֱדָמָה הוּאֵת.

(עמ' 70)

תחושת המיותרות והזרות היא של מי שחש שהאדמה שכבש אינה שלו. עם זאת, המוות היהודי במלחמה מוצג כדרך היחידה לניכוס האדמה. “רָעִי, נִפְל”, אומר הדובר, ומבטיח שאז כל האדמה תבוא אל זרועותיו. לפי קובנר, לא המת־החי הוא זה שיכבוש את האדמה, לא המת־החי המיתי, הנוכח כל כך בשירתם של נתן אלתרמן וחיים גורי ואחרים, אלא המת באמת. המת־החי כוֹנֵן בשירת 1948 לעומת האויב הערבי. המטפורה של המת־החי שמציגה את חיי הנצח של המת במלחמה לעומת האחר מוחקת את

האחר, או לחילופין מייצגת אותו כמיתוס מאיים. ואילו כאן, אצל קובנר, המת באמת, נטול הנחמה של חיי הנצח בזיכרון האומה שמסלקת מתוכה את האחר, הוא המותיר מקום לפלסטינים כפי שכותב קובנר: "עדרים-עדרים מהמה היא [האדמה] את רגליך / באור בוזו". הסיטואציה היא חמורה – אור בוזו – אבל בתוכה מופיע העדר כביטוי לחיי שלוה של פלסטינים החיים על אדמתם. עם זאת, הייצוג הסימבולי הנאחז כדרכו באור, משתמש בעדר בתור מטונימיה לפלסטיני – ובכך הוא מייצג אותו תוך שמירה על מרחק מן הטראומה הפלסטינית.

הפרק הבא של הפואמה, "ג. אבן חלקה", מביא לשיא את הייצוג הסימבולי כפי באמצעות הסמל של ה"גרניקה", עבודתו של פיקאסו, שתיארה בעוצמה רבה את זעקת העיר הבאסקית שהופצה באכזריות במלחמת האזרחים בספרד. קובנר יוצר אנלוגיה בין הפשע המחריד המתואר בציורו של פיקאסו לבין האסון הפלסטיני ב-1948:

גויל השלף – נפרם. מעלעלות כנפות פראים בין הבתרים והבתרים רוכסות. –
מכאן אין כביש. רק גידי שבילים רוטטים בתפר יריעה.
קרועות פזורות – כים קסדות ששטמו – כפות-גבעות
ועל כל גבעה גרניקה.

"גרניקה על כל גבעה!" – קשכנו אל דוד.
דוד לא קם.
צל הולך על אבן חלקה. אפיק, כהד קדמון,
מסעיר, מסעיר – – – הדום עזקה אין אדם.

(עמ' 70)

קובנר גם משחזר את שאלת האשמה הנוראה אשר עולה מן האנלוגיה שיוצר השיר, עד כדי הצבעה על טבח אכזרי בפלסטינים. הדמות של דוד בשיר אמנם מתריעה על המעשה הנורא שהופך כל גבעה לגרניקה, אבל מיד אחר כך "דוד לא קם": זה שהתריע לא נטל את האחריות לפשע. אנלוגיה נוספת שיוצר פרק זה של הפואמה היא לעזקה המופיעה בספר יהושע, בפסוקים 10-11 בפרק י', המתארים את מלחמתו של יהושע בחמשת המלכים שתקפו את הגבעונים לאחר שכרתו ברית עם יהושע:

יהם יהוה לפני ישראל ויכם מכה גדולה בגבעון וירדפם דוד מעלה בית חורן ויכם
עד עזקה ועד מקדה; ויהי בגסם מפני ישראל הם במורד בית חורן ויהוה השליך
עליהם אבנים גדולות מן השמים עד עזקה וימתו רבים אשר מתו באבני הפרד
מאשר הרגו בני ישראל בחרב;

עזקה היא סמל לאכזריות כלפי האויב, שלאורה יוצא השיר בחריפות נגד ההתפרקות מאחריות לפשעי המלחמה:

עמדו.
חילו.
– אולי אמרו: אל אלהי אביון! –
אוֹ-אֹז חפנו את כל האבנים החלקות. ובאין האחד לאות
הלכו המון הנערים.

(עמ' 71)

ביבליוגרפיה

- Butler, Judith (2004). *Precarious life, the Powers of Mourning and Violence*. London and New York: Verso.
- Caruth, Cathy (1996). *Unclaimed Experience, Trauma, Narrative and History*. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press.
- Dekel, Mikhal (forthcoming). *The Universal Jew: Modernity, Masculinity and the Zionist Moment*. Evenston: Northwestern University Press.
- Erikson, Kai (1995). "Notes on Trauma and Community", in: Caruth, Cathy (ed.), *Trauma, Explorations in Memory*. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, pp. 183-199.
- Hochberg, Z. Gil (2007). *In Spite of Partition: Jews, Arabs, and the Limits of Separatist Imagination*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Kaplan E. Ann (2005). *Trauma Culture, The Politics of Terror and Loss in Media and Literature*. New Brunswick, New Jersey and London: Rutgers University Press.
- Karkotzkin-Raz, Amnon (2005). "The Zionist Return to the West and the Mizrahi Jewish Perspective", in: Kalmar, D. Ivan and Pensler, J. Derek (eds.), *Orientalism and the Jews*. Waltham, Massachusetts: Brandise University Press, pp. 162-181.
- Newmark, Kevin (1995). "Traumatic Poetry: Charles Baudelaire and the Shock of Laughter", in: Caruth, Cathy (ed.), *Trauma, Explorations in Memory*. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, pp. 236-255.
- Rothberg, Michael (2009). *Multidirectional Memory, Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization*. Stanford California: Stanford University Press.
- אזולאי, אריאלה (2009). אלימות מכוננת 1947-1950, גנאלוגיה חזותית של משטר והפיכת האסון ל"אסון מנקודת מבטם". תל-אביב: רסלינג.
- אלתרמן, נתן (תשל"ז). הטור השביעי, ספר ראשון תש"ג-תשי"ד. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- , (1957 [1978]). עיר היונה, שירים. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- גלבע, אמיר (1949). שבע רשויות. מרחביה: ספריית פועלים, הקיבוץ הארצי השומר הצעיר.
- גלזמן, מיכאל (1999). "פסח על כוכים", בתוך: אופיר, עדי (עורך). חמישים לארבעים ושמנה, מומנטים ביקורתיים בתולדות מדינת ישראל. ירושלים: מכון ון ליר, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, עמ' 113-123.
- הרמן, ג'ודית לואיס (2007). טראומה והחלמה. תרגום: עתליה זילבר, תל-אביב: עם עובד.
- ורד, חיה (תשט"ז). שירים על חרב ומיתר. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- חבר, חנן (2001). פתאום מראה המלחמה, לאומיות ואלימות בשירת שנות הארבעים. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- , (2008) מראשית, שלוש מסות על שירה עברית ילדית. תל-אביב: קשב.
- לאור, יצחק (1995). אנו כותבים אותך מולדת: מסות על ספרות ישראלית. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- לה קפרה, דומיניק (2006). לכתוב היסטוריה, לכתוב טראומה. תרגום: יניב פרקש, עריכה מדעית: עמוס גולדברג, תל-אביב: רסלינג.
- מוריס, בני (1991). לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים 1947-1949. תל-אביב: עם עובד.
- , (2003). קורבנות, תולדות הסכסוך הציוני-הערבי 1881-2001. תל-אביב: עם עובד.
- נאור, מרדכי (2006). הטור השמיני: מסע היסטורי בעקבות הטורים האקטואליים של נתן אלתרמן. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- סילונה, איגנציו (1934). פונטמרה. תרגום: יצחק שנהר, תל-אביב: שטיבל.
- , (1986). פונטמרה. תרגום: עמנואל בארי, תל-אביב: זמורה ביתן.
- פלמן, שושנה ולאוב, דורי (2008). עדות: משבר העדות בספרות, בפסיכואנליזה ובהיסטוריה. תל-אביב: רסלינג.
- קדמן, נגה (2008). בצדי הדרך ובשולי התודעה: דחיקת הכפרים הערביים שהתרוקנו ב-1948 מהשיח הישראלי. ירושלים: ספרי נובמבר.
- רוגני, חגי (2006). מול הכפר שחרב: השירה העברית והסכסוך היהודי-ערבי 1929-1967. חיפה: פרדס.
- רנאן, ארנסט (2009). על לאומיות וזהות יהודית, תרגום: חיים ריינגוורץ, מבוא: שלמה זנד, תל-אביב: רסלינג.
- שלו, יצחק (1957). אלהי הנושק לוחמים. ירושלים: קרית ספר.

מזמורים

הארץ, 30.1.1948

א.

עקורי ממזבח יצאנו לבקש הקברות והדם.
ביחפת רגל דלגנו על רכסי אל-בינה – ולא פצענו
אז פצענו מזמור.
יפים היינו, יחידים היינו, גם לא שכנו ריקם:
על כתפינו עמסנו הבינה הקדושה, בינת הקרים;
כי שרשי אילנות – מאכל לנו
וחלב עצים – משקה.
– עורבים לבנים הטריפונו לקם חק.
– דבים חרופים החמו ערשותינו.

ב.

בטבור הלילה ורחו משכנות אלקים.
עלמות יפות שער שצפו מחול.
עלמים פלו אתריהן בקתרוסים של דומיה.
– ככה נשקנו כמו שפתותינו עלמות
– כמו כפותינו היחופות טפפנו-תפפנו בקוזת הרים מסלעים:
– הרוח – סעורה, בתולה – עטפה תוגת דודים
עד בא מועד.

ג.

עינים יגעות תלינו במזבחות העקורים – ריסינו-דם שפתו מכאוב.
חפות עלים נשלו לרגלינו.
מעינות של בדלח עמדו מפכות;
קרנות המזבח עצמו פתאם ויעטפונו – פרכת.
עלו עלינו לגיונות, לגיונות חמושים לעיפה את עצבם בכתוליו:
– עמדו ויקלעו בנו חצים של משטמה;
– סרבנו כתפינו, עשינו מצחינו נחושה.
– חזרו ושלחו בנו חצים של משטמה;
– משחנו גוינו בשמן הטוב, לבשנו פנים של שחוק –
עד נפלו החצים עיפים וכושלים ארצה.

ד.

עלתה החמה.
עלתה אדמונית, עלתה ריחנית;
עלתה והגירה חניתותיה-אש: עלינו, עלינו.
אז פרשנו אדרותינו ונכרע אפים ארצה
וראשינו לא השפלנו.

רק כך

קול העם, 25.6.1948

אכן, רק כך!
בדם, באש ובכוֹפֶרֶת
שלחה בו סמֶתוּ מִדֶּרֶךְ אֲרֶכָה.
בלשון מומי־נֶפֶשׁוּ,
רק כך ולא אחרת,
נקטה הממשלה, כי הוא מבין "רק כך!"

רבות מדי פֶּנֶק
בשחד ובמהר,
לטה בפתוּיִים, טפח ביד רכה,
לגן הובל, בגר,
טמטם כיסים ומח
ושש אלי בגידה בצחצוחי "רק כך!"

לא עת שמחה לאיד
הפעם לכלנו:
אקדח שחרי־בָּעֵם נלחץ אל הרקה!
ואם דברנו אש
ואש באש קלענו –
לאחוזי־"רק כך" יש להשיב רק כך!

כבר בדמעת־תנין
רב־אפקא־עזריאלית
הצפה מדת־הדין למען תתרבה...
מסתברא דו־עֵטִי,
פרצוף גלוי הראה לי,
אל תסלסל גרון בשגי־מיני־רק־כך!

נולת רחמנית
שפכה פתאום כמים.
מזרחי מעטש בהתפטרות רקע.
יוצאי־מדעת־דת!

לקצת רחמי־שמים
אתם זקוקים. אתם ולא פושעי "רק כך!"

ילדי שעשועים
של זקס, קריניצי, רקח –
תפארת בלריתם ברכוש מסרקה!
משמר שכיר לכת –
מוכרי־חרות ורגע
במחיר דולרים – כן! – ותקנתם "רק כך!"

וטוב שכא האות!
כי זו מחלה אכזרת:
טמטמת חום־עברי לעד לא תתפקח!
קשה, אבל מוטב יום קדם,
כי אחרת
כפלים נשלם בהתאדר "רק כך!"

על אף הפטפוקים
תכבד־נא יד הפלד!
עוד נרם צונגים, בטרם יתלקח!
כל הישוב עיף
מאלה "ילדי־פלא!"
יקיץ הקץ אחת ולתמיד רק כך!

הוא כבר בטל הסכם?
לא יתגיס? – תודה לו!
מפלצת דיר־יסין – ערבה לא עוד נשפח...!
ממשלת ישראל,
אמצי, עליך חלה
האחראיות לגמור עם בני "רק כך" רק כך!

יום חדש

דבר, 15.7.1948

הוא קם, הוא מוקם – תזונו של העם!
 עפעפי יום חדש נשקפים אל הים!
 מכתפי הגולן; מנאות דן ואילת
 מקיצה משנתה הכבדה נחלת-
 הדורות השכוחים, מתרמון עד הראל –
 הבקר אור במדינת ישראל!

אניות שקרבו מבעוד ליל לנמל
 שפות אל השער. זרועות העמל
 מותחות הגשרים; כגדודים אבודים
 עולים על החוף נצולים יהודים.
 על היד "המספר" עוד, בלב עוד החיל –
 הטל עלי עין הוא דמע של גיל.

בעוד הם פוסעים, קום, עלה הכרמל
 וזון את עיניך, הימן והשמאל,
 בעיר העתיד, במעגן, בספינות
 במנופים, בצריחים, בדגלי המדינות.
 בגגות, בכפות, בגשרי הבטון –
 מנשר-יגור עד עכו בצפון.

תזה ראש הנקרה! הסב המבט
 אל עיר הרזים בהרים קה"ק צפת,
 דומה, נשאים בטלית ועטרה
 גורי האר"י ובאים בסערה
 לקראת גאולים, העולים פה בחוף –
 שוב גם אתה וברכם נא בטוב.

אל תעמד עם נושקי עפריה ישישים –
 עלה על הרכב ודהר בכבישים
 עד הגבול תארוהו בדם גבורים
 – עודם באויר הקולות הקוראים –

על מות נצחו הם בקרב אחרון...
 אורם זה האור הוא, נצחם פה ירן!

חתר המסלה, סללוה בגופם
 נערים-מלאכים, פה נפסק מעופם...
 טפס על סלעי ערפל, התקרב
 אל עיר הערים, כבוש פעם הלב
 ודפוק על השער בכת, הכרו:
 "קומי, ירושלים, וראי את הנס!

"קומי, ירושלים, מציינוק, מרעב –
 בניך שברו אזקנה בקרב.
 רחצי דמעותיך בים-הערבה,
 השמש עולה שם, לפיד-להבה,
 זו שמש ישראל חדשה, כבירה –
 עורי, ירושלים, ושירי שירה!" ---

גמא מרחקים וחלוף הזמנים
 מעיר האבות אל קרית הבנים,
 הרחב לכבד וגיל ברעדה
 לשאון העמל, להלמות הפלדה
 באבול וסדנה, בככר ורציף –
 בפלא ים קדם, בעיר תל-אביב.

סב הרחובות, השוקים – אל יקל
 בעיניך דבר – יש יפעה, יש משקל
 לעיר רבבות שצמחה מן החול,
 לעם-תרחבות, שנצח, ששיכול
 למרי גורלו, לאבדן, לכבשן –
 ברה הידים שתפו בבנין!

כָּרֶךְ הַנְּעָרִים, הַיּוֹצְאִים עִם הָאוֹר
כָּאוֹת הָעֵבְרִית עֵתוֹן-בְּקָר לְמִכָּר.
חִידָה לְנִצְרוֹת, בְּשׁוּמוֹת, טְבוּלוֹת,
הַחוֹפְזוֹת לְמִשְׁרָד בְּצִחְוֹקֵן-הַמְּלוֹת.
הֶרְחַב צְעָדִים עִם צְבָא הָעֵבוּדָה –
תַּפְאֶרֶת הָעִיר, מְעֻזָּה וַיְסוּדָה.

כָּרֶךְ הַלְּכָבוֹת, הַמְּצַחִים, הַמַּחֲזוֹת –
מְרִכּוֹ כָּל מְבַצֵּעַ וּמְצַבֵּר הַכַּחוֹת.
הַמְּעוֹף, הָאֲרָגוֹן, הַרְצוֹן, הַרְעִיוֹן,
הַמְּאָמֵץ, הַמְּעַפֵּל, הַמְּפַעֵל, הַחֲזוֹן.
הַמַּתָּן, הַקְּרָבָן, הַתְּנִיפָה, הַתְּרוּמָה –
זֶה בֵּית הַיּוֹצֵר לְגִדְלוֹת הָאֵמָה.

זֶה בֵּית הַיּוֹצֵר וְאֵם אֲרָחוֹת
שֶׁל אֶרֶץ, חֲדָשָׁה מְסֻלוֹת נִשְׁכָּחוֹת.
אֵל תּוֹר אֲלֵפִים הַצְּטָרֶף, נִדְחָקִים
בְּתַחֲנוּת כָּל כּוּוֹן, שָׁם תִּכְרֵר בְּמַחְכָּים
אֲלֵמוֹנִים שֶׁעָלוּ אֶף הַבְּקָר לְחוּף –
דְּמָעָה עֲלֵי עֵין אוֹמֶרֶת כִּי טוֹב...

אוֹ אֵלֵי הֵן דְּמָעוֹת שֶׁנִּגְזְרוּ בְּדָרְכֵיכֶם
לְזֶה הַמְּעַמָּד, לְפִגְשִׁית לֵב אַחִים.
אוֹלֵי אֵךְ הִרְגַע יְעֻזוּ לְזִכֹּר
אֵת הַשְּׂאוֹל, אֵת הַתְּהוֹם, אֵת הַחִיל הַשְּׁחוֹר
שֶׁל מְאוֹת רְכָבָה שֶׁנִּמְחָחוּ וְאֵינָם...
אֵל תִּבְיֵט בְּפִנְיָהֶם, אֵל תְּעִיב אוֹר-עֵינָם...

עוֹד תִּשׁוּב תִּמְצָאֵם! טוֹל צְרוּרִיךָ וְסַע
עִם הַמּוֹן מוֹבִילֵי הָאָדָם, הַמְּשָׂא,
עִם רְבוּא גִלְגָּלִים הַמְּשַׁלְּחִים אֵת דְּכָיִם
גִּלְגָּלָה אוֹ נִגְבָּה, יִרְדְּנָה אוֹ יָם,

אֵל נוֹף הַפְּלָאוֹת, נִשְׁמָתְךָ לוֹ כְּמָהָה –
אֵל לֵב זֹאת הָאֶרֶץ, אֵל אִם-אֲדַמָּה.

שָׂאֵף מְלוֹא חֲזוֹן נִיחּוּחוֹ שֶׁל פְּרָדָס.
מִתְאַנֶּה עֲתִיקָה פְּרִי הַמְּגִד נִגְס.
גַּע זֵית רַעֲנָן, לְטֵף הַגִּפְנִים
בְּכָרֶם עֲמִי, נִטְעֵי נְעֻמִים.
גָּמַע מְכוֹסוֹ שֶׁל יוֹקֵב : לְחַיִּים!
וְהִלָּאָה רְדוּף רֹיחַ צַח שְׁפָיִים!

בוֹאֲכָה לְשֹׁדְמָה הֶרְחַבְהָ, הַבְּרוּכָה,
מְלוֹא כָּל הָעֵין לְאִפְקֵי פְתוּחָה.
הַכָּר מִשָּׂאת נֶפֶשׁ עֲלוּמָה, יְקָרָה,
שִׁירַת כְּסוּפִים בְּגוֹלָה הַקְּרָה.
לֹוּהַ הַצִּפּוֹר הַגְּדוֹלָה בְּמַעֲוֶפָה.
וְשִׁתָּה הַדְּמָמָה לְלִבְכֶךָ תְּרוּפָה.

וְגַשׁ לַחֲוֹרֵשׁ הַבּוֹדֵד שָׁם, הַתֵּר
פְּרָדָה מִרְתֵּמָה, וּכְתִפִּיךָ אֶסֶר
בְּרִצּוֹעַת הַיְצוּל וְחֹרֵשׁ אֲדַמַּת-אֵם!
אֲלֵפִים שָׁנָה מְקוֹרָה שָׁמָּה,
אֲלֵפִים שָׁנָה חֲכָתָה אֵל שׁוֹבֶךָ –
אֵל תְּבוּשׁ תִּלְמִיָּה שֶׁדָּד בְּגוֹפְךָ.

אֵל תְּבוּשׁ, קוּם וְלֵךְ, כִּי גְדוֹל עוֹד הַיּוֹם,
אֵל חָצַר אֵיזָה מְשַׁק זֹרֵחַ בָּחַם,
בְּקַבּוּץ, בְּקַבּוּצָה, אוֹ מוֹשֵׁב, מוֹשְׁבָה –
וְרַקַּע בְּרִגְלֶיךָ גִּצִּי לְהִבָּה,
וְהִנְעַק כָּל בְּחוֹר שָׁם, כָּל נֶפֶשׁ חַיָּה
לְזִמְרַת הַ"הוֹרָה", לְמַחֹל הוֹדִיָּה.

הַרְגִישׁם, הַרְעִישׁם וּגְרַפְסָם בְּמַחֹל,
כְּבֹאוֹתֵם הַלֵּילוֹת שֶׁל קִדְחַת וּשְׂכוֹל,
עַתָּה הָיוּ יַחֲדִידִים וְעַל שִׁכְמָם לְבָדָד
רִבֵּץ כָּל כְּבֹדוֹ שֶׁל חֲזוֹן, שֶׁאֲבָד
מִלֵּב הָרַבִּים – הוּא חֲזוֹן הַגְּאֻלָּה.
הַרְגִישׁם, הַרְעִישׁם, הַרְתִּיחַם כְּמִצּוּלָה!

וְאִם יִתְעַבְרוּ לְמִשׁוּבָה – גֵּשׁ נִשְׁק
עֵפֶר רִגְלֵיהֶם – גַּם בּוֹכָה גַם צוֹחֵק –
וְכָל שֶׁתְּרַבֶּה לְשִׁמְחָה הוּא מְעַט,
וְכָל שֶׁתֵּאֱמַר לְשִׁבְחָהּ הוּא רַק פְּרִט
מִמְגֵּלֶת הַתְּהִלָּה שֶׁל יוֹמָם וְתַמּוּלָם –
בְּלֵב הָאֲמָה חֲתוּמָה עַד עוֹלָם.

וּבְלֵב הָאֲמָה לִוּחַ קִנְדֵשׁ נִחְצָב
לְצִבָּא הַנְּעָרִים, נְצֻרוּהָ בְּקֶרֶב.
עַתָּה גִּלְגַּל הָאוֹיֵב חִילוֹתָיו עַד הַלּוֹם,
עַתָּה הַמְטִיר עַל רְאֵשֵׁינוּ אֵשׁ לְלִילָה וַיּוֹם,
עַתָּה בְּקֶשׁ לְעֶקֶר אֶת הַכֹּל לְלֹא חוּס –
טְבָעוּ הֵם הָאֲמָר: מִפֶּה לֹא נִזּוּוּ!..

הֵם קִיָּמוּ, הֵם לָחֲמוּ – הַיְלָדִים הָרַבִּים.
הֵם כְּפוּ רְצוֹנָם עַל מְתִים וּשְׁחָקִים.
הֵם עֲמָדוּ יַחֲדִידִים מוֹל שְׂבָעָה עֲמָמִים,
עָרַב וְקָדַר וְכִלְבֵי הַדְּמִים.
הֵם נִצְחוּ הַבְּרוֹזִל, הֵם שָׁבְרוּ הַפְּלִדָּה –
הֵם אָבוּ – חֲבָרְיָה – וְאִין זֹו אַגְדָּה.

אִין זֹו אַגְדָּה, לֹא מִקְסָם, לֹא בְדוּת –
עֲמָנוּ יִצְא מְעַבְדוֹת לְחֵרוֹת!
עֲמָנוּ שְׁלִיט אֲדָמְתוֹ לְבָדוּ,
הַשְּׁעָרִים לְכַנְּיוֹ הוּא יִפְתַּח בְּיָדוֹ.

עַל כְּתָף יִנְשְׂאוּ, עַל עֲנַן הַדּוֹאָה –
אֲשֶׁרֵי שְׁחִכָּה וְהִגִּיעַ וְרוֹאָה!

קוּם גֵּשׁ אֶל אֶחָד הַכְּפָרִים הַנְּטוּשִׁים
– בְּקֶרֶב־הַפְּנִים מִן הַצָּר כְּבוּשִׁים –
בֵּין תְּלֵי תְּרִבּוֹת שֶׁם נִמְצָא מְנִיָּגִים,
שֶׁל עוֹלָיִם חֲדָשִׁים – הֵן תִּכִּיר הַפְּנִים –
הֵם יִשְׁבוּ פֹה לְפֹשׁ מְסַכִּיב לְמְדוּרָה,
שְׁמִי־עָרַב גְּדוּלִים מְעַטְרִים הַחֲבוּרָה.

קוּם קַח אֶת הַבֶּן הַיּוֹנֵק מִשֵּׁד אִם
– לֹאֵט! הוּא יִלְדוּ שֶׁל מְחָר! – וְהָרָם
אֶת גּוֹפּוֹ תִּנּוּפָה אֶל מוֹל אֵשׁ הַשְּׂקִיעָה
– מְחָר שׁוֹב תִּזְרַח לוֹ שִׁמְשׁוֹ שֶׁגִּיאָה –
וּלְחַשׁ עַל אֲזָנוֹ בְּאֵהָבָה גְּדוּלָּה:
(אִם הִיא תִּדְבֵּר, הוּא יִשְׁמַע בְּקוֹלָהּ):

”שָׁמַר אֶת הָאָרֶץ הַזֹּאת – הִיא שְׁלִיָּה!
שָׁמַר מְדִינַת יִשְׂרָאֵל מִכָּל רָע!
שָׁמַר עֲצֻמְתָּהּ, אֲדָמְתָהּ וְרוּחָהּ.
עֲשֵׂנָה יָפָה וּגְדוּלָּה וּבְרוּכָה.
יִמְצָא עִם־עוֹלָם בָּהּ מִשְׁכָּן כְּלָבּוֹ –
וְזָכוֹר הַדּוֹרוֹת שֶׁנִּפְּלוּ עַל גְּבוּוֹ! –”

עַתָּה הַשִּׁיבֵנוּ לְאִם וּלְחֵץ יָד
לְכָל הַיּוֹשְׁבִים פֹּה... זֶה יוֹם רַק אֶחָד
שֶׁבָאוּ לְאָרֶץ... בְּרַךְ אֶת יוֹמָם
לְפִתַּח חַיִּים חֲדָשִׁים, וּשְׁלוֹמָם
יִשְׁנֶה נָא מְאֹד בְּמְדִינַת יִשְׂרָאֵל –
נִפְשֵׁי שְׂכוּרָה מִן הַשָּׁם הַמְּצַלְצֵל.

בְּפֶשֶׁת שְׂכֹרָה, כִּי יִדְעָתִי גְלוּת
בְּשׁוּט עֲבָרְתָהּ, סִכִּינָה הַחֲלוּד
עוֹד בְּעוֹץ בְּלִבִּי – שׁוֹב לֹא יִגְלֵד
הַפְּצַע הַזֶּה – עַל כֵּן כֹּה חָרָד
לִבִּי הַדְּוִי אֶל הַרֶף הַנּוֹלֵד,
אֶל חֲרוּת יִשְׂרָאֵל, שֶׁתִּחַיֶּה נָא לְעַד.

עַל כֵּן אֲנֹכִי, הַחוּתֵר לְגַבְכֵּים,
לֹא בִשְׁתִּי לְגֵדֵד כְּעֵנִי בַדְּרָכִים
וּלְלֶקֶט פְּרוּרִים מִן הַיּוֹם הַחֲדָשׁ –
כִּי לִבִּי הַיּוֹדֵעַ: כָּל בַּיִת – מִקֶּדֶשׁ
הוּא בְּאֶרֶץ הַזֹּאת וְהַרְגָעִים שֶׁגִּיאִים,
וּמָה שֶׁהִרְאִינוּ – לֹא חָזוּ נְבִיאִים...

עַל כֵּן נָא הַגְדֵל חֶסֶדְךָ עִמָּדִי
וַיַּחַד מוֹעֵד קָטַע עוֹד רַק לִי לְבַדִּי:
בְּשֹׁדֵה תְעוּפָה יִשְׂרָאֵלִי יֵשׁ מְטוֹס –
נִעְלָה נָא עֲלִיו וְנִדְאַה אֶל מַחֲזוֹר
כְּסוּפִי – כָּל הָאֶרֶץ – בְּרִכְבּ שֶׁל אֵשׁ
יִשְׁאַנּוּ מְרוֹם בְּמַעוּפּוֹ הַמְּאֹשׁ...

הַשֶּׁמֶשׁ שֶׁקָּעָה... אֵךְ יָרַח יָקָר
הוֹלֵךְ וּמְכַסִּיף אֶת חוֹלוֹת הַכְּפָר,
אֶת יָם הָעַרְבָה, אֶת פֶּס הַיַּרְדֵּן,
כַּנְרֵת, מִיָּרֵם, הַחֲרָמוֹן הַמְּגַבֵּן,
גְּבִינְיוֹ הַלְּבָנִים, הַיָּם הַגְּדוֹל,
אֶת נַחַל מִצְרַיִם, הַנְּגַב, יָם חוֹל...

וַחֲזוֹר חֲלִילָה! גְּרַחֵף בְּמַעְגָּל
עַל פְּנֵי זֹאת הָאֶרֶץ, הַלֵּב לֹא יוּכַל
הַפְּרֵד מִיִּפְיָה – לֹא לִבִּי, לֹא לְבָךְ –
הֵן יָדֶךָ הַיְתֵה זֹאת, שֶׁרְקָמָה, שֶׁטְפָחָה

בְּנִפְשֵׁי חֲלוֹם־פֶּזוּ זֶה, שֶׁקָּם וְהָיָה –
צוֹר יִשְׂרָאֵל! נִצְחוּ הַיְוִיָּה!

בְּנִתְיָבֵי הַגְּלוּת, חֲשָׁכִים־אֲרָכִים,
נִשְׁאַנּוּ חֲלוֹם זֶה סְחוּפִים וּמְכִים,
בְּשִׁלְגֵי הַצֶּפּוֹן, בְּאֵשׁ הַמְּדוּרוֹת,
בְּחֶנֶק יָדַיִם טְמֵאוֹת וְאָרוּרוֹת,
בְּכֹלוֹת הַנְּשִׁימָה וְכָל סֶכֶר אֶפֶס –
בְּרוּךְ שֶׁהִחַיֵּנוּ וְקִיַּמְנוּ לְנֶס!

לְמַדְנֵי רְנָה, לְמַדְנֵי תַפְלָה
לְזֹאת הַשְּׁעָה הַגְּדוֹלָה, הַכְּלִילָה.
לְמַדְנֵי נְטוּעַ בְּעֵמִי עוֹז טְהוֹר,
לְשֹׂאת בְּתַפְאֵרֶת אֶת גִּזְרֵי הַדְּרוֹר.
לְמַדְנֵי הַעֲלוֹת בְּדַמִּי הַמְּנוּרָה
בְּהִיכַל הַהֲרוּס, הַמְּנוּרָה הַטְּהוּרָה.

וְעַל גַּב הַמְּנוּרָה הַרְשָׁנִי לְרֵשֶׁם
בְּאוֹתִיּוֹת וְעִירוֹת אֶת שְׁמִי: שִׁין שְׁלוֹם
בֵּן יַעֲקֹב, וְאַסְתֵּר ו'ל, אֶחָד מְרַכְּבוֹת,
שֶׁנִּפְשָׁם נִשְׁרָפָה בְּאֵשׁ לְהַבּוֹת
לְקִרְאָת זֶה הַיּוֹם הַחֲדָשׁ, הַנֶּאֱדָר...
שֶׁנֶּת ה"א אֶלְפִים תש"ט, ה"א אֶיֶר.

על זאת

הארץ, 21.11.1948

הוא חצה עלי ג'יפ את העיר הכבושה, –
נער עז וחמוש... נער כפיר!
וברחוב המדבר
איש זקן ואשה
נלחצו מפניו אל הקיר.

והנער חיך בשנים-חלב:
"אנסה המקלע" ... ונסה!
רק הליט הזקן את פניו בדייו...
ודמו את הכתל כסה.

זה צלום מקרבות-החרות, יקירים!
יש עזים עוד יותר! אין זה סוד!
מלחמתנו תוכעת בטוי ושירים...
טוב! יושר לה, אם-כן, גם על זאת!

ויושר לה אם-כן על "מקרים עדינים"
אשר שם, במקרה – רציחה.
ויושר על שיחות של שומעים-מבינים,
על בנות-צחוק של ותור וסליחה.

אל יגד "רק פרטים הם בפרק הפאר".
פרט וקלל
המה צמד-כחוק,
אם הכלל כה מקשיב לו לפרט המספר
ואיננו חובשו בצינוק!

כי בנים ובנות, ואנחנו אתם,
מי בפעל
ומי בטפיחת הסכמה,
נדחקים במלמול של "הכרח" ו"נגמ",
לתחומם של פושעי מלחמה.

אכזרית מלחמה! המטיף התמים
באגרוף מפנייה יחזר!
אך לכן
צו הישר וצו הרחמים
לו יהיה כה כמוה אכזר!

ולקהל המפייטים רק על קסם הודה
ותורמים לה רק דבש על-מרדה,
לו יוכנו בידה ענשים של פלדה!
בתי דין צבאיים של שדה!

תמגר השלונה הלוחשת "אכן" ...
ויראה את פניה בראי!
יעמד החיל העברי! יתגונן
מקהות הצבור העברי!

ומלחמת העם שעמדה לבלי חת
מול שבעת הגזרות
של מלכי המזרח,
לא תחת גם מפני "אל תגידו כגת" ...
היא אינה פחדנית כדאי-כה!

פרידה מהדרום

קטעים מתוך פואמה. פרידה מהדרום,
ספריית פועלים, מרחביה, תל-אביב, 1949

מצעד לילי (שער ראשון)

א.

וקם אחד בשדה
וקולו כמו הלילה הזה:
"הנגיעה – ואיך?"
זאת ידע בלילה הזה
– בככל הלילות –
אשר קום וילך.

ב. פתיחה

בארות-קדומים נקוות לפתע בעינים
כל נהרות דמי ערים כפולי-אפיק.
ולב נעול אז. מצאת. מבוא. מגשת.
ורק שכשוך של מים אדירים וקול עתיק:

אל תפסע, רעי, מוזרות רגלינו כאן
והוא, רעי, פוסע. ורגלינו – מיתרות.
הנה צעדינו כבים. לא אתה הוא כאן
ההלך-הגדול, רעי –
פשוט רעי חפניו, רכן, מגע כפות
והאדמה באה.

עדרים-עדרים מהמה היא את רגליך
באור בוזו. ורגליו נותבות-ולא-נותבות.
"רעי, נפל" – או-אז בלה תבוא
בגל אל זרועותיך
האדמה הזאת.

ג. אבן חלקה

גויל השלך – נפרם. מעלעלות כנפות פראים בין הבתרים והבתרים רוכסות. –
מפאן אין כביש. רק גדי שבילים רוטטים בתפר יריעה.

קרועות פזורות – כנים קסדות ששמוטו – כפות-גבעות
ועל כל גבעה גרניקה.

"גרניקה על כל גבעה!" – קשכנו אל דוד.
דוד לא קם.

צל הולך על אבן חלקה. אפיק, כהד קדמון,
מסעיר, מסעיר – – – הדום עזקה אין אדם.
עמדו.

חזכו.

– אוילי אמרו: אל אלהי אביון! –

או-אז חפנו את כל האבנים החלקות. ובאין האחד לאות
הלכו המון הנצרים.

הלכו.

עבי-יורה רפים שומעים את אביכם

בנפש, לא מדעת. – נפערו הגאיות

וינוקות-חיים קשבו אל צעדם על יריעות כרכר.

מהמון לבלוב רגש הליל. השחר קם:

– איך רחבו אפיקי הנדיות?

גואים סמקו, עד גרר.

איכה יפלה עתה הים בין תלתל רוטט וקרבן גפים –

קרעי גניים, נדרי קדר, שטים על פני המים.

אבני חכליל כבדו מצלול

אבנים-נושמות חוזרות אל פני היאור.

מראת חולות (שער שלישי)

שערי עיר

מי הצית את העיר

ואת יושביה לא העיר

שדותיה עולים כגוילים

זה לילה שלישי חרקים.

לא אדע אַת העיר,
שפּלֶבָה אַת יושְבֵיהָ לֹא העיר
והיא דולֶקָה כְּשִׁקִיעָה
זֶה לִילָה שְׁלִישִׁי, בְּיַד עֶרְלָה.

ומִיָּם בָּאָה רוח. בְּנִתִיב הַצְּפָרִים
עֵבִים כְּשׁוֹד לְכַנִּים עֲמָדוֹ עַל הָאוֹדִים
והשְׁמִים הָיוּ גְמוּכִים מְאֹד וְהַלִּילָה נִכְט
אִיךָ בְּנִתִיבָה הָעוֹלָה לְמוֹקֵד הַלֶּךְ נִפְחָד.

נִגַּשׁ הָרוּעָה וְנִצָּב מוֹל הָעִיר
וּמוֹל שַׁעַר בְּלִי צִיר
וְהָעִיר שְׁקֻטָה כְּתֵהוֹם
וְאִין בָּהּ מֵתוֹם רַק פְּלֶב אָדָם.

שֶׁב הָרוּעָה וְרַחֵץ אֶת עֵינָיו
אֶל הַדְּלָקָה אֲזֵ גָעוּ עֲרָרָיו
וְעָנְתָה כְּטְרוּפָה הָעִיר הַגְּדוּלָה
וְהָרוּעָה לֹא יָדַע אֶת שְׁמָהּ.

מראת חולות (שער רביעי)

קולות מהגבעה

פֹּה חִרְבַת פִּטְטָה!

מִי שָׁלַח אֶת הָאֵשׁ בְּכַרְתֶּיהָ וְחָתָה? –

אֵשׁ שָׁלַחוּ בְּכַרְתֶּיהָ וְחָתָה.

הָאֵשׁ הָעוֹלָה – הַמְכַרְתֶּיהָ וְחָתָה?

עוֹלָה אֵשׁ מְכַרְתֶּיהָ וְחָתָה.

הֵיִשׁ עוֹד אָדָם בְּכַרְתֶּיהָ וְחָתָה?

אִין מְחִיל גַּם אִישׁ בְּכַרְתֶּיהָ וְחָתָה.

פֹּה הַמְּפַקֵּד.

ומִי צִוָּה עַל הָאֵשׁ בְּכַרְתֶּיהָ וְחָתָה?
אֲשֶׁר שָׁלַחוּ אֶת הָאֵשׁ בְּכַרְתֶּיהָ וְחָתָה.
הָאוֹיֵב – לְפָנֵינוּ.
ומִי מֵאַחֵר מִהַלֶּךְ
וְחוֹרֵף עֲקוּבוֹתֵינוּ אֶל חִרְבַת פִּטְטָה?
וְדוֹלֵק הַחֲמֵר הַנְּטוּשׁ, וְנִפְעָרֵת הָאֵשׁ
וְנִפְרַעֵת הָאֵשׁ.

אוֹיֵב מִהַלֶּךְ בְּכַרְתֶּיהָ וְחָתָה.

הדף אשר נשאר בכביש (שער חמישי)

גבע, המטה הקרבי
מות לפולשים!

דף קרבי

אור ליום 23.10.1948

בין שוכה ועזקה באפס דמים

מסע גבעתי בשדות דוד

אָחַד מִרְגָעֵי־הַלְחִימָה הַנְּעֻלִים – שָׁעָה שְׁזָרַע שְׁלֶךְ הַקְּרִבִּית מִבְּקִיעָה
וְנִפְרָסֵת מֵעֵבֶר לְקוֹי הָאוֹיֵב וְנִשְׁלַכְתָּ בְּזָרוּעַ חֲטִיבָה־אַחוּת לְאַגְד־חֲזִיתִי
בְּלִת־מִנְצָח – זְכִינֵנוּ לְכָף, בְּיָמִים סְפוּרִים וְגִדּוּלִים אֱלֹהִי, בְּשִׁנִּית.

זֶה רַק לִילוֹת מוֹעֲטִים מְאֹד נִתְאַחַדוּ כַחוֹתֵינוּ עִם כַחוֹת הַנְּגַב הַדְּרוּמִי
וְלִיל קְרִב־חֻוִּלִּיקַת סוֹכָף עֲלֵיהֶם, וְהִנֵּה פְּנִתָה הַחֲטִיבָה בְּשָׁתִים זְרוּעוֹת
דְּרוֹם־מִזְרָחָה וְצָפוֹן־מִזְרָחָה וְתַחֲפֹן אֶל מְרַחֲב־יִשְׂרָאֵל בִּימְמָה אַחַת אֶת
קִינְדָה וְרַעֲנָה וְזִיכְרֵינוּ וְעִגּוֹר, אֶת מִשְׁלֵטֵי לְכִישׁ, דְּרוּמָה מְאֵל־קוֹבִיבָה
וְאֶת זְכָרְיָה, בֵּין בֵּית־נְטִיף וּבֵית־גְּמֵל מִזְרָחָה, בְּנִתִיב שַׁעַר־הַגֵּיא – בֵּית־
גוֹבְרִין – חֲבֵרוֹן, זְכָרְיָה, הַצּוּפָה פְּנֵי עֲמֻק הָאֱלֹהִים בֵּין שוֹכָה וּבֵין עֲזוּקָה,
שֶׁם כָּרַע גְּלִית.

עַם מִסָּע זֶה בָּאוּ כַחוֹתֵינוּ בְּמַגָּע עִם כַחוֹת אַחֲרֵים וּמִשְׁלֵטֵי

חסן אלעגיו, אבו סלים

נולד באללד, 1930

חי באללד

אללד, 2005

אני ראיתי במו עיניי גופות אנשים נפוחות ברחוב, בזמן שהסתובבנו לחפש אוכל בבתיים שהאנשים ברחו מהם. ראינו בתוך הבתים זקנים נפוחים ומתים. אחי אבו סעיד בעט בטעות בבטן של משהו, בזמן שחיפשנו אוכל. הבטן התפקעה. היא היתה נפוחה ומתפקעת. גם בביר אלזיבק בדרך הביתה ראינו הרבה גופות. הלכנו אז אל משפחת עגיו בקצה אללד (לוד). נשארנו שם בכרמים במשך חודש כמעט, בלי עבודה, בלי קמח או חיטה, בלי כלום. עברנו בבתיים שתושביהם נעקרו מהם וחיפשנו אוכל. קטפנו ירקות שבעליהם עזבו אותם. באחד הימים הגיע פטרול של חיילים. אמא שלי חיבקה אותנו. בא יהודי אחד ואמר שהוא רוצה לירות בנו. אמר לו הקצין, אל תירה בהם, אני מכיר את אבו אלעבד. לאבו אלעבד הוא אמר תשמע, אסור לכם להישאר כאן. אם יבוא פטרול אחר יירו בכם. אבו אלעבד אמר לו, אנחנו רוצים לחזור לעיר שלנו לד. הקצין אמר לו, לא. בלד יש קרב, היה טבח גדול במסגד, והצבא שם. אם תלך לשם ירו בכם. תלכו לרמלה. תתכוננו. מחר בבוקר אני בא לכאן עם צבא כדי לקחת אתכם לרמלה. למחרת בבוקר הגיע הצבא. הלכנו לרמלה ונשארנו ברחבת המנזר שם. אחרי כמה ימים חזרנו. התחילו לחלק לנו דירות ולהקיף אותנו בגדרות. ממשל צבאי. אין יוצא ואין בא. מצאנו דירה גדולה וישבנו בה. אחרי זמן מה התחילו להודיע ברמקולים שכל התושבים צריכים לרדת לרחבה מסוימת בצו מבית המשפט. התאספנו וישבנו שם כדי שייתנו לנו תעודות זהות. ישבנו מהבוקר עד הערב. היה חם. ישבנו. מי שצמא ורוצה לשתות, מסכן, אין לו מים. מי שרוצה לאכול אין אוכל. יושבים כל היום. אחרי הצהריים הגיעו חיילים יהודים והתחילו לרשום, אתה הבן של מי, ובן כמה אתה. הם אמרו שמי שרוצה לעבד את האדמה, שימצא לו חלקת אדמה ויעבד אותה. האדמה לא שלנו, אבל הממשלה נתנה לכל אחד כמה דונמים כדי שיעבד אותה. המושל הצבאי נתן לנו אישור כדי לעבד ולזרוע. משרדי הממשל הצבאי נמצאו במקום שבו היה בנק דיסקונט שנסגר והפך למסעדה. אחי אבו אבראהים היה הולך לשם בכל יום שיש לחדש את האישור כדי שנוכל לצאת לעבד את האדמה בין שבע בבוקר עד שש בערב. אחרי שש אסור היה לצאת מהבית. מי שראו אותו אחרי שעה שש בחוץ, היו יורים בו או מכניסים אותו לכלא.

לְכִישׁ נְצַמְדוּ אֶל שְׂרָשֶׁרֶת הַנְּגַב הַדְּרוֹם־מְזֻרְחִי.
אֲמַשׁ עוֹד הָיָה גְבוּל הַמְּזֻרְחַת שֶׁל חֲזִית־הַדְּרוֹם פְּרוּץ לְאוֹיֵב, –
הַיּוֹם: אֲזוֹר־מְגָן קָם וְהוּא אֵיתָן וְשָׁלַם וְחָתוּם מְהֵרָ טוֹב וְצְפוּנָה מְזָה
וְעַד לְכִישׁ, בּוֹאֲכָה אֶרֶץ הַנְּגַב – –

שדרות ברושים בדרך צפונה

1.

לְאֵט, רְעִים. הֵם פּוֹסְעִים אַחֲרֵינוּ.
הֵם הוֹלְכִים צְפוּנָה – אֵיזָה יוֹם סוּמָא ! – בִּידֵיהֶם שְׂבִילֵינוּ.

פְּסִיעָה נּוֹפֶלֶת עַל פְּסִיעָה. – הַהוֹלֵךְ מִי מְלַפְּנִים?
צֵל אֶת צֵלוֹ חוֹבֵק, גִּיבוּרֵי שׁוֹתְקִים.

צֵלְלִי, צֵלְלִים, שְׁוֹא אַתֶּם הוֹלְכִים אַחֲרֵינוּ !
גִּיבוּרֵי אֵינָם זוֹכְרִים מָה הֵן שְׁנוֹת חַיֵּינוּ.

2.

פְּסִיעָה נְדַמִּית בְּתוֹךְ פְּסִיעָה. שָׁם – הַזֹּאת כְּכֹר הָעִיר?
שְׁתִּיקָה. וּמֵאוֹם מְלַבֵּד שְׁתִּיקָה, רַק דְּשָׂא צְעִיר – –

אֶהָל גְּדוֹל נֶעַ בְּרוּחַ: בְּרוּשׁ נִגַע בְּעֵב, שְׁקִיעָה. וְצֵל אֲדָמוֹן עוֹמֵד כְּהַד בְּקִימוּרֵיו. –

הֵה. לְמָה אַתֶּם, רְעִי, שׁוֹתְקִים אִם הַדְּמָמָה אֵינָה שׁוֹתְקָת.

אשקלון

מבפנים י"ד (בי"ג'), ינואר 1950

לא צלו של אילן, רק תוגת חדלון
וטרשים.

מה רבה הדממה על מורדות אשקלון –
כדממה על מורדות מקדשים.
כי גועה, כי עודנה גועה,
עוד חוסה בה, כאור אחרון,
מתרפק אל עפר גליל-בהט.

עוד צוק אשקלון צופה בקרון
אל הים הפורץ לרגליו.
עוד שפט
וגרפוהו גליו.

*

שתיקת אבנים ואין ניד,
שכול מאבן אין ארשת,
כניעה ארקה, ודונית
לשמה.

פרצו הטרשים מפערים
חרר בכתליה הגשם
עלה העפר וקעקע
בדל תלים וחומה.
ואשקלון בצחוק תנים נקרשת,
ומעמק שנת התרדמה
באישוני מתים צופה בה פלשת.

*

על החוף. כמצבות דממה
אל מול גלים ואור זמים שוקע
שתי אבנים –

שני ענקים קפאו
להתבוסס עד כלות במים ובחול
להודעק מול אור ומול אימה.
שתי אבני-דמעה
גבהו ממנות ומשכול
על חרבנה, על אבדנה
תנים.

*

כאן הרקיע מכבד,
עיר סאנה מאדם ומרכלת
עמודי שיש חצוב
תמכו כפות מקדשים.
עד נטו חרבותיו של הצר
ותהי למפלת
ותקם שנית ותשא מבצרים חדשים
ותמצד
ותקם שנית אל קצה הקצוב.

גלים, גלים של הרס ותפארת;
קקצב גליימף זה לא ירגע.
לא עוד תשאי שיריך בעצרת.
הסביתי,
שיר תוגה
לך, אשקלון החוגגה.

*

אשקלון הצוחקת לאיד
ואני לא אצחק,
רף של גבורה לגבור המועד,

צפריה גרבר

ערים וגבעות

על המשמר, 5.5.1950

פתיחה לעיר חדשה

נבנה בית־מקלא
לחיים קצרים.
נבנה כלוב.
נבנה תאים,
כי שופרות תוקעים.

ליפו

עיר מתחדשת
נושמת בריח המלט הקר.
בכפר העגלה
יונים סחור־סחור על הבאר,
על הבאר התרבה.
ובמרום תחוגינה בקשת רחבה.

עיר מתחדשת
תדשה תצמח מעל ההריסות.
הבית הגדם –
על קבים הוא קם וצועד.
הבית הסומא –
תריסים צבועי־כחול חדש
מכסים על עורונו.

השלט על הדלת
קורא אל פתחו –
שם הטית נקלה.
שם סועדים עוד ששליק וקבב
אנשים שחורים.

הוד רפאים לאריה המת
נורא כתייו.

אצעד בין גלי שאיה
וחזיתי לך כל שהיה
וכל שהולך ואובד,
אשקלון הצוחקת לאיד.

*

אפקים כבים על גבול רקיע,
צל טרוף על הגלים ירעיד;
החמה במים מתכרת,
לילה מצטה־דממה יליט.
אשקלון מעל אימה תבקייע
אור דועך את שקיעתה יגיה
כה תשא את בדידותה, קודרת
וסלעית.

אשקלון־גברעם, ניסן תש"ט

עיר מתחדשת –
בלילה פצעה נפצרים,
נושרים קבי הבית.
התריסים נקרעים,
ואנשים חורים
נבלעים בתהומות.

השיכון החדש
פה מכים פטישים את הבית,
משוים קומתו לקומת חברו.
עובר צבע לא־שמח,
רק צבע אחד בכליו,
בתחום לא־לו הוא טורח.
גם אור השמים צהבהב.

מנמנם הוא פורש גנתו.
הוא יודע שאיננו טוס.
כי מעט הירוק בצהוב העיף
נשטף ואינו מתחלף.

רק במגן יבדל.
בית מספר־קף־וכף.
בטורים ארזים הוא אחד,
ואנשים חורים רשים בשבילים לבנים,
הולכים ומוגים.
הולכים ומוגים.

האם הוא חדש, או ומנים כסוהו?
הששו ידים עשוהו?
האם הוא עצמו, והאם הוא אחר?
הרק במגן יזכר?

לא ספור לספר הבית,
לא עבר או עתיד.
הוא עומד, עומד –
כקלל,
לא כִּיחיד.

גבעה צהובה
הגבעה הגבנת,
המרוטה.
הקמוטה.
רועדת ברוח, נפרעת בסערה,
מתררכת בגשם,
מאדמת מחם.

הגבעה הגבנת
מפקרת,
דלה.
בלא עורה ואורה הירקרק,
חשופה ויחפה לצנים ולהט,
לא שומרת עקבות ירח ותן,
שוטטו רעבים על גבה.

הגבעה, הגבעה הצהבה
ידיים של עץ יצאו לתמכה
והיא קמה.
תופף לה פטיש מחולף.
וברזל על החול,
ומכונות זועקות –
הגבעה שכוּרה.

דניאל בן־נחום

כפר נטוש

על המשמר, 19.5.1950

הֶעֱשֵׂן הַכֶּבֶד מִתְאַבֵּף עַל הַכֶּפֶר,
גָּח אֶפֶל מִפֶּתַחֵי בְּתֵי חֹמֶר,
הוּא זֹחֵל בְּמִקְשׁוֹת בְּשִׁפּוּעַ הַהֶר,
שֶׁף עֲקָב עֲצִיבֵי־זֵית וְתֹמֶר.

בְּשֶׁעַל אֵשׁ פּוֹסֵעַ בְּמִטְלִית שֶׁל בָּר,
גּוֹלֵשׁ לַיַּרְדֵּן עַד לַגְּמָא.
הוּא פּוֹשֵׁט מִן הַכֶּפֶר עַל הַתַּל – שָׁב וְזָר
וּמִצִּיץ וּמִטְבִּיעַ בְּלִי אִמֶּר.

בְּמַחְפָּרַת מְגֵן, בֵּין רוּבֵה לְמַכּוּשׁ
מִהֶמֶם בָּךְ כָּל חוּשׁ וְהֵלֵב הוּא נְחוּשׁ.
בְּקֶרֶב זֶה אֵין רַחֲמִים וְאֵין תְּמָה.

כֹּה יִכְלֶה בְּעֶשֶׂן כֶּפֶר שׁוֹמֵם, עַד זֹמָם:
בְּקִתּוֹת־מַק, צֶה־ל־חַג, קוֹל הַטֶּף, לַחֲנ־אֵם.
יַעֲלֶם. הֶעֱשֵׂן מֵר עַד דָּמַע.

הַגְּבֻעָה, גְּבַעַת הָאֶבֶן,
מְגַנֶּה מַצְנִיִּים וְלֵהֵט.
הַרוּחַ יִבְרַח,
הַיָּרֵחַ יִבְקַע.
הֵמֶן יִרְחַח עֲקָבוֹת עֲמָקִים,
שֶׁרְטוֹת בְּקַרְקַע וּבַחֹלוֹת הַרְיָקִים.

מְסָבִיב לְבִתִּים,
מְסָבִיב לְבִקְעָה,
הֵמֶן יִילֵל וְיִקְרֶף
שֶׁבַע פְּעָמִים – חֹמַת יְרִיחוֹ.
אֶךְ הֵמֶן יִקְיַפְנֶה עַד כְּלוֹת כַּחוֹ.

במסד השלום אשוקע כמו אבן

קול העם, 11.9.1950

עשונני מפתן!
מקבר אמנו רחל אל בית-לחם,
מעמק תרוד לגלבוץ – אהיה-נא השכם.
עשונני סלם!
משומרון באפרים
– פתחו של אולם:
שימוני מבוא השרונה!
מואדי-חאנין המפזר כשירים
הטילוני דריסת-רגל נס-ציונה!
– נתיבה בנשימה נכבשת
מכרם חמדת אבוגוש שבצלע
עד גיר המחרשת
שחרשה קרית-ענבים בתוך סלע.

עכו בת-כנען על גבי תשתוחח
אל חן הרקסים בגליל,
לרוח ג'עונה אהיה החליל –
יפי ראש-פנה לשבח.
בת צפת הקדושה
בי תתמוך מזוזות ברקיה
ברן עד תצא התופות במראת הכנרת
לקראת תור דודים, אשר שוב לה יגיע:
שירת ארוכה לחולה הקודח אומרת...

שבילת ירדן אם תפריד
שבטי שם מעל עבר,
עשונני הגשר! דרכו, טף וגבר!
מאהל קדר כי תפסע הרועה בראש עדר.
יצא לקראתה הזורע בעמק, בחפר.
אם רכב טרקטור יהדהד לפלח
החורש בשדה חוח,
יגיל אלי אח

שהופך לו הרגב הנם בצחית.
אגלי דמעוטיה של אם
שקולה ברמה ישמע
הם טל מדברכם השמם,
כי עיפה להורגים בכניה.
וברכת המעין בבאר-שבע
שהחיה ישמעאל הגוע,
תמלא אפיקים חג ושפע:
תניב מולדתי ועמיה.
כי עוד רבים הזורעים פה בדמע
ולא ברנה יקצרו –
אנקת עשוקים, אחי, הוי פדה-נא!
על שבר-עמל רק אחות עמלים היא הצרי.

אם גדות התהומות יתלקדו במכורה
וידי אחים ישתלבו כזמורת הגפן,
מי יתנני להן – לא עמודי! – רק קורה!
באהל תתנוני יתד!
בבית – אהיה-נא פנה.
במסד השלום אשקע כמו אבן.

מתוך המחזור "על ערבים כינורותינו"

יעמוד המשפח למשפט!

קול העם, 25.9.1950

מאחר שעצמות הארסי הרעב
וגויות ילדי הפלח
לאפנדי זבלו קרקע זו –
פקוץ וכדודר? היא הכפר משלה,
וההפקר העקר בא ומדרסו?

מאחר שבקמת חמר ביתו הוא בנה
ובדם קודח דבק לבנים, –
"כלה וקף!" ו"נטש, נטוש, האדמה!"
זרה לדמן חיו – האודים האבלים?
או גיטו מושבו,
וביתו קברו בין פה וכף?
בכלונסאות שנגעקרו מגדרו
כמשתיך בקיר ינגח?

חמר דמם בחמה וצפד עורם כתרבון,
בטרם כביש טחנו צור, חצבו למים בור,
דרכו שביל בגיא, ומדרגות במדרון
רכדו צרור אל צרור.

ופוררים אגרו העפר במחשוף,
משלחן אלהים, כעני המהפך בחררה –
לכסות את ערות הארץ, להניב הנוף;
על־כן אתם יורקים להם בקערה?
על־כן השארית לא תאחז כאן
בקננות המחרשה? ולא תבצע פת ברקה?
כי הגבאי והרבאי והשמתדלן והעסקן
עמדו במקום הקאדי, האפנדי, הפתה?
על־כן לא תניח לבנה ולא תבנה בית,
על־כן לא תנוח משלטון הגני?
ביום פו הנגרש היו הם האדירים במשוט;
בד חזקה הניפו מן הספינה לחוף –

אלפינו: הטף וזקנות כמושות.
"טרקים! טורים!" גרפנו, וצחק העצק הטוב.
אמרנו, רומנטיקה שכיחה:
כעין פורטיגים שחצו אוקינוס
ונשבעו אמונים לאמריקה,
לאינדיאנים, ל"נץ" ול"בן־התחמס" – ?
וכמו פורטיגים נאחז בטלית הינקי
שוקרי הפשרות ונביאי הבנקים?
שאלי, בתי, כי תמול שלשום המעשה,
שאלי סבלינו! כיצד פקו כרעו יחדו
הם וזהם לארץ תחת המשא;
כיצד נדרס פועל במסלה ובידי נכדיו
נאספו אבריו השסועים במעיל בלה;
כיצד עשו שביתות כאחים בכרית
אצל צנורות הנפט, נגד שרי הפרופיט,
ונאבקו על הגרוש עם ההון הנעלה!

לאשכול ענבים אדמה יד־עובד התבולה –
ריח עמל בה ומתק הפרי ויצר היוצר בנעמו.
הנעקר המשוט מן היד ונעשק יבולה?
וחבל הפתף – נחש בצוארי עמו?
הזהר! יד אמונה היא וזליה
בשלישלת הנפילים השכה לגבולה.
על שום שבנות פלחים ענגות
בצפרנים נכשו יבלית
בראשון־לציון ובזכרון־יעקב
ובפתח־תקנה לחוג'ה השליט –
זאטוטי בני־ישמעאל עתה
עם הצפיעות יזעקו בעתה
"יהודים! היהודים באים כבר!"
וחרדות מתמלא הכפר?
בשבלים לקטו אחרי הקוצרים בגיל:

זו רות המואביה?
 והנה רחל באה – חגורתה פתיגיל –
 עם צאן אביה?
 על שכמן כדן הפועם ברתת נגינתו,
 פסיעתו התמה – בישראל "רקודי עם":
 בלבי זועקים רבי אבות: המחוללות אין?
 אם תדעו, הגידו לי, אהיה אני המודיעים!
 אתה דש "במוסר הנביאים" – ולשוא!
 וכהניף במקטרת "המסורת" – כזב!
 הוה רוקק במקטרת!
 תרבותך לענה,
 וצחן מצשיך
 מלוא הארץ והאמה,
 אם חומס אתה אם מבתה
 ככהמת-בית או כחיה שנשבתה.

קרדם לא יקרד משקקפת כבודה
 ולא יקרצה את גרב הכזב הקדוש
 ואפסמון נשיכם לא ידית את דם השדודה
 בדיר יאסין ואת אימת אבוגוש.
 אנו ככר שוב יודעים, איה – – –
 מנפצים עוללים אל הסלע.
 עוללינו הם? – "ראי, אמא,
 מקאן ואילך – לך אני חומה..."
 הוי, הבן, ומה אתה עושה-לה!
 לה – – – איכה!
 ומי שנגע בתינוק אבוגוש?
 נגע בבת-עינה –
 של אמא. בעוללו, באחותו.
 טמאת אבוגוש אינה – – –
 "שחיתת חוץ",
 שהקשר רבנים ימרק אותה!

עמי! שמע! בעקבות חרשים וחרשים
 מתגלגלת ועקת העול.
 שמע, היא מפררת לב הגליל בטרשים,
 מחלחלת ביהודה, ועקה שמעבר לאבל:
 היא מכריזה את הדין.
 שעתיד אתה לתן את הדין.
 פתח ידך, מורה ומנהיג בישראל,
 מה אתה טומן בקמץ?
 ממון? רגב אדמה? קוצו של יוד?
 קמיע של שלטון באמץ?
 הוי, לא! זרע סרפד.
 סרפד הנקם אתה הולך לזרוע
 בשדי הנפשות – ולא אכפת? –
 לכן עמי, שמע: פתח ידו בכת,
 זרה, שלא יהיה לו זכר:
 במים או באש
 או בעיני מורי השקר!
 פן תוקש!
 לא אותי תהיו מיראים,
 סותרי יעודים-כבכיכול במזמת אכזר,
 כי אין גדול במוראים
 ממורא משטר נפשות היוצאות באפסר.

אל תיראו, מוגי לב, לא בחסד ולא בשבט –
 המיראים בצלו השחר של הבית הלכן!
 כי יש בישראל עובד שאיננו עבד!
 תמהני, אם נולד צריץ ושר-כפון
 ששקל את כבד אגרוף העמית:
 החלמיש, ששמו סולידריות בין-לאמית.

לא תסבו את גלגל הדורות
 אחרנית.

שרידים מול הים

הארץ, 6.10.1950

פה שוקקים חיים! פה מתנצח הָרֶס
עם רצונות עזים ובכה לְבָטִים!
וסמל־הָאִשָּׁה שתפוחת־הַכָּרֶס
פוסעת והירות לבין שְׂרִידֵי־בָתִּים!

נוף אֶבֶן כה עגום מול צהל השָׁמַיִם;
וגרוטאות אֶדָם בְּרָחוֹב הגְרוּטָאוֹת!
הֵיִם מגיש יָפִיז בְּזוֹהַר העֶרְבִים,
אותו הֵיִם לוֹחֵף רָגְלֵי הָאֶרְמוֹנוֹת!

זקנה על גל אִשָּׁפָה כפופה ומְנַקֶּרֶת
ומחור־כוכים עינים רַעְבוֹת
בְּרַחֵק מתמר שיר עֶלְזֵי שְׁלֶקֶרֶת,
וְיָם קָרוֹב עוֹגֵב על חמוקי־חולות...

פה שוקקים חיים! פה מתנצח הָרֶס
עם רצונות עזים ובכה לְבָטִים!
וסמל־הָאִשָּׁה שתפוחת־הַכָּרֶס
פוסעת והירות
לבין שְׂרִידֵי־בָתִּים

לא יהיה עוד עֶבֶד "בְּן־הָאָמָה",
הַפְּקָר צְמִית!

תמהני, אם יש נחש־עֶרִיץ, שְׂבִשֶׁף
בְּזוֹהַר הַסֶּלַע, וְלֹא נִשְׁבְּרוּ שָׁנָיו.
ולפני סלע זה יַעֲמֹד הַמְשַׁפֵּחַ
לְמִשְׁפָּט – יום הַדִּין יבוא בְּיַמִּינוּ, בְּיַמִּיו.

מתוך המחזור "על ערבים כינורותינו"

סהאם פאלח שבאיטה כנאענה

נולדה בִּחְטִין, 1939

חיה בעראבה

עראבה, 2007

פעם בכמה חודשים. הדודים שלי מצד אמא ואבא שלי היו גם בעין אלחלווה. רק אבא שלי החליט אחרי שלוש שנים שנחזור לפלסטין. הוא לא הצליח לחיות בלבנון. אלנחמני ביקש מאבא שלי לחזור עם המשפחה שלו לחטין. הוא הבטיח להוציא לנו תעודת זהות. בהתחלה הוא השיג תעודת זהות לאבא שלי, אחר כך לאמא. ככה חזרנו בשנת 52: מעין אלחלווה לבנת גיביל, משם לאגיש, ברגל. שם גרו הדודים של אמא שלי. הגענו לאגיש בבוקר. נשארנו במטע תאנים עד החושך כי פחדנו מהצבא. במקרה, מפקד צבא באזור הגיע למקום כדי לאכול תאנים. אשתו של הדוד שלי אמרה שהתאנים הטובות נמצאות למעלה, לך לשם. ככה היא הרחיקה אותנו מאיתנו וניצלנו. למחרת נסענו אני והאחיות שלי פאטמה ועדלה עם אבא שלנו באוטובוס לעכא (עכו). מעכא נסענו במשאית לעראבה לדודה שלי. למחרת אבא שלי נסע בחזרה לאגיש והביא את אמא שלי ואת האחים הקטנים שלי, טארק וסעאד. כשגרנו בעראבה, אבא שלי המשיך לעבוד אצל אלנחמני בטבריא. הוא היה חוזר ברגל מטבריא לעראבה. יום אחד אלנחמני אמר לאבא שלי, פאלח, אני רוצה שתתן לי את האדמה שלך. אם לא, אין לך עבודה אצלי. אבא סירב ועזב את העבודה אצל אלנחמני. אחר כך השב"כ היה מגיע לאבא שלי ומציע לו שיוותר על האדמה בחטין ובתמורה יקבל אדמה בכל מקום שירצה. אבא סירב.

הרחובות בחטין היו מרוצפים. עברו בהם תעלות מים מסודרות. זרמו בהם מי מעיינות. בחטין יש הרבה מעיינות. המעיין היה ליד קבר אלנבי שע"ב. משם המים ירדו בתוך תעלות עד לבוסתנים למטה, וחלק מהמים יצרו מעיין נוסף במורד ההר. קראו לו עין אלקסטל. הוא היה ליד המסגד. הייתי עולה לגג של המסגד כדי לקטוף תאנים מהתאנה שהיתה בגן שלנו, שהיה ליד המסגד ועין אלקסטל. לגן שלנו קראו גן היהודי, כי אבא שלי קנה אותו מאדם יהודי. הוא קנה ארבעים דונם שנתיים או שלוש לפני שעזבנו את הכפר. היה לנו כרם זיתים. אבא שלי זרע גם עגבניות ולוביה. האדמה קיימת עד היום.

כשהתחילה המלחמה, הצעירים עשו תורנות בשמירה על הכפר. הם קנו נשק. הצבא הערבי בנה ביצורים מעל לבית שלנו. הלכתי להסתכל איך חופרים באדמה ובונים את הביצורים. הם ישנו בבית הספר. אחרי שלוביא נכבשה חשנו סכנה. האנשים החליטו לצאת. אפילו הצבא הערבי. כל צעירי חטין לחמו בלוביא. שני צעירים מחטין נפלו בלוביא ביום הכיבוש. אני זוכרת שהביאו את הגופות שלהם לכפר על הכתפיים דרך קבר אלנבי שע"ב. עזבנו את הכפר בעונת הקציר. החיטה עדיין היתה בגורן. יהודי טבריא אמרו לנו שלא לעזוב את חטין, אבל האנשים פחדו. שמענו על דיר יאסין ואיך ששחטו את הנשים ואת הבנות. פחדנו ולכן עזבנו. הצבא נכנס לחטין אחרי שהאנשים יצאו. אנחנו יצאנו ציום. אני ואחותי ארזנו את החפצים והבגדים בתוך שק. כשאמא באה מהעמק, עלינו על הסוסים ועזבנו. כל האנשים הלכו בשדות הפתוחים. חלקם העמיסו את החפצים על הבהמות, וחלקם נשאו אותם על הראש. כל אחד הלך בכיוון אחר. שמענו על מישהי ששכחה את בתה מתחת לעץ זית. מישהו מעראבה מצא ואימץ אותה. אנחנו הלכנו לוואדי אלימון, הוא ואדי אלחמאם (בין כפר זיתים ובין הכנרת). ישבנו שם ומעלינו המטוסים. אחר כך הלכנו לוואדי סלאמה (נחל צלמון). היינו שם חודש בערך. ישנו בין עצי הזית. אבא שלי היה חוזר בלילה לחטין מוואדי סלאמה עם בני דודים שלי כדי להביא עוד חפצים מהבית. כשחזר כל פעם היה אומר שהיהודים נכנסו לחטין, כי כל פעם שהיהודים שמעו רעשים בין הבתים הם היו יורים עלינו. אחרי זה הלכנו לפראדיה. שכרנו בית וגרנו שם חודשיים. כשהרגשנו שפראדיה הולכת להיכבש הלכנו לבנת גיביל, בלבנון. מכרנו את הבהמות ובעלי החיים והצאן שלנו, יותר מארבעים ראשי בקר. אחר כך גרנו במחנה הפליטים עין אלחלווה שלוש שנים. שם האו"ם נתן לנו אוהלים ואוכל. אבא שלי לא יכל לגור במחנה הפליטים. הוא המשיך לעבוד בפלסטין כגנן אצל איש יהודי מטבריא, קראו לו אלנחמני. אבא שלי היה מבקר אותנו בעין אלחלווה רק

תפילים על החודש

אורלוגין 1, דצמבר 1950

האיש עם הגמל

אם כשקת מי נדיב,
קרואי קראן ושתום כמרוד,
ופסוקם על כל נתיב
ובשית אח עלי ארח;

אם כעץ על כפרת בית,
משומרים שלקברות,
מבודדים מנקה וית,
מבתי רעם ערבות;

אם כאיש בשוק ערב,
זה רבצו למרעית עין:
רעה עינו כנעדריו,
עוד מקלו עלי כתפים –

הוא האיש עם הגמל
מפה נגזו.
עם קומותם ועם גבה משל
מפה לאון.

והוא בודד מענבלים, מענקות
שלטי עשרת.
והוא דודי מאברהם, מיצקב,
משביס הגברת.

ומודעי ואם דבשתו מבולקה
כרגב רגב.
ומידעי ואם בן הנאקה,
כהן הרגל.

לערב, ויביא מדרדן רב
דינר השמש.
לבקר, וישיב עד מערב
גמלות מאמש.

כי הוא חתן מולות, ולו
שכחי חתן,
כי עוד נשא עלו
לפני מתן.

עוד השים דקל ונזניו
לחיתו בער;
עוד המשיח עבר אדוניו
לנער-בעל.

דודי מאברהם ויעקב
וכן הגברת,
דודי בענבלים, בענקות
שכטים עשרת,

באדרותו ערמת חולות
פה תכבש.
בגאותו מאה ערלות
שלח באש.

והוא הגיע עם גמאהו
נחל בשור.
וישק גם את גמלהו
מן הבשור.

הַרְתִּיעַ חֲבֵט בְּבִלְיָעָה. יִסְחַר חֲזוּהוּ.
יִפְלֵ בְּרָף.
חַד וְחֲתָף תַּתְּצַב וְתֵאֱחָזוּהוּ
אִם־הִדְרָף.

וַיְהִי הָאִישׁ כְּעֵין חֲשָׁמַל
עַל הַדְּבָשֶׁת –
וְאֵינְנוּ.. כְּעֵין מְשֵׁל
מִן הַמּוֹרְשֶׁת.

דְּבָקָה

תְּהַלִּים שֶׁל עֲגָבִים עָלֵי רֶאבֶאבֶה!
עֲשֵׂתְרוֹת שֶׁל עֲגָבִים עָלֵי טְרַבּוּכָה?
בּוֹא עִמִּי רְקוּד, אָב רֶבָא,
וְאַלְף שְׁבִיטִים יִרְאוּךָ.

אֹז, בְּצַעֲדֶךָ עֲנִי הַשְׁלֵג,
רַב אָבִי, עִם אֶלְף שְׁבִיטִים,
וְהִיִּתִי עוֹד אֲנִי אֹז נְשָׁמָה עִם אֶלֶה
וְהִיו עוֹד הַנְּחָשִׁים כְּפוֹתִים.

אֹז, בְּקִרְאָךָ אֵל לִילָה לֹא־נֹרַע:
לִילָה, קִרַע הַסֵּהר, לִילָה מוֹרְה־יָה!
הֶלֶף מֵעַקְבָּךְ הַנְּעַר הַקְּרוּעַ,
וְהֶלְכָה הַמְּצַרְיָה.

¹ כנור ערבי
² תוף ערבי

וְאֹז, בְּעֲלוֹתְךָ לְמַעַל מִסְלָם
– וּמִי יוֹדֵעַ מָה –
יָרַד הַסֵּהר לְאִיסְלָם,
יָרַד הַחִימָה.

תְּהַלִּים וְאֵלִיּוֹת עָלֵי רֶאבֶאבֶה
– וְהַעֲשֵׂתְרוֹת עָלוּ עָלָיו כֵּן –
וְלֹא הַשְׁרָתִי קוֹל מִקְתָּרוֹס..
הַמֵּן הַקְתָּרוֹס, בְּרוּךְ־הוּא ?

פֹּה בְּלִיל קְרוּחַ
לְחֻמָּךְ אֲפִיתִי.
בְּלִהְבוֹת וְרוּחַ
צְדִיק יִפִּיתִי.
אֲזַרְחַ תְּרִיעַ
וְתַעֲשֵׂ פִיתָה.

וְלִבְּנֵי מַה יַעֲשֶׂ בְּדוּי ?
מַה יַעֲשֶׂ בְּקִרְחָה ?
הַבִּיטָה בְּמַכְּסֵי אֲבָהִי :
מַה יַעֲשֶׂ לְאַרְחָה?

לֹא יִהְיֶה
טַס שֶׁל קַהְנָה
וְלֹא הַרְקִיעַ
עַל טֶאֶרְבוּכָה.

וְאִמִּי תִמָּה
וְאֵינְ שְׁמָה..
אֵיכָן תִּרְגִּיעַ?
אֵיכָן יִבּוּחוּ?

...אמא תמה

באינשמה..

ואלמיילעד

חנם חפיהו:

אלי יהו.

אהבוהו.

והוא אהד

ואמי פתהוא :

אלי יהו.

א ה ב ת ו.

ומה נאמר: הבדוי?

הנער, ידבק פה?

האמת פואדי היא.

מי יעננו "דבקה"

ו"אחי" – כי בן הוא –

ו"אחינו אמה"?

כי יעמד על דרךך – אספנו!

על דרךך כי עברת..

ובדרךך נודה ג'אמילה

ותדר שמה : "שיבת הצאן"..

– ה אמא, אף רקמי לי

אפריון!

ומה מען בדיקה

לילדה שאבאב?

משל, כי על רביעי:³

מה מען ל"שיבת"?

כי תמו תהלים שלמחולת ברקודי.

החלה מחולת השכיטים.

עלה, החדש! חזמני, חסידי,

ויראוד השכיטים.

³ אביב

בדרך לבוסתן

מתוך "שני שירים", אורלוגין 1, דצמבר 1950

בנוף הכפרים הנטושים

ועוד אני הולך, – הדרך ארקה,
בין טרש אבנות וקשת רקיעים.
בשכיל האילות ברכס הגבהים, –
מוצף שמשות זקב וענני דלקה.

וזה אותו ההר, נושם צחיחות ודרי.
שרשי בתה שרופים וזן נושכת צב
עם ריח העשן ופסע העקרב
עם תרמילים ריקים, פלטת אשפות אויבי.

וזה אותו הדם בשסע שפתתי
ומלח הזעה כדמע המורות
ונטש גחלים בפתח מערות
וארנים מכים בדרך נחלתי.

קדמון יורד לילך, אשף, אדון-שחורים,
שבו חכלילותך כרמז חלומי,
שבו עקבות דמדך בעתיקות דמי
ופרח בת-צחוקך טובל ב'סורים.

זה ליל האגדות תולדות ימי חיי
על ארץ שכולה שבויית אימים ואש,
שבו הגחלילית כנפש הגושש,
שבו העשבים צמודים אל לחיי.

באפק הרחוק אוכדים שבילי חלב.
סתומי כוכב ואור על פני גבעות רמות.
כלבים בוכים כעת בארץ הדממות.
צפורי-הפקר נתרה מתוך החלחלה.

והדרך-העפר הנטושה מאיש
עוקפת שלוחתה, יורטה אל המורד,
אל פרא בוסתנים, אל נוף אשר אבד,
אל פית זויות ורשת עכביש.

צית קוצים צרוכה גבהה קומת אדם,
ומדרגות בקר עד חיק הגאיות,
עקבות הנשיה בדמם הזיות,
וגזע תאנים – ממלכת אבודה.

וזה ילדך עובר, כמו לפני שנים,
בוגר בתמימותו, תמים בכל שנותיו,
על מטעני האור אל שערי הסתיו,
על פרע שצרו בתוך העננים.

והוא רואה אותך נשאת עם הרוחות
אל קדם רכסים בדמדומי אורה,
אל המולות סועות ושעטי תגרה,
שם נפגשו עמו הבכי והשחוק.

ועד עלות שחרך רבץ על אבנים,
חבוי בסלעותך כמו בחיק אשה,
ורוח ים רחוק נשאך אל הטרשה
דורון-סתים אפל: צנה ועננים.

שיר העצמאות

קול העם, 16.3.1951

– המַחְבֵּר אינו מְבַקֵּשׁ פְּרָס
מֵאֵת "שֵׁר הַבְּטָחוֹן";
שִׁיר זֶה הוּא מְקַדֵּשׁ לְעַם,
וְבוֹ יָשִׁים מְבֻטָּחוֹ. –

*

כִּי תִשִּׁיר יִשְׂרָאֵל : זוֹ שִׁירַת עֲצָמָאוֹת
שׁוֹרְרוּ לָךְ בְּנֵיךְ, – חֲמַדַּת עֲלוֹמִים
וְתַפְאֲרַת;
שְׂדֵמָם – טַל שֶׁל חַג וּמָטָר שֶׁל חֲלִין
עַל כָּל זֶרֶת
בְּגִלְבוּעַ, בְּנִגְבּוֹ, בְּמוֹקְדֵי הַדְּמָעוֹת.
הוּי, הַיֵּדֵד, עֲצָמָאוֹת!

שְׁלֵכֶם הוּא חוֹמָה עַל גַּפֵּי הַר צִיּוֹן
מוֹל כְּבוֹפֵיּוֹת הַנְּסִיכִים – מִן צִדְעֵם הָאֵיתָן
שַׁח הַדְּחִי,
מִנְשָׁקֶם הַנְּאָמָן, שֶׁהֲצִיל בְּעֶדְן:
רוֹבָה צְ'כִי
מוֹל טַנְקִים שֶׁל יְנָקִי וְתוֹתַחִי אֶלְבִּיּוֹן.
הוּי, הַיֵּדֵד, הַר צִיּוֹן!

כִּי תִשִּׁיר יִשְׂרָאֵל: זוֹ שִׁירַת עֲצָמָאוֹת
לָךְ בְּשֵׁרָה סְטְאֵלִינְגֵרֵד, בְּהַ נְמַחֵץ רֵאשׁ סְדוֹם
בְּיַד שְׁלֵד.
חִירוֹתֶךָ כִּדְ תִקוּם: הַעֲמַל – הָאֶדוֹן
בְּמוֹלְדֶת;
וּבַחוּץ – אֶל בּוֹנֵי הַשְּׁלוֹם אֶתְהָ צְמוּד,
הוּי, הַיֵּדֵד, עֲצָמָאוֹת!

כִּי תִשִּׁיר יִשְׂרָאֵל, – הַתְּשִׁמִּיעַ הַלְמוֹת
לֵב פִּלְחַ בְּגָלִיל, קוֹל פּוֹעֵל עֲרֵבִי
בְּנִצְרַת?
כְּפִרַת דֵּיר־יָסִין וְאַתְוֵה־שֶׁל־קְרוֹבִים
מְבִצְרַת?
שֶׁתִּקְוִים עֲשׂוֹקִים וְתִשְׁגֵּב חֵן הַדְּמוּת?
הוּי, הַיֵּדֵד, עֲצָמָאוֹת!

בְּצֵל חֶבֶל הַלִּינֵץ' לֹא תִכּוֹן עֲצָמָאוֹת!
הַזְהַר, יִשְׂרָאֵל, פֶּן קוֹל דְּמִי עֲלוֹמִים
וְתַפְאֲרַת,
שֶׁהִיוּ טַל שֶׁל חַג וּמָטָר שֶׁל חֲלִין
עַל כָּל זֶרֶת –
פֶּן מְקַבֵּר יִנְעַק: הוּי, מְדוּעַ הֶלְכְּנוּ לְמוֹת!
הוּי, הַיֵּדֵד, עֲצָמָאוֹת!

נִשְׁבַּע, יִשְׂרָאֵל: לֹא לְשׂוּא! זֶה הָעַם,
שֶׁתְּזֶה דוֹר מְגוֹר וְעוֹלָם מִתְנַעֵר
מִן הָאֶפֶל,
הוּא לֹא עֶבֶד נְרָצָע! אֲרֻצוֹ – סִנְהַ, הַבוֹעֵר;
מְגִדֵל־עֶפֶל
לְשִׁלוֹם; שְׂדֵה תְּנוּבוֹת וְתַפְאֲרַת אֲדָם.
הוּי, הַיֵּדֵד, זֶה הָעַם!

יפו

על המשמר, 2.11.1951

א

ראיתיך בבקר הזורח, ראשי מגדליך בתכלת,
ענבלי פעמוניך מכים חגיגות ליום.
ראיתיך עולה מולי חלומית ונשגבת
מנצחי עתיקות הזמנים, צופה הריסות,
אך יודעה: עתים שבות להתחדש ממקורן.

לצדי החומות, בפשלים, במעברי השערים הקמורים
פוסעים החמורים אל השוק במצעד אלפי השנים,
פרסתם נוקשת את מרצפות האבן.
בכפר על גבי המדורות מטגנה הדגה.
מלוח קצה הים באויר. הבקר ברוך.

סלסול קולו החם של מואדזין ישיש, בראש
צריחים יסב, יסב. העם יעור, יכרע תפלה.
פניו מזרח. היום עולה מתון וטוב.
משף השנים – אחד, וחי איש משתלבים אל הדור.
מסב אל גין לקח חיים יעבר בחוט השני.

נצח יעלו מגדליך בתכלת ותענינה בחד
מרצפות האבן. שירת התגובה תובל לשוק.
יפו – עיר נמל.

ב

הליל יורד על עיניך. עיר.
כלו מן השוק אנדה ושיר,
חדלו צלצלי ארחות הבציר.
הדממה – כעיטים על עצמות הגיר.
חלוניה חשכו כסומים.

נחפו אל מסתור צל אדם בלילה
כנס על נפשו מפחדים לדורך.

צעדו כשל, אל הבור ינגף
רדוף ומכה תדהמת בעותך.
צלליך דופקים בגבו.

נעולות נעולות חומותיך עיר
מתכוצים בכוכים עם ובציר,
אך פרוצות כאבך תזעקנה מקיר.
אך נהי יעלו האבק והגיר.
רוח ליל תשאן בכנפה.

ג

בתכלת מגדלים, בזהר הכפות
צופות עיניך, עיר, לוטשות את תמהונן.
בפכחון אטי מכה העת בענבלך.
דור יולד את דור – נהר הזמן מועם.
על חופו הנה נובט היום הטוב והאיתן,
ביריעותיו אוזנים המון, והם רבים מספר.

שיר סוף הקיץ

אורלוגין 4, נובמבר 1951

א

ספר אבק, אבק אפר לאבן ערומה בערב אדמדמ
את דבר התחנה האחרונה. והרוחות הביאו מהים
את מלחותם העצובה מעט של זכרונות עירי,
וכבר נקפנו צנארוץ, וכבר היי קריר.

היינו מהלכים בדרך אל החרף ומעלינו עננים
וכגבנו ארמונות הקיץ והימים הלכנים.
מפלת אבודה של פרי צומק נושר על אדמה מרגבה.
החלילים לוו את כל השירות אל שערי סתום.

ב

היה הקיץ אש. בן חרף בל קומץ ידו.
והקמה נוגת-קומה. והבורות יבשו במחציתו.
והתפללות הכוי, צנחו גדועות-כנף על במותיו.
והוא דמם, מותיר חרון ועלבוניים בעקבותיו.

וארץ זו אשר עניה חתום כמו חרט על פניה
פרישה פתה הבודדה כלחם-עצבון לאביוניה,
אבוי למי אשר קונה לזמר אסמים ופר,
ודמעותיו רתחו כמו האד הבא מן המדבר.

ג

ראיתי בסתנים שקוציהם גבהו כנוף זיתים,
וחלונות ריקים ואבן חרוכה, זה כפר מתים
אשר יושביו גלו אל המזרח בעת המלחמה,
ועזובה כבדת נקם, וזה נקם האדמה.

האנשים שבאו לרשתו מקץ ימים אספו ידם.
והוא נופל אל החרבן והוא חלל נרדם.
ויש גלגלת לכנה לאות בפתח בית-הבד,
והיא חושקת לסתות אל סהרון נחשת ירקרק בראש מסגד.

ד

האבנים, האבנים היו עדי בדרך-קיץ זו שקוית חמה
ובאו ברגלי ובעיני כים עיים וטרש מבהל, אין אדמה,
אשר גרפיה המטרות לגאיות ערוץ, משכן נחש וקמשונים
זה פני החר אשר גלמוד הפה בחרב השנים.
יש אבן סיד מגוידה והיא גל-עד ליגוני
ולעת כוכב ראשי מטל על סגור לכה, אבל עיני
באות אל הכפה המהבכת בפאתים ובגבהים,
זו עת חליל לאהובי, וזו הארץ שבחר בה אלהים.

ה

האבנים, האבנים כמו ודון אשר קפא בקשיותו וחרונו
והוא נוטר ומחריש וסף רגלי בחר שניו ועלבונו
ואיש אשר חבק את זו האבן בחייו כי היא לו אם
נסדק לבו האבן הגדולה וכמותה גומר קרוע ואלם.

עד בוא העצבון לעת שירים כורעה אל קדם מקדשה
וכעדר צאן נטוש תעו חלומותיו על מדרונות חיו והטרשה
היתה מוצפת נגהות כבערב-חג לכן, מדליק-כוכב,
והוא הלך עולה במעלה ביהפותו והתודע אל אחיו.
וזו עדה אשר נבטה באור סוהר אל מול הריה השבורים
וכל מלה כאחונה בסוד לוחות-הברית.

ו

בריתי היתה עניי, על דרך ארכה. על דרך אבנים.
וראשיתה קדמות הארץ הגדולה, ופרע תפלותיו של אב עני
אשר נצב באש ובערו חיו העטויים פאר פלאיו,
כי בבלאים דבר ובבלאים עלה בהר אל אלהיו.

וזו מפת חלקו והוא נקרע בין ארץ ושמים
ומן הבכי חסם צורו, ומן הצור שטה הוא מים.

גוסטא דכור

נולדה בתרשיחא, 1930

חיה בתרשיחא

תרשיחא, 2005

היהודים נכנסו בהתחלה למעליא ואז באו לתרשיחא. הם נכנסו לתרשיחא במכוניות. רוב הכפר היה ריק. לפני כן הם הפציצו אותו מהאוויר. הפצצות פגעו במסגד והרגו בערך שמונה-עשרה אנשים. אנשים מהכפר ביקשו מאבא שלי שיבוא למסגד לעזור לקבור את הגופות לפני שיסריחו. הוא ועוד אנשים חפרו בור וקברו אותם. צבא ההצלה ברח מתרשיחא בשמונה בבוקר. ישבתי עם אבא ושתינו קפה. חיילי צבא ההצלה עברו ליד הבית. אבא אמר להם, לאן, בחורים? הם לא ענו. הוא אמר להם, לכו. אלוהים לא יברך אתכם. לי הוא אמר די, הכל נגמר. למחרת באו המטוסים והפציצו את תרשיחא.

היהודים באו מכיוון הר אלמג'אהד. היתה בכפר רוסייה אחת בשם דבי, שהיתה נשואה לאבו איאד. האנשים אמרו שהצבא הרוסי כבש את הכפר, וקראו לדבי שתדבר איתם. כשעזבנו את תרשיחא לא הבנו כלום. בזמן ההפצצה הראשונה על הכפר, בשעה חמש בבוקר, כבר הייתי ערה כי רציתי לאפות לחם לדרך. אבא ישב ושתה קפה. נכנס אבו מחמוד אלהוארי. הוא רץ וצרח ואמר, הבית שלנו הלך. הם יצאו לראות מה קרה, ואני אחריהם. היתה לו אחות בשם פוזיה. היא היתה הראשונה שהוציאו. היא לא היתה שרופה. רק כשהוציאו את אשתו של כאמל ובנו, הם היו שרופים. הרבה אנשים מתו בהפצצה הזאת, בערך שמונה-עשרה. צעירה אחת בת שלוש-עשרה היתה בהיריון, היא קפצה מהחלון. באו, עטפו אותה בשמיכה ולקחו אותה. לא הספיקו לקבור את כל הגופות, כי התחילה עוד הפצצה ושמו אותם בערימה. פאטמה אלהוארי נפגעה פעמיים, ובשתייהן ניצלה. בפעם הראשונה היא נפגעה בגב. לקחו אותה לבנת גיביל (בדרום לבנון) ושם היא הבריאה. בפעם השנייה היא נקברה מתחת להריסות. שמענו אותה אומרת, תזיזו את ההריסות לאט, אני קבורה מתחת. בזמן ההפצצה השנייה היינו בעמק סוחמאמא. אנשים מתו שם כשניסו לברוח. הוואדי היה יבש. המטוס הפציץ ואנחנו התחבאנו מתחת לעצי הזית. הזיתים כבר היו שחורים, ודוד שלי אמר לנו לאכול מהזיתים שלא נהיה צמאים. הלכנו עד שהגענו לאחותי, שגרה בבקיעה (פקיעין). היהודים היו מפציצים מפעם לפעם. האנשים מתו בדרך. האחים שלי ברחו ללבנון. בעיקר בחורים היו בורחים ללבנון. אשה אחת, אשתו של רפאת, היא חיה עד היום, היתה עם בעלה ושלוש הילדים שלהם בזמן ההפצצה. הם מתו והיא ניצלה. היו צריכים להרים אותה. היא לא יכלה ללכת. אבל במשך הזמן היא הבריאה, והתחתנה עם רפאת ונולדו להם ילדים.

וְכָל יָרֵק הָיָה נִכְרִי אֶל הַמְדַבֵּר וְחֹסֵד כָּא לֹא בְמִשְׁוֹרָה
וְאֶל לְחֶמּוֹ שָׂכַר יָדָיו, וְזֶה לְחֶם אֲדָמָתוֹ וְיִסּוּרָיו.

זו בְּרִית עֲמַל עַל הוֹרְתוֹ אֲשֶׁר שָׁנְאָתוֹ בְּלִבָּהּ
עַד כִּי כָרְעָה אֶל מוֹל פְּצָעָיו כַּחֲנוּקָה בְּכִי וְאֶהְבָּהּ.

ז

אֶהוּבָתִי הִנֵּה עוֹלָה בְּדֶרֶךְ הָאֲבֹנִית בְּמַעְלֹת הַקֵּץ הַהֵיכָל.
וְנִיחֹזְחִים עוֹקְבִים אֶת צְעָדֶיהָ וּמְתַק סוּף הַקֵּץ בְּכַחֶהּ.
זֶה רֹךְ אֲשֶׁר נִבְצַר מִקְשִׁיּוֹתָם שֶׁל אֲבָנֵי וְלַחֲוֹתָהּ מִהַצְמָא,
וּשְׁעָרָה צִמַח מִצְחִיחוֹתָיו שֶׁל הַמְדַבֵּר, וְהוּא עֶבֶת וְרַעְמָה.

אֶהוּבָתִי הִנֵּה עוֹלָה דְמוּמָה בְּדֶרֶךְ הַעֲקָרָב וְהַחֲצִץ,
וְסוּף הַקֵּץ בְּשִׁדְיָהּ וּבִטְנָהּ וְחִיּוּכֶיהָ רוֹעֲדִים בְּשִׁעְרֵי קִיפָהּ,
וּבְאֲשֶׁר הִלְכָהּ, כָּרְעוּ הָאֲבָנִים, וּבְאֹר נַחְמוֹת וְרִטְטוֹ קוֹצִים לְמִים
זו בְּרִית עֲמַל וְאֶהְבָּה שְׂאִין לָהּ קֵץ, וְהִיא פְּנִינַת הַדְּמָע בְּעֵינָיִם.

הַעֲנָנִים עוֹבְרִים מֵעַל רֹאשִׁי. עֲנָה גְדוֹלָה חוֹפֶזֶת וְנוֹאֶשֶׁת.
שְׂאוּ תַפְלָה לְסִתּוֹ וְלְמוֹרֵידֵי הַגֶּשֶׁם.

ראש חודש מאי

קול העם, 30.4.1952

נשבי, פזרי את רוח מאי
הערפל מבין עיני:
אראה באור דבורת הדבש.
אשמע ומזום קציר חדש!
השחיוי להב המגל
וצלצלי שירת הטל!
– הנצנים, אתם עדי,
ראש חדש מאי הוא זיו שדי...

נשבי, יבשי את רוח מאי
כל הדמעות באהלי,
נגבי, בבדי הסמטאות,
הזליפי ריח השדות!
הפרורים עושים מחול,
זה חג צאתם משבי התמול:
– הפרורים, אתם עדי,
ראש חדש מאי הוא זיו שדי...

נשבי, המרידי רוח מאי!
היי אחות כל עממי:
כל נע־ונד בין תהום לתהום,
כושל כציד, אין רחום,
כל שקפרוו עלה באש
ועמלו יאכל כובש:
– אחים־עמים, אתם עדי,
ראש חדש מאי הוא זיו שדי...

נשבי, ספרי את רוח מאי
על מתרסים מגו עם חי,
על גא גבור בצל גרדום,
שתחת שוט דמים ידם,
על אם חובקת בן רפה

נושאת אגרוף על אש רוכה!
– הלוחמים, אתם עדי,
ראש חדש מאי הוא זיו שדי..

נשבי, בשרי את רוח מאי
את ברכתו של הבנאי,
אשר מראש חומת הדרור
על עם דכא ישפיע אור...
נשבי על פני כל הגבולין,
כי בך ישגב כל יום חלין!
– הבנאים, אתם עדי
ראש חדש מאי הוא זיו שדי...

נשבי, נגני את רוח מאי,
מגרי שלות כל מתרימי!
נגני על עצם הפטיש,
ומרי שחרור גודשי גדיש!
קול שבתון – קריאת הקרב
על סהר של עולם נרקב:
– הפועלים, אתם עדי,
ראש חדש מאי הוא זיו שדי...

נשבי בסער, רוח מאי,
הציתי חג ברן דמי,
לבי האש שבדגלים,
המאדימים על שיא גלים,
שיתלקחו צפון דרום
כאבוקות בשמי מרום!
– ים הדגלים, אתם עדי,
ראש חדש מאי הוא זיו שדי....

פסח על כוכים

הארץ, 23.5.1952

יום אחד לאדמה
לעמקה מן פאלאסטין,
מן פאלסטיןנה הודף הודף,
מן כנען-פללחין.

יום אחד לאדמה
המלאה את הכדים.
וקשה היא ומאדמה,
חמה היא וגידים.

את עריתה אינה מגדת
לרוכבי על עריות.
ואינה מגדת לרוכבי
על אתנות צחורות;

ועל אלה שקרסו לפרך
עם צלצלת ארחות,
על אלה שעמדו בפרא
באח ואחות –

הלא ישאל הלה לפללחו.
הלה תמיד ידרש לחלף.
היה זה פה יד מלאכו.
יד הלה כיד המלך.

ויהי הלה טופש עליו דבשת –
וזה גומל עמל על השבשת..
היו יהיה אשר נושא שבשת –
יצר היא של איזה בעש"ט..

שהגיענו אל החוף בג'אניקולו
והקימנו על הסף ספן ערבי –
אזרעותיו שלחניות וקנצי קול לו,
והידים – מבית אבי..

והגענו, ולא רץ ערירי,
ולארץ אין פה אם, ויהי מה,
ותאמר פאטמה "מהרה, נערי,
אמר לה 'אמא'."

ואומר: "דינר לי מאמי לעניי עירי.
אך רעבתי. כי עניתי" – ואומר.
ותרד את כדה: "שתה, נערי.
לך הוא הדינר"..

"הזהוב פרטתי, אבי מכל החאנים!
בדינר אמי קניתי לי בראנז'ינס.
התהלכתי פה בין נאדיות, חולות ורמת-גן'ים.
בדמי אמי קניתי לי סארדינס.

שהחינו הסארדינס! מי מכם דינר עלע?
מסארדינס מי עושה בבק?
יפו ודיגיה! שאין רשת אלא לה.
לבקר ויאכלו, והדינר חכם.

אבהונא שלי, הבט על בכור החאנים.
בחרתני בכור עני מאין כמוהו עוד.
שור על מעשי – זפים למה נשתנה?
ואני שמך קניתי לעבדך מאד."

פְּנֵי אֲבִינוּ הָיוּ פֹה..
אִז הָיִינוּ עוֹד בָּנִים..
עֲתָה אֲבִינוּ בְּמַחְפוּא.
אִיךָ נִקְבֵּל פְּנִים?

הֲלֹא תִשָּׂאֵלִי לְעִמְהָּ-מְלֶאכֶה –
וְהוּא חֵלֶף פְּאֵלֵאסְטִין.
הוּא הֵלֶף פֹּה אֶל כּוֹכֹו,
אֶל הַפְּלִתִי..

וְעַל כֵּךְ וְעַל דְּרֻכּוֹ
כָּל מַעֲשָׂהוּ בְּכוֹכִים –
הֲלֹא, שׁוֹשְׁנַת יַעֲקֹב,
תִּשָּׂאֵלִי אֶת הַחוּחִים.

תִּשָּׂאֵלִי פֹה בְּפִרְצִים
עַל קִבְצָן הַסְּלִיחוֹת,
עַל קְבוּץ הַקְּבוּצִים
וְעַל קְבוּץ הַגְּלִיחוֹת;

וְתִשָּׂאֵלִי אֶל גִּסְ-
תְּנוּעַת-חֲבַת-צִיּוֹן
אֶת עֲרֻבֵי הַגִּס
שֶׁנֶּסּוּ בְּלִצּוֹן;

וְתִשָּׂאֵלִי אֶת פִּי –
עַל שְׂתִימִים הוּא הַדִּין:
צָר לִי עַל טְפִי
וְצָר עַל דִּין וְדִין;

וְתִשָּׂאֵלִי אֶל גִּסְ-
תְּנוּעַת-חֲבַת-שִׁיחָה
עַל עֲרֻבֵי הַגִּס
אֲשֶׁר "קָבְרוּ בְּדִיחָה".

קָבְרוּ – עַד הִקְיָצוּ
שָׁל כֹּד הַמְטָבְעוֹת.
יִצְלָצְלוּ, לְעֵת מְצוּא,
גְּמִים, שְׁנִים, מְאוֹת..

עַד עָמַד יַעֲמַד הֵלֶה
וְסֵב הוּא בְּאִישׁוֹן –
וְאֲדָמָה כָּלָה
שׁוֹאֲגַת יוֹם רֵאשׁוֹן..

בְּעִמְקֵיהָ, שׁוֹשְׁנַת,
לוֹ שׁוֹשְׁנָה לְפִלְלִיחִים;
מִי שׁוֹשְׁנָה – וְלוֹ עַל מְנַעַת
פְּסֵעַ אֶל כּוֹכִים.

פְּלִלְחִין-בְּדוּיָן, הָאֲבוֹת,
– כְּדוֹר מְדַבֵּר לְדוֹר יוֹרֵשׁ –
צוּוּנוּ פִתְּהָ לְאֶפּוֹת.
גִּשְׁם לְחֵמָם לְחֵף הָאֵשׁ.

וְאֲבָא-אֲמָא, מִן מְלֻקָּח,
– אֲשֶׁר-אֶל-רְבֵרְבָא מְלֻקָּח –
צוּוּנוּ יַהֲנִיחֵם לֹא לְשִׁכָּח
וְעַל פּוּילִין לֹא לְשִׁכָּח.

אורות לשלום, אורות לחיים

משנ, 26.3.1953

עם וְחֵלְיֵנוּ יִצְאֵנוּ
לְשָׁדָה,
קִרְקַע־בְּתוּלָה
לְהַפֵּךְ.
כְּלֵי נֶשֶׁק עֲרַמְנוּ –
רוֹבִים וּמְקַלְעִי,
אֲרָגוּי שְׁרִשְׁרוֹת
נוֹצְצוֹת־כְּדוּרִים
לְרֵב.
יִצְאֵנוּ לְחָרֵשׁ:
וְלְאַרְבֵּי.

מִמּוֹלְנוּ יֵשֶׁב מוֹסְטָפָה
אוּ מִחְמוּד –
בְּגִי־הַכֶּפֶר שְׁמַעְבֵּר לְגָבוֹל,
וְכִמּוֹנוּ אֲרָבוּ
לְדוּרֵי הַמְּכוֹנוֹת
שֶׁהִפְכוּ קִרְקַע סִרְבָּנִית
וְנִרְעוּ.

וּבִינֵינוּ הָיָה הַגָּבוֹל.
כְּגָבוֹל.
וְזֹאת הָיְתָה דְרָף.
דְּרָף שֶׁל עֶפְרָיִם,
פְּשׁוּטָה;

וּמִדֵּי פֶעַם הָיִינוּ יוֹרְדִים
לְסוּף דִּסְקוֹסֵי מַחְרָשׁוֹת
בְּשִׁמְנִים,
וּמִדֵּי פֶעַם הָיָה מוֹסְטָפָה יוֹרֵד,
אוּ מִחְמוּד, אוּ מֵה־שְׁמוֹ

אֲדָמָה הִיא בַּת כְּלֵי־עַל.
גַּם אֲבָרָהֶם גַּם אִיבְרָהִים –
שָׁרָה עִמּוֹ הַנְּעִיר
וְשָׁרָה מִן הַמְּצָרִים..

וְהָאֲדָמָה וְהָאֲדָמָה
מִבְּלָעָה אֶת הַכַּדִּים.
הִיא חֲמָה, הִיא מְאֲדָמָה –
וְהִיא גִידִים לְמַגִּידִים.

הִיא חֲמָה וּמְאֲדָמָה
כַּפְתָּה שֶׁל הַיּוֹלְדֵת.
מִלְאָה לָהּ אֲרָץ אֲדָמָה
וְלֹא נוֹעֲדָת.

לְקַבֵּץ
כְּשׁוֹתֵיו הַפְּזוּרוֹת
בְּשָׂדוֹת.

וְרִכְזָה בִּינִינוּ,
תּוֹבְעֵנִית,
מִצְפָּה,
דֶּרֶךְ עֶפְרָה וּפְשׁוּטָה –
הַגְּבוּל.
מִמּוּל
נִמְשָׁף הַוְּאֵדִי –
גִּיא־הַמַּחְלָקָה

אֵינִי יוֹדֵעַ
אִם נִרְדַּמְתִּי –
אוֹ אִם רְאִיתִי בְּאֶמֶת.
(שְׁעַת צְהָרִים זוֹ הֵיטָה
יָרְדוּ לְסַעַד בְּלֵם –
וְאֵךְ אֵנִי לְשֹׁמֵר נִשְׁאָרְתִּי).
וְאֵין זֹאת כִּי מוֹסְטָפָה
בְּעִמְדָתוֹ נִמְנֵם,
(קִדְּם רְאִיתִיו יוֹשֵׁב וְקוֹף,
עֵתָה גְּבוּ בְּכַפְּף.)
וּמִסְבִּיב בְּשָׂדוֹת־הַשְּׂלֵף
כְּשׁוֹתֵיו הִלְכוּ,
הִלְכוּ וְהִתְפָּזְרוּ.
הִלְכוּ, הִרְחִיקוּ־לֵכֶת –
עוֹד קָצַת וְגַם יֵצְאוּ לְדֶרֶךְ.
עוֹד קָצַת וּמוֹסְטָפָה
יִתְנַצֵּר.
יָרוּץ.
צֵאנוּ שׁוֹב לְקַבֵּץ

עוֹד קָט –
הִנֵּה –
אֵנִי רוֹבֵי מִגְּבִיָּה,
הִנֵּה
אָדָם עַל הַכּוֹנֵת
הִנֵּה

אֵי־מִי יֵצֵא
מִגִּיא־הַמַּחְלָקָה.
אֵת פְּנֵיו אֵינִי מַכִּיר –
(הֵן לֹא הַכַּרְתִּים...
הַכַּרְתִּי רַק שֵׁם־גְּבוּרָה
שֶׁל אַחִים־לוֹחֲמִים
עַד־מָוֶת
עַל הַזְּכוּת לַחַיִּים).
וְהוֹלֵךְ אֶל מַעְבְּרָה
לְדֶרֶךְ –
הוּא עוֹבֵר אֵת הַגְּבוּל!
מִקַּבֵּץ טְלָה וְכַבֵּשָׁה.
עֲלוֹת לְפָנָיו מְנַהֵל –
חֲזָרָה אֶל שְׂדֵה
מְרַעֲיָתָם

וְצוֹעֵד בְּדֶרֶךְ הַסֶּפֶר.
וְהֵדָם נִמְסָף אֶל עֶפְרָה־
הַדֶּרֶךְ
וּפּוֹשֵׁט אֶל הַשְּׂדוֹת
וְצוֹבֵעַ אֵת הַדֶּרֶךְ,
אֶל שׁוּלְיָהּ הַחֲרוּשִׁים,
אֵת הַשְּׂלֵפִים.
בְּלֵם.

ילדינו
 הפעוטים השנים.
 כי נברך איש את אחיו
 שלום,
 בפעות שבין ערבים.

 ואחר-כך ה"פרמל"
 יבוא
 ויקחני בכרכרה האדמה:
 שוב נערם רובים מאבקים
 ו"גריזר" וארצו כלים
 ונסע
 הביתה.
 ומן הצד השני
 בן-אדם יחזר לבקתה,
 יעלה מדורה במקלה,
 רובה מישן יתלה על הקיר
 כחפיץ לא נרצה.
 ולילה בא.
 ועם הלילה אור ירמו
 מנתיב הל"ה.
 ומדורת מקלה
 מחירבת אד-דיר.
 וזה מול זה אורות יאירו
 לבני-אדם,
 תחת אותם הפוכבים.
 אורות לשלום. אורות לחיים.

וכוונת רובי מקפצת
 ביד,
 יד שתוקה
 ושוקעת
 ובין רגבי-תלולית-תונה
 תוקעת
 את הקנה...
 פליאה...
 איהו?...
 געלם.
 ורק הדם
 נשאר –
 ובעיני עוד מטשטש
 הוא את הדרך
 ואין גבול בין אדם לאדם.

 ורוצה אני מעמדת
 לרדת
 ואל מוסטפה או מחמוד
 או מה-שמו-אחי
 לגשת
 ולהושיט לו יד.
 לשאל שלום לכבשותיו
 ולו,
 ולידיו
 ושישאל הוא
 אם הגשם בשדותינו
 רב.
 ושישאל
 האם הגרק כבר פרץ
 עלי הרינו,
 וכי ישאל לשלום

השאלה הנוקבת

קול העם, 9.9.1953

בין מבחר שאלות המבוקן,
 המחבלות באשיות מדינתנו
 ונעות בעגול מסחרר
 של מלוי-עצמאות-ברבית,
 יש אחת, ענינה ומרודה,
 שגרונה מפרפר בדינו, –
 שאלת "הטפול העברי"
 בשאלת שאלה ערבית.

כמה חסר זכרון-העבר!
 כמה ענין חקוי-עד-אולת
 לעומדי על דמו של העם,
 שהגלה ונשחק המונים, –
 ברדיפה אחרי האשה,
 הכורעת להיות אם לילד,
 בגרוש "האויב" שנגלה
 בדמותה של זקנה בת שמונים !.

הד-הידד נצחונות הממשל,
 המשתית בטחונה עלי זרע
 ששלחה במעבדי-אדמתם
 בחמת החיה אל טרפה.
 כמה "אמץ עברי" !.. כמה הו
 ביבולים, שהספיקה לזרע
 ממשלתה, ישראל, ממשלתה
 היוזמת עסקי-החרפה !..

כי העם – לא ידו ביועה
 מרתחת עתונים ופורצת
 מגדרי כותרות ראשיות,
 שהפכו למורשת יומיום !..
 והצהל עולה מפיות

"משקיפי-מן-הצד" על הרצח,
 שבצע במחנה-הפליטים
 בסגנון דיר-יסינ האים...
 כי העם הפשוט מועק
 מחייו התלויים לו מנגד
 על גבולות החרחור, הנתונים
 לחסדי בקרתו של רודן:
 "לא אותי תרדימוני שולל !.."
 כי אחת היא היד החונקת
 לנשימת ישראל ולגרון
 שמעבר לגבול הירדן !..

זו היד, האוכלת גזעי-
 עצמאות-העמים ברקבת, –
 היא היד המכוננת פראי-
 בטחוננו מכורי-ברבית...

בין מבחר שאלות המבוקן
 יש אחת אמללה ונוקבת –
 שאלת "הטפול העברי"
 בשאלת שאלה ערבית !..

אברהם בירומי, אבו סלים

נולד בחיפא, 1937

חי בעכא

עכא, 2004

לפני 1948 היינו בחיפא בקשרים טובים עם היהודים, אבל הקשרים התחילו להתדרדר אחרי פרוץ המלחמה. היינו שומעים אז ירי כל יום, פצצות וכולי. היהודים גרו במעלה ההר ואנחנו גרנו בעיר התחתית.

בסוף המנדט הבריטי ותחילת המלחמה, אני זוכר, יום אחד פתאום בשעות הבוקר שמענו דפיקות חזקות בדלת. דוד שלי נכנס בבהלה ושאל למה אנחנו עדיין ישנים. חיפא נפלה. היהודים נכנסו וכבשו אותה. כשפתחנו את הדלת ראינו כדורים וברזל ופצצות ליד הדלת בחצר. לא יכולנו לצאת כי הכל היה שבור והרוס. הסתכלנו החוצה מהחלונות וראינו את כל האנשים רצים. הלכנו אל המנזר, לשם הגיעו והתאספו אנשים. ישבנו על הרצפה חסרי אונים ופחדים.

יותר מאוחר התברר לנו שהכל היה מתוכנן. הגיעו למנזר אנשים שדיברו איתנו בערבית והתחילו לחלק אותנו לקבוצות, בכל קבוצה עשרים איש בערך. לקחו אותנו אל הנמל, שם התרכזו הצבא הבריטי החמוש שהעביר אותנו ללבנון דרך עכא (עכו). למזלנו, הספינה שלנו איחרה ועגנה בעכא. היא היתה אמורה להמשיך בהפלגה למחרת היום. ככה אני והמשפחה שלי נשארנו בעכא אצל קרובי משפחה. האחרים המשיכו ללבנון.

לאונייה שבה היינו אמורים להפליג ללבנון למחרת קראו זחאפה, אונייה קטנה שרק מעט אנשים נכנסים לתוכה. האונייה לא הגיעה. חשבנו לברוח בדרך היבשה, דרך ראש הנקרה. החלטנו לדחות את הנסיעה בשבוע, אבל כשניסינו לנסוע ללבנון אחרי שבוע, הדרך היתה סגורה.

בעכא, כל הבתים היו פתוחים, מלאים רהיטים, ריקים מאנשים. המשפחה שלי מצאה בית שבו היו רק מיטה וכמה רהיטים. כנראה שאנשים עניים גרו שם. נשארנו בבית יום או יומיים ואז הגיעו היהודים. הם אספו את כל הנערים בגילאי שבע-עשרה, שמונה-עשרה. אחי היה בין העצורים. לא הבנו למה עצרו את הנערים. אמא סירבה ללכת ללבנון בלי אחי. בגלל זה נשארנו בעכא. בסוף היהודים שחררו את הנערים, וביניהם גם את אח שלי, לאחר שהחליטו שאין שם אנשים מסוכנים.

באותה תקופה דוד שלי, שהיה בעל חנות בחיפא, החליט לנסוע לעיר בכדי להביא כסף שהשאיר בחנות. ביום בו נפלה חיפא והאנשים ברחו, דוד שלי עזב את החנות ובתוכה מגירה מלאה בכסף. המשפחה שלי ביקשה ממנו לעבור דרך הבית שלנו ולהביא ממנו הריטים וחפצים אחרים. הוא נסע ומצא את הדירה ריקה, וגילה שגם את החנות בזזו. הוא חזר לעכא בידיים ריקות.

בעכא היו הרבה קצינים ופקידים יהודים שחילקו אישורים, חקרו, רדפו ועקבו אחר האנשים. אני הייתי קטן ולא הבנתי מה קורה סביבי. לא חזרנו לבית

שלנו כי הבית הפך לחורבה, וכל מה שהיה בו נשבר ונהרס. פצצה פגעה בבית וכל מה שהיה בו ולידו נהרס. כל השכנים ברחו ולא נשאר איש. פחדנו לחזור כי המצב היה לא יציב והיו הפצצות ומלחמה ובגידה. האנשים חששו לחזור כי פחדו שיהרגו אותם.

בבעלות המשפחה שלי היה בית. היהודים נכנסו וכבשו אותו. הבית היה בדרג' אלימן. אני לא יודע איך קוראים לאזור הזה היום. אחרי זמן אבא שלי הצליח לשחרר את הבית, להוכיח שהוא רכוש שלו, ולהשכיר אותו לאנשים. אחרי תקופה קצרה הבית נהרס ולא ידוע עד היום מי הרס אותו. אף גורם לא הודיע לנו על ההריסה. לא נותר מהבית שלנו שריד. במקומו בנו בניין. אין לי מושג למי הוא שייך.

לפני הכיבוש היו לנו קשרים טובים עם היהודים. כשהיינו הולכים להדר לעשות קניות אצלם, היחסים בינינו היו טובים ואמיצים. כשהחלו ההיתקלויות נוצרו שנאה ובגידה. נעלם האמון בין שני הצדדים ונהיה מאוד קשה לערבי לדבר עם חברו היהודי.

יד פטמה

מתוך "שני שירים", על המשמר, 18.9.1953

עפרה רכה היא פטמה,
 ילדה לא ידעה איש,
 חלמה לה על סף בית אביה
 עד עמד הסיוט בכביש:
 המכוננית להוטת עיני תאנה
 וזרועות גזלה שלחה, –
 רמת כל גוה בצפרניה,
 כטרף לשניה גלקחה.
 רוח, רוח, רוח,
 קול הרם, נהי ילל!
 שא קינה על פטמה,
 שא קינה על ישראל!
 חטפו לחולות את פטמה,
 שקעה כבים ביניהם,
 ויתעללו בה, עשו לה
 את הרע הטוב בעיניהם.
 וישאג הים חמס,
 ויזעק היללה משנת –
 שבעה בני בליעל
 על נערה אחת!
 רוח, רוח, רוח,
 שמר בכיה יומם וילל!
 שא קינה על פטמה,
 שא קינה ישראל!
 חללו אותה ואת עצמם,
 עמה ואף עצמם.
 חללו את אור כוכבינו
 על ארץ וים.
 חללו את כבוד הנשק,
 שהגן על ביתם באש,
 חללו את כבוד החשק,
 באשו עם וצם יתחדש.

רוח, רוח, רוח,
 אל תחדל המה, ילל,
 שא קינה על פטמה,
 שא קינה על ישראל!
 בחולות קברו את גויתה,
 לבל תראה ותעיד,
 אך שכחו, מה יקל החול
 והרוח מה יתמיד.
 כי הרוח נשא גרגר גרגר
 עד חשף אצבע ילדה.
 נשא גרגר גרגר את החול,
 עד לטף לטף את ידה.
 חפר, חפר, הרוח,
 עד תום – הליל,
 גלה את סבל פטמה
 ואת חרפת ישראל!
 יצאו לבקשה בשחר –
 יד חומה צמחה מחול.
 עמדו, שממו, הקשיבו –
 יד ילדה קרצה משאול.
 כי באופל שאול היא שוככת
 וידה על סף העולם.
 ותזרח ברעד השמש,
 רעדו אדם וים.
 רוח, רוח, רוח,
 אל תחדל המה, ילל!
 שא קינה על פטמה,
 שא קינה על ישראל!

שיר זה, שנמצא בעזבונו של א. ל. שטראוס, נכתב לאחר שנתפרסמו בעיתונות ידיעות על מקריי-אונס ורצח של נערות ערביות שבוצעו בנגב על-ידי חיילינו.

נאום הנרצחים

קול העם, 23.10.1953

"ממשלתי הזדעזעה בשמעה את פרטי המקרה האחרון, שהתרחש בקיביה"
... "על מועצת הבטחון לנקוט בצעדים על מנת לעצור את התוקפנות" ...
(מדברי גולדווין ג'ב ולודג' באו"ם)

ובעוד גולדווין ג'ב "מוזעזע" מאד
וסוחט התרגשות מקולו הרוטן:
ובעוד מיסטר לודג' מיפח דמעות
ו"קרר" לבטחון ישראל ויורדן:

ובעוד שרלס מליק לוטש לשונו
ומניף על ראש או"ם את ארזי-לבנון
ובעוד שמטס הדגן "לשגות"
כווני-הדין בדברו הנבון --

-- מפרוודור, לאולם, אל במת-נואמים
צמודי-סף, כחוליות-השרשרת,
מתנצבים, קרועי-פה, נרצחי-שני-עמים,
נציגי העדות האחרת.

הס השלף באולם, שהצף בסיוט-
המתים, שישבו אל שלחן-הנשיאות.
ובגבור זה השקט המר -
קם הרוג ערבי ואמר:

- "כדור יהודי את לבי פלח
בלילה אפל וצונן.
ואני, שגדלתי רועה ופלח,
מצאתי קברי בעשב הלח
שמי בעתון - מסתנן.

"לי מזימת סניגים וגבולות.
שנאת ישראל - לא לי.

ואני, שהובלתי למשור ולישוד, -
סמי-הפתוי רמייתי לשמות
מפי המחקר על גבולי.

הפיתי מגלב עד-זב-לחי,
רעב בני-ביתי מרוד.
ואני, המשסה, לא ידעתי חי,
ואותה על בניה, במחיר ענויי,
רצחתי בכפר יהוד.

"רמון אל חדרה - ומטר-רמונים
החריב את כפרי, חלף.
מנה על מנה - ועשרת מונים
נפלו ונופלים, קרבנות אלמונים,
בצו מיסטר דלס או גלוב.

השכלתי מדרש מליצת-הנקם -
רק זאת, אדוני, אדרש:
הקשיבו לקול-נרצחים - ועקם
לברית-אחווה הנה וקם,
כדי שהחי יחיש..."

הוא גמר ולחץ את ידי האשה
ועיגו רכה וידו קשה.

.
.

...ובעוד גולדווין ג'ב "מוזעזע" מאד,
ובעוד מיסטר לודג' בקולו מרטן -
מגיס הנאום בני-שלום למאות
על גבולות ישראל ויורדן!..

הניבונים

משנ, 5.11.1953

יש יום לבוא הבחורים ההרואים מגליהם
 לפקוד על השדות שצמח דמם ולשקול יבולם,
 והנה מוגלה.
 צפע רץ בראש נחלים, ורקון צואה.
 שאננה ירושלם וחיפה נבלה,
 ותל-אביב תרושה בשריה בספין הכסף הגדולה,
 ובשער עיר ועיר שוחד רוכב חלדה.

אז שאלו הבחורים לשלום והושב נגדם למריבה.
 אז שאלו לידידם, והושב כי עלה
 בסלם הממשלה!

אז למפקדם שאלו
 והגד כי שדד
 ואל אמם –
 ונדם משיבם.

שקט מלאה ישראל
 פים המלא מים
 וכמלא החמץ במר,
 וכמלא המסחר – מרמ
 וכמלא החרפה – חרפה.

אז קרבו המתים עין בעין נגדה החיים,
 והחיים במתים לא ראו,
 שמאום מן הכסף לא נבהל מן המתים
 ועין החיים כחלדה-בהיכל נבהלה-כסף.

כסל שרייקריה וסרניה,
 ושוטרי עיר-עיר וסוחריה
 חולפים על פני העם בליטופי התפארת-החמוסה,
 ונשותיהן צאות בפוף ובחיוך המברח,

אין ענן-הכנזין מזנביהם,
 כבוז ירדף אתנן.

והבשם העולה מן הפרדסים הנטושים –
 כבלשם השוד,
 וסמדר הגפנים כשחוק מגפה,
 יש-שן לתנים צהבה וחדה!

זו מחלת ישראל שורפת אין-קול,
 כמו לבנה נגרעת דומם,
 כאם המתים נטרפה.

רק ככי אין די לבוכים לבכות
 ואגרוף אין-דבר לדחוקים ולנמחקים!

אז הביטו הנכלמים אל שמי-מרומים
 והנה מרומים.
 אל תכלת-יהודה
 כמו בוך נמוכה.

אז עיני הניבונים מלאו אש-חשכה
 וחמה נפלאה הריעה עצמותם
 ישוררו חבלי-חיים עד זיו-חידה.

אדם בחתאם אמר

מאבֿק 82, 13.11.1953

מִשֶׁהוּ עֵט עַל הָאָרֶץ וְנָגַס

פְּעָמַיִם מִמֵּיטֵב מִשְׁמָנִיָּה. אֵלֶּה שְׂיֵדֵיהֶם

בְּנוֹת־חֹרִין תִּמְכּוּ בְּדָלִים, הָאֲגָדוֹת לְמִינֵיהֶן, –

הַכֹּל אָבֵד. הַכֹּל אָבֵד וְרַק אֲנִי נֹתְרָתִי.

הַכְּתָלִים וְחֻצֵיר הַגָּזוֹת

נִבְלוּ לְאֵטָם בְּרוּחַ שְׁלֵא בְּעֵתָהּ.

כִּיּוֹם נוֹדְדִים עֲדָרְיוֹ שֶׁל הַמְּוֹת

בְּמָקוֹם שֶׁם רָעוּ הַשְּׂבָטִים.

אֲחָדִים נִמְלְטוּ, אֲחָדִים נִתְעַכְּבוּ

עַד הַשְּׂקִיעָה. כָּל הַבָּתִּים נִתְרוֹקְנוּ.

אֲנִי הַנְּחֹת בְּנַחֲוֹתַיִם הֵייתִי פְתָאוֹם לְאֶדוֹן,

מִמְלָכָה עֲנִיָּה, לְלֹא שָׂר אוֹ אֲצִיל

אוֹ אָדָם. רַק צִיּוֹץ צְפָרִים

וַיִּלְלָה שֶׁל תְּרִיסִים שְׂרָסְקוּ.

היד הזאת

קול העם, 2.4.1954

פּלֶקֶט פִּיּוּטִי

אֵל אֲבִנֵי הַגְּלָעַד

עֲמַד וְרֵאָה

וְהַפֶּךְ בְּאֵימַת כָּל נֶקֶב.

חֲרוֹן־אֵשׁ בְּאֶבְלָם הַנְּחָר שֶׁל הַר־

הַבְּרֹזֶל וְהַנְּחָשֶׁת בְּנֶגֶב.

כִּי שְׁלֶפֶה עֲרֵבָה עֲבֹרוֹת עֹרוֹת

וְשִׁנְאָה מִשְׁסָּה בָּהּ עוֹבְרָת,

הַזְמָרָה הַנְּשֹׂאֵת! –

כְּרוֹת־כְּרוֹת

זְמֻזְמוּ בְּךָ דְּבוֹרוֹת שֶׁל עוֹפְרָת,

וּתְמָלֵא דְבֶשֶׁד־דָּם הַכּוֹרֵת...

... וְהַקּוֹל שֶׁזָמַר –

עַד הַסּוּף לֹא זָמַר,

כִּי הַמְּוֹת סָמַר

וְהַרְגָּן סָמַר,

וְנֻעִיק הַגְּרוֹן –

מִנְבַּכֵי נֶקֶבִיו

בְּחֻרְחוּר אֲחָרוֹן

הַד הַזְמָר עוֹד זָב.

לֹא יָכַל, לֹא יָכַל הַמְּוֹת

לְצַלִּילוֹ הַנְּסָעָר וְנִבִּיעוֹד:

– "זֶה הַשִּׁיר בְּאֵשׁ נִמַּר, אָח,

מִמְשַׁלֵּט לְמִשְׁלֵט.

אֲרוּכָה דְרַכְּנוֹ־דְרַךְ

לְאֵילַת, לְאֵילַת.

אֲרוּכָה וְחֻרְכָּה הִיא –

חֻלְחָלוֹת, חֻלְחָלוֹת,

אך דרוכה מכל דרכיך
בחולות, בחולות,
אל הים בנתיב התפת
דוהרים, דוהרים –
בדמם רשמו הכתבת
בחורים, בחורים.
הי, מולדת רחוקה לי
אדמתי, אדמתי,
לו שלי את – מי לי מה לי
עד מותי עד מותי.
גלמך לצעוד לקלכת –
לא חלום, לא חלום –
אל החפש. אל הלחם –
אל שלום, אל שלום!..”

”אל ש-ל-ו-ם”... וידם,
כי ברחו נקב-נקב
החיים שזמרו תקנותם ברכים...
אל אבני הגלעד הבוכות בנגב
התיצב וראה – מעלה-עקרבים.

עמד וראה ! –

מעבר להרי-

מולדת עקבה מדם גופל-הקלל,
מעבר לגדות של שני-עברי-ירדן
בנוף עתיק-החום, כנחשת הקלל,
על בהרים-עולי ועמקים-יורדי,
על קרקע בתולה ועל תלומת-הגיר,
על כפר ומזבלה ועל חרשת-עיר,
על זרע באבו ופרי אשר גמל.
על דהר-מכונית והליכי-גמל –
מעל, לכל מעל – ידו של הרוזן

משני עברי – זכר! – משני עברי-ירדן
שלוחה קשות.
שלוף ספין ושוט,
בשני עמים, בשתי המולדות!

עמד וראה! –

מאחורי

זמזום דבורת-המנות הננעצת
ויללת “עליהום” של נקם –
היד הזאת גוזרת וחורצת
מטבח-דמים ומשטמת הרצח
בך ובו – דם-כפל-דם.
בך ובו ובנו – עם אל עם.
היד הזאת שלבי-שלבים
עולה במעלה העקרבים.
פרוץ אל “פה” חדר אל “שם”.
חנק בחי אשר נשם,
אכל חגים וימימי-חליון
בקביה, כסלון ונחליון.
היד הזאת – זריזה היא ונמרצת –
יד המנצח-על-הרצח!
היד הזאת, היד הזאת
שכורת-הדם, גלוית-הסוד!..

עמד וראה! –

פרעות-פרועי

אל ספיני נקם הרגנו,
מן השלום אל השלם תרגנו.
והשלם עתיר-היבול –
תלי קברים משני עברי הגבול!
והשלם אליו-שפית –
דם-תגמולים לאור-היום ובסתרי!

חיי עמל בונה,
חיי היצירה,
חיי שלום אחת ולתמיד! –
יחיו־נא לפנינו החיים!

*

עמד וראה ! – – –

פרוספריטי עליה, ישראל!
פרוספריטי עליה הירדן! –
מתים חנם־אין־כסף כל קרואי
היד הזאת של הירדן,
פרוספריטי עליה, ישראל!
פרוספריטי עליה, הירדן!...

עמד וראה –
ושנאתך שלח,
גואה ומתלקחת ויוקרת,
לא באחיה הפלח,
כי אם ביד הזאת חונקת המולדת!
ואת ידה דלוקת־העבודה
תן לאחיה שמעך,
כי שתי ידים אלו, נע,
יוליכו־בור, יורידו־קבר
את זאת היד המגאלת
בדם האב, האם, הילד!
כי שתי ידים – אח אל אח –
כחן גדול מכל תותח!
כי ידיהם של שני עמים –
הקץ למשפכי־דמים!
הקץ למות האורב
לצמאון ולרעב...
יחי האשר הקרב
באחדותו של הלם־קרב!

ארור המות! –
המות בעבר, ובהווה, ובעתיד!
יחיו־נא לפנינו החיים! –

אסחאק אלחיטיב

נולד בעין כארם, 1929

חי בעמאן

עמאן, 2005

בעין כארם לא הרסו את הבתים. בכל הבתים שוכנו ישראלים. התפלאתי על ההחלטה להשאיר את הבתים. זה היה כפר יפה ותיירותי. הבתים בנויים מאבן. היה לו אופי פולקלוריסטי. יכול להיות שהאופי הזה היה הסיבה להשאיר את הכפר ולא להרוס אותו. אמנים יהודים הרי פלשו למקומות דומים ליד חיפא, שיפצו אותם וגרו בהם.

אני ביקרתי בכפר שלי בשנת 1998 ובשנת 1999. לא רציתי ללכת לכפר. פחדתי. חבר שלי, מחמד חביה, הציע לי לבוא. הוא התעקש שאבוא, גם אם אסתכל על הכפר רק מרחוק. נסענו ברכב. לקחתי שני כדורי ואליום. הגענו למקום, ואחרי שירדתי מהאוטו מיד זיהיתי אותו. זה היה ראס אלתותה, הר בצד הדרומי של הכפר. שם נמצא בית החולים הדסה. משם הסתכלתי אל מרכז הכפר, אל המנזר. לא ידעתי מה קרה לי. נפלתי על האדמה. נתקפתי בהתכווצויות והתחלתי לצרוח. מה שפחדתי ממנו קרה: שלא אחזיק מעמד מול מראה הכפר. אחרי שנרגעתי נכנסתי לכפר. הגעתי עד למנזר ראהבאת סהיון (מנזר האחיות ציון), ליד הבית שלנו. התושבים היהודים לא היו בבית. הלכתי מסביב לבית. אני לא זוכר הרבה מזה. אני רק זוכר שראיתי את הרצפה שמכסה על בור המים. היא היתה מרוצפת אז, ובזמנו היא היתה בלי ריצוף.

הפעם השנייה שבה הייתי בכפר מאז הנכבה היתה בגלל לחץ מהבת שלי והנכדות, שביקשו שאקח אותן ואראה להן את הבית ואת עין כארם. נסעתי איתן. פחדתי שהבכי יביך אותי מול הנכדות שלי. הפעם לא בכיתי. עשיתי להן סיור. אני הולך בכפר, ונדמה לי שכל בית בכפר, כל חלון, כל רחוב וכל עץ שואלים אותי, למה עזבת את הכפר? החרטה הורגת אותי. אני מרגיש חרטה בשמו של העם הפלסטיני כולו. כאילו אני האחראי עליו. למה עזבנו את המולדת? עד היום זו שאלה שמטרידה אותי ומעיקה עלי. באיזה זכות עזבנו את הכפר?

כשנכנסתי לכפר בפעם השנייה, שתקתי מתוך כאב. לא צרחתי ולא בכיתי. תפסתי את עצמי בפני בתי ונכדותיי. דפקנו בדלת. היה מאוחר, כמעט תשע. יצא איש זקן. אמרתי לו שבאנו לביקור בלי תיאום, אבל זה הבית שלי. אמרתי את שתי המילים האלה והסתובבתי. לא נכנסתי לבית. בגלל זה אני לא יכול לעצור את עצמי כשאני מדבר על עין כארם. עד עכשיו.

זאת שאלה שהרבה ישראלים מתעמתים איתה. הרבה פלסטינים דופקים בדלת ואמרים, זה הבית שלי. הביקורים האלה מועילים לנו. אחרי חמישים שנה אנחנו אומרים, זה הבית שלי. גם לאלה החדשים שלא מכירים את הסיפור, ואומרים, אנחנו קנינו את הבית ולא מעניין אותנו. אני בעד שנמשיך לבקר למרות הקושי, ולמרות

שאולי לא נעמוד בעומס הרגשי. הם חושבים שזאת אדמתם מזה אלפי שנים. אנחנו נדפוק בדלת ונכה בזיכרון שלהם ובתודעה שלהם. נגיד שהאדמה הזאת שאתם יושבים עליה היא אדמה שנשדדה. זאת אומרת – מלחמה מוסרית. אני חושב שאם אנחנו מתכוונים להשיב את הזכויות שלנו, אנחנו חייבים להתעקש על שני דברים: זכותנו למולדת וזכותנו לשיבה. ההתעקשות הזאת תפעל כאמצעי לחץ על החברה הישראלית. הם יתחילו לחשוב ולדעת שזו אדמה שנגזלה, ושהחברה הישראלית חיה על חשבון אנשים אחרים. אנשים יצוצו מולם, מבין כותלי הבתים, מהגינות ומהגדרות, יאמרו להם שזו אדמתנו.

פינה בצפת

דבר, 15.10.1954

תְּרַבּוֹת בְּתִים, קִירוֹת שְׁחִים,
שְׁיָרִים שֶׁל קֶשׁ וְתָבֵן ;
קוֹרוֹת עֲצִים מְחַרְכִּים
וְעֲרֻמוֹת שֶׁל אֶבֶן.

שׁוֹחוֹת, בּוֹרוֹת וְגַב עַל גַּב
וְאֵין שְׁלֵם אֶף בַּיִת ;
וְכֵךְ רְחוֹב אַחַר רְחוֹב,
קוֹרֵס נוֹפֵל בְּמִיטָה.

וְנוֹף־הָרִים שׁוֹפֵעַ הוֹד,
וּתְכַלֵּת עוֹ בְּשַׁחֵק ;
וְדָמִי צְלוּל, עֲמֹק מְאֹד,
הוֹמָה, פּוֹשֵׁט לְרַחֵק...

הוּ, צִפְתַּת הָעִיר, קְרִיַת הַסּוּד,
הַמְּסֻתָרִין וּפְיֵט !
מַה רַב בְּךָ הַחֶרֶבֶן וְשֵׁד !
מַה רַב בְּךָ קוֹץ וְשִׁית !

שירת ברעם

אורלוגין 11, ינואר 1955

א

רְאִיתִי בְּכִרְעָם אֶת סְלוֹנָה
(רְאִיתִי בְּכִרְעָם אֶת הַזְּמָן)
גוֹהַר עַל בּוֹרוֹת תְּרַבִּים.

שָׁם מוֹמְתִים שֶׁל פּוֹנְטִמֶרָה.

צָחַק אִזְּ סִבָּא בְּלִדְיָסְרָה ;
"פְּעֻמִּים אֵי אֶפְשֶׁר לְתוֹךְ אוֹתוֹ
נִהַר לְרֵדֶת". בְּכֵה אִזְּ יֶלֶד –
לֹא־נוֹלָד : "וְאֵף לֹא פִעַם אָחַת".

שְׁמַעְתִּי בְּכִרְעָם אֶת סְלוֹנָה
(תְּנִים עַל בּוֹרוֹת תְּרַבִּים).
הַצִּיבָה בְּרִעַם שׁוֹר לְזָמָן ;
הַצָּחוֹק הַזֶּה וְזֶה הַבְּכִי.

ב

הִרְאֵשׁ עֲדָן יוֹדֵעַ צָנַח מְטָה
(כָּל שָׁנוֹת הַגָּאֹה)
כָּל שָׁנוֹת הַגָּאֹה)
אֲבָל אֵינִי יוֹדֵעַ אִיךְ כּוֹרְעִים.
הַעֲנָנִים תְּחוּחִים...
אֲבָל אֵינִי יוֹדֵעַ אִיךְ כּוֹרְעִים!

... אֲנִי רָעֵב
... יֶלְדֵי אוֹהֵב אֶת הַדְּמָמָה.
... וְאֲבָא מֵת
... אֲמִי אֶלְמָה כְּאִי שְׁמָמָה,

... וְאֵין אֲשֶׁה
בוֹעֵר אֲשֶׁה בְּשָׂדוֹת־דוֹדָא.

... וְכֹל אוֹנִי
וְחִלּוּמֵי – אֶבֶק נוֹדָה.

וְעוֹד נוֹגֵשׁ
יוֹמֵי אוֹנֵס בְּמִדְהָכָה – –
אֲרוּר הַלַּיִל
אֲשֶׁר נִמְדַד בְּמִדְאֵיכָה.

ג

הִיְתָה רַעְיָה לִי – עֵינֵיהָ צְבִיָּה,
רַגְלֶיהָ לְאוֹת, מַה לְאוֹת,
לֹא הִמִּישָׁה (הִיא צָעַר!) מַעֲצָר שְׂבִיָּה,
גַּם בְּפִשֵׁט צוֹאֲרָה, בְּהִמְגַּשׁ שְׂקִיעוֹת, אֶל חֶלֶף הַצְּבָעִים.

וְיִסְפוּ הַשָּׁנִים עַל עֲצָבֵי – מְלֵאוֹת.
וְעֵינֵיהָ בְּרַחוּ לִי כִּמוֹ הַרוּחוֹת בְּרַגְלֵי הַצְּבָאִים.

ד

בָּכוּ לְיִלְדֵי אֲשֶׁר יָלְדוּ
בְּיוֹם מִיָּמִים לְרַעוֹת
אֲבָנִים בְּכַרְעָם

וְקָרָא לָהֶן צֹאן:
לְשֵׁתוֹת חֶלְבָן
לְהַחֵם בְּצִמְרוֹן.

אֲשֶׁר יִרְאֶה וְרָדַד
וְאָמַר לוֹ אֵילָן:

לְאָכַל מִפְרִי
וְלִשְׁבֹּת צֵלוֹ
וְלִכְרוֹת חֶלְיָלוֹ.

בָּכוּ לְיִלְדֵי אֲשֶׁר יָגְהַר
עַל בּוֹרוֹת גִּשְׁפָּרִים לְשֹׁבֵר
צָמְאוּ בְּכַרְעָם:

וְהִנֵּה חֲרָבִים.
וְהִנֵּה פָּגָרִים.

ה

הִיְתָה לָנוּ בְּרָעַם פְּטָחְנוֹת הַזְּמַן
אֲשֶׁר רוּחוֹת גְּלִיל יִנְיָעוּ,
וְהַעוֹנוֹת – דְּגָגָן.
וְהַדּוֹרוֹת – לַחֲמָן.

הִיְתָה לָנוּ בְּרָעַם קוֹלוֹת וְגַם הַדָּם
וְחִלּוּמוֹת עֲבִיבִים – שְׁמִיָּה
וּפְתָרוֹנָם: בּוֹרוֹת
הַמַּיִם וְהַדָּם.

הִיְתָה לָנוּ בְּרָעַם אֲבוֹת וְגַם עַמִּים,
הַטָּחְנוֹת הֵן אֲמוֹתֵינוּ.
וְכִּי הִיְתָה בְּרָעַם
עַד קֵץ כָּל הַיָּמִים.

ו

בְּשִׁבְתְּ טָחְנוֹת בּוֹכָה הַרוּחַ,
אֶל הַמַּיִם חוֹל נוֹזֵל.
בְּשִׁבְתְּ טָחְנוֹת דְּמָמָה רוֹעֶדֶת
בְּדְמָמָה. הַכֹּל אוֹזֵל.

מִשִּׁבְתְּ טָחְנוֹת לָבְנוּ רְאִשִׁים,
שְׁחוֹר גְּתִיב הַקְּמַת. הֵה!

הונא מחטטת

אורלוגין 11, ינואר 1955

... מותר – ומוטב – לומר יהנדס, שהיא מלת המצפוניות היהודית והחמלה בקרב יהודי פוילין. אף במחוזות שלא נודעה – היתה קיימת. היתה ה"יהדות" של יהדות פוילין. מרמז שפתיה ומיפתח לבה, מבחן נפשה ומכמן רוחה כל יום תמיד. היא השארת הנפש והשארת הלב שלה; ה"שמע" שבו חתמה לרגע עיניה־נצח.

כובע שְׁכִיב־דֶּפֶן שְׂאֵף
בֵּין כְּתָלֵי בֵּית הַנְּכוֹת שֶׁל בְּצֵא לָלֵךְ.
הָיָה כְּרוּף עַל רֵאשֵׁי כְּתִי־אָב.
הָיָה כְּעוֹף – וְצִנַּח כְּזֵלֶזֶל.

וְאַחַר שֶׁנֶּאֱמְרוּ כָּל מִשְׁלֵי
בְּעַל־שֵׁם־טוֹב בְּלִשׁוֹן הַסְּתִירִינִי,
בַּת קוֹל מִ"בְּצֵל־אֵל, יְרוּשָׁלַם"
אוֹמְרַת מְרֵאִיָּה הֶרְאִינִי: –

"הוֹנָא מַחְטָטֶת אִישְׁרָאֵל!
מִתּוֹכְכִי הַקּוֹל, יְרוּשָׁלַם,
מִתּוֹכְכִי הַהֵד וְהַצֵּל,
הַשְּׁבִים אֵל שְׁעֵלִיָּהּ!"

וְיֵצֵא מִזֵּלֶזֶל אֲרִיעָף;
וְכוֹבֵע־שֶׁל־רֵאשׁ – מִבְּצֵאֵלֵךְ.
הַדָּף הַשֶּׁל־רֵאשׁ וְלֹא שָׁב.
אֵץ וְצִלַּח כְּצִימְבַל:

"הוֹנִי־נִי־נֵא מְקוֹם יִשְׁרָאֵל!
הָיָה גַם מִתּוֹכְכִי. מִכָּל שְׁעֵרִיָּה.
קִיר־שֶׁל־שׁוֹבָה יְרוּשָׁלַם,
הֶרְאִינִי מְרֵאִיָּךְ.

רְאִינוּ כָּךְ קוֹל עֲנׁוּיִם,
שְׁחָרִית וְעִבְרִית וְעִבְרִית.

וְשָׁמָּה נִבְגְּדוֹת בְּצֵל נָשִׁים,
בְּשֶׁקֶר הַשְּׁמָמָה.

בְּשֶׁבֶת טְחָנוֹת שְׂבִים אֶל רָחֵם
בְּעֲנֻת מֵתִים. בְּשֶׁר
עַל דָּם. וּבְשֶׁבֶת טְחָנוֹת, שׁוֹתֶקֶת,
צְעָקָה תִקְרָם בְּשֶׁר.

ז

בְּשׁוֹב הַמְּלִים אֶל הַזְּמַן
הַלֵּא שְׁחָרְנוּ טְחָנָה
שְׂאֵסְפָה כְּפֹתֶיהָ מְרוּחֹת
וְשֶׁלֶחָה אֲצַבְעוֹת אֶל לְבָה
לְהָשִׁיב לָנוּ לְחֵם:

"אֲכֹלוּ, יְלָדִים,
אֲכֹלוּ".

את היהגדרס עשו להם אפוס.
הפכו את הדין לשוירה.
נתנו לנו משהו (= עפעס)
לשם במגורה.

הם היו אוהבי העולם.
לאדם הם רקדו מהיפית.
”בוא וראה: חי אדם בעולם,
והמלך דומה לדוד.

בוא וראה: האדם –
מהדברים שאין להם שיעור.
בוא וראה: כל־הבשר־נדי,
על דברים שאין להם תאור.”

וחתם ... שְׁלֵט נַע עַל הַיַּעַר:
”מי ראה – שאטו הכבשים.
המששים גהרו, ח־ח־ח...
רק בית גברים אחוים

אכל את הקש המבער,
רק בית. שקל בו חוסים,
הריחו כבשים בעפר.
אי־לכן מתבקשים־מתחפשים

הכבשים־מאתמול שימדו,
הכבשים בקרני הקירה.
ששת ימים יעבדו
ונבו את כל המכורה.

כי אחזו בקרני הפרה
ואוחזים את עיניה – –

על־שום ידיש שכלת מניבים
ויהגדרס לשון העברית.

שאומרים בה: קרן שעולה.
ואומרים בה: נופלת האש.
מי אמה ולשון לה דומה ?
צאו, התחקרו־נא, אם יש !

מעין של פנים מפכה מלולה;
צפרת־הגרן זו היא מאלמת.
אפלו מקום לא נודע צלולה –
היא נודעה, לאמת – ומתמת.

עלמתי, שעצבת בשדה הקצור,
אזור של מתנגד – שבלי.
עד גרן לי פעם – שמרת כאסור
עקשו, משבאת, – שאלת עלי.

עלמתי אלמה, את עוברת הלם.
יראוף הקוצרים – לא יחקרו.
טובה כאן עליכם־שלום.
רות – מזמרת הגרן.

זאת השארת־נפש מפוילין.
יצאו מן העולם כיום אור.
בעבורם לבבות לא יפלו.
יצאו מן העולם כיום ברא.

הם הלכו בשעה. בשעה,
בשעת אפס־הני.
הם הלכו ביער, ביער
בלי אפוס־לואי.

ותפל האמת על חרקה.
אז השמש נפלה על קרניה.

ומה ביאליק אומר ? צבי
לטיסה רחוקה ועליו
– פנר הרוחות ראם קרניו –
מציר ביד שלט אטליו.

ומה ביאליק אומר ? זה השנר.
ארקה לשונם של שור.
פנר ארכות, ראם קרנם,
ולתקע לא ידעו בשופר.

ומה ביאליק אומר ? שנורא.
מי יתן לך קול, ישראל !
לא הגו אז "פולין", כך, מלרע,
פולין הגוה – מלב.

הגו – ביצירים שבצקו.
אלו רגלים צלקו.
לערב יבריכו ברפנים
מתחת דבשת שדי.

הגו בגמל, יתברך,
שהעלה את רבקה בגיל רך.
שומע יש! אף מלאך ממליון
להגר כבד הבטיח לגיון.

היעלו לעקרה צחא-צח ?
ישמעאל הוא הבן שהוחס.
הוא הבן – הוא מלאך המבטיח.
ומלאך-להבטיח לא חס.

המבלי אין בארות,
ישמעאל ועשו בכורי ?
ותצא מפת בכורות
מבאר לחי ראי.

שמרה בלבה... והלבישה
רבקה בת בתואל והחשישה
פן ישמע אל והחמישה
יעקב ישראל.

קם אליעזר בעל מזג,
ורם אליעזר בעל משק,
ויעל על גשם דבשת-
גמל מתגבה למשך.

ונסתר – עד אספי השלכת.
גמל יקר-הולך (עם רביד).
"בית, לכו ונלכה !
החרש עוד יותר מבהנך,

מהרחק הוא הולך להביא.
מהרחק, מהרחק הוא הלכה.
לעתים, בצרי, הרעמנוף אחא:
מיפה-קד! וכי מה זה תביא ?

לא קל עם תרמיל הגוררים... ברם
הוא כתנת-סתר לצרוך.
כי אם בתרעמה, –
אז מה ? !

האם נא יש אבי ?
האם נא אמא יש ?

כי מכתבי
היה בושש :

"חגנו, נער,
ויגיע,
פסת הנר,
פסת רקיע".

לא על לחם
הוא שחם.
לא על לחם,
לא עליכם.

באשר-בן,
היש בזה ?
מכתבים
אני נושא...

התבשרו שפתי השכן
– במפוחית של מבוכית –
כי בן:
Tam – אין.

בששון, אפוא, תסב תרמילתי... בגלל
שהיא נמשכת אל הכלל.
כי אם בטלטלה –
בטלה.

בתרמיל דף משיר-השירים וקלף
מעור צבי בקפלי-קפלים ואף
קדרה של מצרים וכנף
מלבנת הכנפים.

חף המרחף! ואולם
כסם לפרחים – הפלגית.
יתקצה בדשו העולם
כצאתו לחפשה השנתית.

שבכל הזמנים הקשים
עלתה לחפה פלגית.
ותורש לרשישים
ותקש לקשישים יונתי.

הספור-בעלמא על קוסמו הפליט,
אתה שתק! המסה – לבנים.
אשריכם מיתריכם בספור, טפליא.
בספור-לפנים. לפנים –

החורף זקף
נחירי אפיו.
בחורף חריק
ובשלג שריק.

ואם גם הרחיקו רחקות
הכפר, הנזהר והשור –
היה בהם אז מרחקות
השורים שחצו עד צואר.

עטפל שם למעלה בכה
– כנף טחנת-רוח-הרים –
ולמטה צלו פני נהר
מחלף את צוארי השורים.

כזאת תחנת כנף הרוח :
רוח – רוח.

שמאל וימין היא תנוע:
הוא אף. הוא אף.

וינועו צלה והפוך
אזנים כגני האחו.
האשוח, הנקה השפוף –
היאף הם שפכו וישתחו.

ובקיע – ברור – הגלגל.
גלגל-מים נקצה ונתרץ.
נצנפו הדגנים לפני על,
ויקץ הטוחן. ויחרה.

יראו ילדים שקים בר.
הדגן לא בא לאמבר.
השתפף הדגן בעקוף
ויזמר מן השק הנקוב.

הטחנה השנית – גלגל-מים:
– "רייחיים, רייחיים!"
הם מגלגל ... מהמה עם ...
אף עטאפל לא ינות. הוא אף.

אחרוני קש מספוא באור צר.
דגנים במדגה זהב עראי.
ובאו שמים, נשקו לשור.
ונשקו לגהר – ונלקח מן הפי.

זקן הטחנה אז גוע.
בור הוטל כשק קמח.
טוב אם מת משכבר.
מן הסתם עולה צמח.

ועולה על הכל שעבר
גלו י העפר.
יערב העפר, וברגבו
יערב העולם אשר בו.

בו החרף שרק
עליכם, טפליא,
והרג הרג
הא טליא.

לקח ילדים
לעיר מעטרת.
גשמו גדיים
בעיר אחרת.

בעיר שלעולם לא יחתו
ושכבו לישן בשעה שבע.
יודיעו ב"הונא מחטטת":
עירנו כדרך הטבע.

באו באמת ירושלים.
שתראו ילדים לקוחים ואזנים,
שתראו הקולות שלהם
כי לא גים.

רוח קהלות בתוככי.
לא נפלו בלבבן הרוחות.
ואמרנו: ראיה, ראיה,
כשוכנו מסליחות.

שלום עליכם,
עליכם שלום.

נימה אחת

קול העם, 11.3.1955

קראת ונברת בכל אות –
אימה ודם נוטפת הכרת:
"הידד לאמהות השכולות!
לנרצחים – ההוד והתפארת!.."
קראת ונברת בכל אות –
ולעיניך זעו החולות,
ולעיניך, בשפה נחרת,
קם בן אָחד ומספר אחרת:
– "מצלי מהלך סהר צח וכתם,
ואני בעפר, הורתי והורי,
ואני את חיי לא חייתי עדתם,
גילוס, גילוס, נהר־נהרי!.."
לא נשאתי לבי אלי גדות־הירדן –
והלילה, בחתף, ככה לי אורי,
כי משדות־הכתנה הסיתני רודן,
גילוס, גילוס, נהר־נהרי!..
בחי צמלי שהשבת בן־יומו,
בחי ובשם המכורה – זקרי,
שטוף איבה ורודן בגליד־במו,
גילוס, גילוס, נהר־נהרי!..

קראת והפכת בכל אות –
כלימת־קנטור בשמן הכרת:
"הדרן למחוללי החלחלות!
להרוגים – הקטרת המקטרת!.."
קראת והפכת בכל אות –
ולעיניך זעו החולות,
ולעיניך בכמיהה נחרת,
קם בן שני ומדובב אחרת:
– "בהרי הגליל תפוחי מבשילים,
ואני לא אראם, כי חיי חסרים.
"הו כנרת שלי, את כנרת שלי",

שלום עליכם,
עליכם שלום.

ולאמי עוד כותבני מכתב.
אני נושא־מכתבים של אמי.
אני דואר תיק סודי בלא־אפתח –
ולא נגיד עתידות לאמי.

רק כותב את השם כקנאי
להלעיס את נפשי כערל.
את שמה שהלך לפני
ומדביק לו בול־קבר־רחל.

הכפר המת

מתוך "שלושה שירים", על המשמר, 6.4.1955

בבואה לשקט השרוף,
לאבנים ולחומות הטיט,
לכפר המת והערוף,
לאפר המרטיט,
לרחש הנטוש בין הקוצים
ועל ראשה עבי הזכרון
כבדי חרון עולים ומקיציים –
צונח פתע בו המשטמה
פורש כצלב כנפים מעליה
וצפרניו כסכיני חמה
רודפות את שעליה.

ואני רק על סף העשרים!..
כי הפקרתי לריק וחרחתי לבלי
ולבי התמים בשנאה לא נגח –
זה המנות המר, זה כנרת שלי,
את עיני בקפאן כבר פקח!..
מבורי האטום אל אחי בשבילים,
המודדת, שאי תפלתי לשלום.
"הו כנרת שלי, את כנרת שלי,
ההיית או תלמתי תלום?!"

שני מדברים דברו בכלות אימי־משקט.
וורים איש לאחיו – אך נמתם אחת!..

עבדאללה זקות
נולד באיסדוד, 1928

אללד, 2003

נולדתי באיסדוד (אשדוד) בשנת 1923. באיסדוד גרו קרוב ל־4,000 איש. נולדתי למשפחה של פלאחים, חקלאים. היו לנו אדמות, כרמים, פרדסים. איסדוד היתה מהכפרים הגדולים. קרוב לשישים אלף דונם. התושבים חיו על חקלאות. בזמן מלחמת העולם השנייה הם עבדו במחנות של הצבא הבריטי. חיים פשוטים. אנשים לא היו רעבים. היו הרבה פרדסים וכרמי ענבים.

בגיל תשע התחלנו ללמוד. למדתי באיסדוד חמש שנים, במגידל (אשקלון) שלוש שנים ובעיזה (עזה) שנתיים. אחרי כן נכנסתי להוראה כמורה בית ספר. הייתי מורה באיסדוד. עד שנת '48 איסדוד היתה בחלק הפלסטיני של פלסטין בתוכנית החלוקה. הצבא המצרי הגיע. היתה מלחמה נגד הצבא המצרי. בסוף 1948 הצבא המצרי נסוג. נשארנו בכפר ועודדנו אנשים שיישארו גם הם. רצינו לחיות עם היהודים. באיסדוד היו כארבעת אלפים תושבים ונשארו קצת יותר מחמש מאות. הצבא הישראלי הגיע והטיל עוצר, ושלטונות הצבא חיפשו מטוסים שנפלו. למחרת אמרו לנו לצאת לכביש. לא חשבנו שייקחו אותנו לשבי. את הצעירים, מעל גיל 17, לקחו לשבי. את הזקנים והנשים גירשו למגידל. ב־1948 הפלסטינים ברובם לא נלחמו. המצרים נלחמו. המצרים לא רצו שהפלסטינים ילחמו. מי שהיה לו רובה לקחו ממנו. היו אנשים בודדים שהגנו על המקום. המפקדה המצרית היתה במגידל. לקחו אותי לשבי בגדרה. היו שם גם מצרים. מיינו אותנו. היו מאות מהצבא המצרי יחד איתנו.

אחרי כמה ימים, שלטונות הצבא פתחו את הדרך ממגידל לעיזה. שחררו אותנו, וחזרתי למגידל. הייתי שם מורה. היה מושל צבאי בגדרה, צוקרמן, שניסה לעזור. אנשים התחילו לעבוד. בלילה היה עוצר. היינו גרים בגטו. יוצאים לעבודה עם שמירה וחוזרים עם שמירה. אנשים עבדו, התפרנסו. הגיעו קבלנים יהודים, לקחו פועלים. גרו בגטו כ־3,000 אנשים. באמצע שנת '49 התחילו להגיע יהודים למגידל. היהודים חיו מחוץ לגטו. עבדתי בקטיף עם יהודים. פועלים יהודים היו באים לגטו, לשתות קפה. אחרי שלושה חודשים החליטו לגרש את התושבים. הצבא היה בא בלילה להפחיד. נתנו כסף, שוחד לאנשים שימכרו חפצים ויעברו לעיזה. את אלה שלא רצו לעזוב לעיזה הביאו לאללד (לוד). חלק מהמשפחה שלי בעיזה.

בתחילת שנת '50 צוקרמן כבר לא היה המושל. באו אחרים. אז החליטו לגרש עוד אנשים, אבל לא יכלו פשוט לגרש. אני הייתי מהאנשים שהתנגדו לגירוש. חשבנו שיהיה שלום, יחזרו אנשים ונחיה בכפרים שלנו. לא נתנו לי ללמד בבית ספר. רציתי להישאר במגידל. לא עזבתי. היינו קבוצה שהתנגדה לגירוש, בחורים צעירים משכילים. לא שיתפתי פעולה, אז הגלו אותי לעכא (עכו), באפריל 1950.

בעכא היינו מתייצבים אצל המושל הצבאי של הגליל המערבי. לכל כמה כפרים בגליל היה מושל. כל בוקר היינו מתייצבים שם. אחרי כמה שבועות הגלו אותי לתרשיחא. המושל הסיע אותי מעכא לתרשיחא. שמו משה רייס. הוא אמר שאנחנו עושים תעמולה נגד הממשלה. הגלו אותי כי אני התנגדתי לגירוש ממגידל (אשקלון). הגענו לתרשיחא. הייתי צריך להופיע פעמיים ביום במשטרה. לא בית, לא עבודה, לא שום דבר. אסור לצאת מהכפר. תבוא למשטרה, תחתום. שאלתי איפה משפחת בשארה, חיפשתי מישהו שהתארח אצל המשפחה. כשרמלה נכבשה, התושבים נכנעו בתנאים של הצבא, אבל בכל זאת אחרי כמה ימים גירשו את כל התושבים. היה אדם שנשאר ודרש את האדמות ואז הגלו אותו לתרשיחא. שמעתי שהוא אצל משפחת בשארה. גרתי שם. הייתי מתייצב במשטרה כל יום.

יום אחד שמעתי שיש אסיפה בבקיעה (פקיעין). רציתי להגיע לאסיפה, לדעת מה קורה עם אשתי והבת. אסור היה לי לצאת מתרשיחא. אשתי והבת שלי נשארו במגידל. הגעתי לאסיפה בבקיעה. הגיעה משטרה לחפש אנשים. לקחו אותי והחביאו אותי בבית של פלאחים. המשטרה לא מצאה אותי. למחרת חזרתי לתרשיחא. אמרו לי שהמשטרה חיפשה אותי. הקצין אמר לי, היית בבקיעה. הוא אמר לי לנקות את האורווה. סירבתי. הוא נתן לי מכות. אמרתי לו שהוא עוד ישלם על זה. הוא החזיר אותי לעכא. משם החזירו אותי לתרשיחא. הייתי במעצר. בערב הגיעו אנשי צבא. התנצלו על המכות שקיבלתי ואמרו שאם לא אתלונן על המכות לכנסת או לעורך דין אני חופשי. חופשי להיות בתרשיחא. אם אני תלונה יעמידו אותי למשפט. הסכמתי. חזרתי למשפחת בשארה. רציתי לצאת לעבוד, לצאת מהבית סוהר. הסכמתי לא להתלונן. מהמפלגה הקומוניסטית רצו שאתלונן. העבירו שאילתא לכנסת. העמידו אותי למשפט ושפטו אותי לארבעה חודשים.

השתחררתי בספטמבר 1950 וחזרתי למגידל. הצבא שלט בעיר. ראיתי אנשים עם רהיטים ובגדים. היו אנשים שרצו לצאת לירדן. חלק מהאנשים רצו להישאר. למחרת לקחו אותי שוב לעכא ולתרשיחא. לא התייצבתי למשטרה. עבדתי כמה זמן. בנובמבר 1950 הגיע מכתב שאשתי והבת באללד. חזרתי לעכא לקחת רישיון לחזור. המושל רייס היה אחראי על כל הגליל. חזרתי לאללד, ומשם לרמלה בפקודת המפלגה, לנהל את הסניף. לא רציתי להיות בבית סוהר בתרשיחא. בתרשיחא הייתי בבית סוהר. לא יכולתי לצאת מהגבול של הכפר. ברמלה עבדתי בחקלאות ואחר כך בבית חרושת, עד שיצאתי לפנסיה. גידלנו שבעה ילדים.

מלחמת ערים

דבר, 12.6.1955

א. הפרור הדרומי

1

אַרְכִּים רְחוֹבֵי הַפְּרוֹר הַדְּרוֹמִי,
מְצוּחִים בְּשִׁיחַם וּמְלֹאכֶתָם.
וּגְדוּשִׁים הֵם, כְּמוֹ מַחְבְּרוֹת הַרוֹמִי,
מֵאֲכָל וּמִשְׁקָה וּמְרִיבָה וּמִכֶּתֶם.

בָּם דְּבָרֵי תְּרַפּוֹת וְחֲדוּד בֵּין קוֹנִים וּמוֹכְרִים עַד לֵיל,
בָּם חֲגָר וְסוּמָא וּגְבֵן (לְדַבְּרֵי מְשָׁלוֹת וְלִשׁוֹק הֵם לְוִי)
וְנָשִׁים מְלֹאוֹת גּוֹף וְיָפוֹת, וּכְנַגְדָן פֹּה וְשָׁם – אִי שְׁמִים! –
כְּעוֹרוֹת לֹא יֵרָאן הָאֲדָם וְחִי.

וְתַפְתּוּף קִבְּקִבִים פְּתֹאמִי הַחוּצָה אֶת הַבְּלִיל
וְעוֹבְרוֹ כְּעַל פִּי הַחֲלִיל.

2

עוֹד צָעִיר לְיָמִים הַפְּרוֹר וְאֵךְ תָּמוּל כְּתָרֵשׁ וְרוֹכֵל
נְטָה יָד, אֲבָל כְּבָר מְפֹלְשִׁי קְלוּפֵי קִיר וּשְׁחוּקֵי מְדַרְגָּה.
כְּבָר הֵישֵׁן נְסוּף בּוֹ כִכֶּחַ שְׁאִין הוּא פוֹרֵחַ וְאִין הוּא נוֹכֵל
וְהוֹפְכִים עֲצָמָיו צְבָעִיהֶם לְאֵטָם – בְּרוֹזְלוֹ אֲדָמָדָם וּנְחֻשְׁתּוֹ יִרְקָה.

זֹאת עֲשֶׂתָּה בּוֹ הַרוּחַ מִיָּם הַנוֹשֶׁכֶת עֲזָה בְּחוּצוֹת הָאֵלֶּה,
זֹאת עָשׂוּ בּוֹ חֲמָה וּמְטָר הַשְּׁפוּכִים עַל הַחוּף הַלְּזָה פַחְמָה,
זֹאת עָשָׂה בּוֹ הָעֵם הַמְּכַבִּיר עֲשָׂנוּ וּגְצָיו וּמְרָבָה כְּתָמִי שְׁמֵן וְחֵלֶב
וְשׁוֹחַק וּמוֹחָה חֲדוּשׁוֹ שֶׁל מְקוֹם כְּמוֹ רוּחַ מִיָּם וּכְמֶטֶר וְחֲמָה.

וּמְגוּבֵב מְגוּרִים וּמְקָרָה עֲלִיּוֹת וְנִשְׁטָף בְּמִלְאָכָה, בְּמִשְׁחָק וּבְרִיב,
וּנִשְׁקָף מְכָל אֵלֶּה כְּמוֹ מִן הָרָאִי.

3

קוֹלְנֵי וְחֲשׁוּף הַמְּחֻזָּה, מִשְׁתַּפֵּף מְגוֹזְזוֹרוֹת וּמְכָל חֲלוֹנִים
וּמְלֵהֵט עָרֵב עָרֵב מִפְּתַח סִדְנוֹת וְסָפִי גְלָבִים. מִנֵּי חוּף אֲלֵי חוּף,
מִמְעַבְרֵי לַיִם הַתֵּיכוֹן וְשַׁחֲוֹר, הַעֲתִיקוֹ אִישׁ בְּלִגְרִיָּה וְקַהֵל סְלוֹנִיק,
עַל מִיָּנֵי הַמִּתִּיקָה וְתִבְלֵי הַמְּטָבַח וּבְעֵרַת מַחְרוֹזוֹת הַפְּלָפֵל עַל מִשְׁקוּף.

עַם סָבֵל וְסָפֵן וְרוֹכֵל וְזֹמֵר וּמְשֻׁלֵּף מְכַמְרֵת.
בּוֹ נִימַת אֲבִירוֹת תְּזַקֶּה וְזַקָּה שֶׁל כְּבוֹד וְיִרְאָה
לְגַבֵּי עֲנִינִים שְׁבִיסוֹד כְּגוֹן דִּין וּמִנְהֶג, אוֹ קִשְׁרֵי מִשְׁפָּחָה שְׁאִינָם פְּתִיל נְעִרְתָּ,
אוֹ תְּכָלִית חִיֵּי אִישׁ, אוֹ הַלְּכוֹת סְעָדָה וְטִיב דְּלַעַת בְּשׁוֹק וּמְחִירָה.

עַם אוֹהֵב לְהַפְּלִיג בְּמִפְשֵׁט וּמִמְשִׁיל מְשָׁלִים מְעֻשָׂה פִּילוֹסוֹף
וְגוֹחֵן אֶל מְסַמֵּר וְאֶל נוֹ בְּדַרְכּוֹ וְטוֹמָנָם בְּכִיסוֹ.

4

לֹא עָמְדוּ קַהֲלוֹת מוֹצָאוֹ בְּרֵאשִׁם שֶׁל הוֹרוֹת אֲחֵרוֹנִים
אֵךְ חִיוֹת טְעָמָיו וְצִבְעָיו נוֹשְׂאוֹת רֵאשׁ. אֶת סִיסְמוֹת הַתְּקוּמָה
שֶׁחֲדָשׁוּ יְהוּדֵי אֲשַׁכְּנֻז מַחְתֶּה הוּא בְּנִיב הַגְּרוּנֵי
וּמְשֻׁלֵּב תְּרִיפוֹת נְגוּנוֹ בִּיסוּדֵי תְּבִנְתָּן הַגְּרוּמָה.

לְמַלִּיצַת נוֹאָמִים וּמְרָצִים, לְעֵבְרִית לְמַדְנִית וּמְרַכֶּכֶת,
הוּא מְקַשֵּׁב וּמְנִיעַ רֵאשׁוֹ לְאוֹת הֵן, כְּרוֹאָה בְּכִשׁוּף,
אֵךְ לְבוֹ אֶל מְלִים שֶׁל עֶקֶר – יִשְׂרָאֵל וְצִיּוֹן וְכְמוֹ זֶה. אֶת מְרַכֶּכֶת
הַיָּמִים לֹא נִהַג אֵךְ נִקְרַע כְּמוֹ יָם בְּעֵבְרָה בְּשׁוֹק.

... פְּעוֹר פֶּה לְאֵלֶּה וּלְהִיָּדֵד וְקָף רֵאשׁ אוֹתוֹ-לֵיל וּפְנָיו לְהֵבִים
כִּי בְרַעַם דְּבָרוֹ מְעֻלְיוֹ תִּלְ-אֲבִיב וְעִירָם שֶׁל עֲרָבִים.

ב. עיר קורסת

לא על גבול תל-אביב בנפץ
ובירי משפט ארץ נחתם.
לא תגרות זה הספר היו נפש-
מאזנים בין עם לעם.

לא כאן מלוי-שירת
זחלו תחת רכב עשן
לתקן ציר גלגל ושרשרת
החורצים את גורל בני שם.

לא כאן מן האש, מראש סלע,
נשא רע את רע על גב
וכנברא מעפר בצלם
נברא איש מקרבן אחיו.

לא כאן פעמים ושלשת-
פעמים במו קרב אחד
עבר בית נטוש, בחשך
ובצעק, מיד אל גד.

כאן, מכהק ובוטה פסיף,
נח, כבטרים תמורות, הספר
שבין הערים השתים
הקמות כמו גזר מול גזר.

כאן קרב הסיום שעל שעל,
כנתרץ ונשלם מאליו
והדין עוד סמוי, אך בשער
עם ועם רק נושאי כליו.

גבול יפו. טור פתחים מעבר
למרצפת זרועת החול.
תריס חרות ומעטר כספר,
קיר ורד ומשקוף כחל.

גבול יפו. גבב בלואים וחרב
מול שמים לראש התל.
צוק נשא בקרעי אדרת
של עני ולסטים עבד אל.

עיר דמותה גשקפה מנגד,
צופה ים, עקמת חרטום,
חשופה ותדה, נוהגת
שוק סומא בזיוו של יום, –

וונקת פתאם לארף-
רחובות לא פניהם כתמול
ופורץ מתוכה על ארח
יהודי ובציניו דמו, –
כף נודעה כרבים עד חרף
אשר קם והגזר עמו.

בלילות הסיום האלה
היא נשמה על קוי הספר
נשימה מהירה ומבהלת
של מוכס ולוחף עפר.

מנתקת כבישים מערף
ומאגפת מזה ומזה
נפתלה בחבלי נערת
שנדמו לה כבלי ברזל, –

וְיִרְתֶּהּ בְּצוֹחַת כְּלֵי קָלֶעַ
גּוֹשְׁשָׁה וּכְבוֹיֵת פָּנִס
וְדַמוּתָהּ – בֵּין הַזָּאֵב וְהַכֶּלֶב
הַמִּכָּה וְנוֹשֵׁף וְנָס,
וְסִמְרָה מְשֻׁנוּתִיָּה אֶלֶף
כְּבִכְשׁוּף לֹא נוֹדַע מְאֹד,
תְּזַקֶּה וּבְאֵין־כֶּחַ נוֹפְלֵת
וּבְנִפְלָה עוֹד חוֹלְמֵת בּוֹ.

בְּלִילוֹת הַסִּיּוּם הָאֵלֶּה
הֵיְתָה גָּחָה לְפָרִץ הַגְּבוּל
וְזוֹנְקֵת צוֹחָה עַד אֶל־
תְּפִירוֹת הַיְהוּדִים מִמּוֹל, –

וּמִשְׁלֵכֶת אַחֲזוֹר וְרוֹדְפָנָה
לֵיל פְּגִזִּים כְּמִשְׁפֵּט אָנוּשׁ
וְחִקְיוֹ: הִיא עֶקֶב תְּשׁוּפָנוּ
וְהוּא יְשׁוּפָנָה רֵאשׁ, –

וּמְדֵי הַבְּעִירָה לְהַבֵּל
קִצּוֹת פְּרוֹר עַד עוֹפֵף אוֹדִים
רַק הוֹסִיפָה לְעִיר אוֹיְבֵת
לְוֵית אֵשׁ וּנְעוּרִים וְדִין.

אִיד יָפוּ וְקִצָּה. מְסַגֶּרֶת
וְלִשְׁנַיִם צִלְמָה מְשֻׁסָּע:
מִמְזוֹרַח תַּחְלוּם שׁוֹד מֵאַרְבַּ
וּמֵיָם לָהּ תְּרִדַת מְנוּסָה.

שֵׁם יוֹרֵד הַמּוֹנֶה שְׁתוּם עֵין
וְנִקְבָץ בְּמוֹרֵד הַתֵּל
וּבְדִשְׁדוּשׁ וּנְקִישַׁת־קַבִּים

רְכוּשׁוֹ לְפָנָיו גּוֹלֵל
וְסִירוֹת הַסּוֹחֵר וְהַדִּיג
עוֹמְסוֹת אִישׁ וְקָלְלָה וַיִּלֵּל
וְקוֹרַע סִלְעָה שָׁמַיִם
וּמַעֲיֵד עֲלָיו יָם וְאֵל, –

כִּי לָיִם וְשָׁמַיִם הֵיא תָרֵם
וְנִתְלַשׁ מִסִּלְעָה שְׁלֵטוֹ
וְקוֹרְסָה הֵיא בְּטָרֵם־תָּרַב,
תְּדַלֵּת חֶק וּפְרוּעַת שְׁלֵטוֹן, –

וּנְכוּנָה לְהַפֵּף פְּנֵיָהּ
עַם כָּל אוֹת שָׁל שְׁנוּי מְזֵל
וְלִפְרִץ וְלִשִׁים אֶבְנֵיָהּ
לְבָרֵד וְלִסְחָף כְּגַל.

ג. עִיר הַיְהוּדִים

וּמַעֲבָר לְשָׁנַיִם שְׁלִשָׁה רְחוֹבוֹת אֶפְלִים וּגְרוּמִים
אֲשֶׁר הָיוּ כְּמִין אֲדַמַּת הַפֶּקֶר וְהַשְּׁלֵכוֹ לְשֵׁד וְלַגְּנֵבָה בְּלִילָה לְבָרוֹת
עֲמֻדָה עִיר הַיְהוּדִים הַתְּדִשָׁה וְעַנְגִּי הַחֶרֶף הַפְּרוּמִים
לְעַת עֲבָרָם עֲלֶיהָ נִדְלָקִים, בֵּין חֶשֶׁף לְבֵין חֶשֶׁף, בְּעַמְעוּם בְּרֹד.

בֵּין חֶשֶׁף לְבֵין חֶשֶׁף בְּעַמְעוּם בְּרֹד –
הוּא כְּבוֹאֵת רְחֵבַת הַשּׁוּק בְּמַעוֹף גְּצִיָּה וּכְבוֹאֵת הַתִּיאַטְרוֹן בְּאַפּוּרוֹ
וּכְבוֹאֵת נִצְנוּץ הַכֶּסֶף בַּחוּצוֹת וְאֵשׁ הַסְּדֵנָאוֹת עַד תַּעֲצֵמָנָה עֵין
וְאֲדָם הַפְּרָחִים הַנִּמְכָּרִים בְּרַחוּב בְּדִלְיֵי מַיִם.

עִיר לְחוּף יָם. הִנֵּה פָּנִס רוֹכְלִים בְּלִהְבוֹ
מֵאִיר אוֹתָהּ דָּהַת עֵינַיִם וְשִׁטוּחַת פְּנֵיָם.

לא נחלת קדומים. עיר לא קדשוה האבות
ועיר לא אהבוה הפנים.

עיר לא צמחה מארץ כמשפט ערים אשר מאל הן מורשה,
עיר לא הזמן השכיח מוצאה ולא הזמן גלף דמותה אם ליפות או להשחית,
כי מעשה ידי אמן בלה וכלי מלאכתו בראויה תחת עין רקיע לטושה
עד היותה חי מדבר ונע בעץ ואש ואבן וזכוכית.

עיר אין מחבוא וזכרון. מכה ביבש גרגרים של חול
הנשאים ברוח כחצים. עיר הרוכל והברגן.
רק ליל ניסן היה מציף אותה פתאם בריח של פריחה כבד וזול
והיא בו חשופה וחלונותיה וחשמלה בוטה כמו הקוף והברקן.

לא כה דגלו סופרי דור התחיה, ובצדק סחו כי יפה שתיה, אך
בעודה נכחם בפתח כעני ובעוד רבים מהמה ערף לה פונים
היא רעשה השליכה בפתאם אל חלונה של לשונם העתיקה
ותהפכה כבמטה קסמים ללשון הרחוב וללשון העתונים.

אכן בהכנסה אל תולדותיו של דור בפנסים ופגומים ובמרובה מרקדה
היה דבר אחד כמו מסכם מראש והוא כלו חדוש מאז עין ועדנים,
והוא – שאין בונה חייבים ביראתה ובכבודה
ובכך היתה לנטל קל בעת כבדת צורות ועמוסת תכנים.

בערבי חרף, ברדף הרוח, נעו שדרותיה הדלילות, וכמו חדו
של מער חוצותיה נצנצו לכל ארבע וים רועם נכה והרקיע לסופה גוחן.
אף גם הללו לא שוו הדר לגרמיות צלמה ונמיכותו
אשר האלהים השוהו תפארה והבונים בטרדתם השוהו חן.

היו פניה למסחר ולתווף. רק לפרקים, לעת הרום
מסוה, היתה היא כמו גב נצור, כדין הארץ והזמן, זוממת להסיר מצור בצעק רם,
ושבר אנגיה קרוע וחלוד חובט בה עמומות למול הבית האדם
שכן בעוד צריה לפתחה מארץ, עמה כמו לסטים עולים מים.

– – אותה הלילה המספר בזה ירד עליה גשם דק וכמשפטם
של לילות סתו היה החשף מתעבה ועל גחליי קלי צנפות של אד ואור,
וכמשפטם של עת גורל ערים היה הליל יפה למלאכת הפשיטה
ומלאכת הזחילה אל קיר עמדות מגן ומלאכת הנסיגה עד כל הקו יעור.

קבלו הנשק ומנו הכדורים ואיש צורר שירי כריכיו בקרע עתונו
וצרור האלגנות מוטל לקיר ורעש נע, דבר והתנגת ודשדש,
ומזורים פניה של תכונת הקרב בתוף אולם של כנוסים וחתנות
שיתרוקן עוד קט, – ובהעזבו גבול עיר ועיר יואר באש.

קבלו הנשק ומנו הכדורים. כנסו לקול קורא אל סביב שלחן החול
ואחר כך הגיע הרופא וכלי מלאכתו עמו. איש אדמוני הוא ושעיר.
ואחר כך יצאו בהחבא, דלגו ונחנו בכל מפלש רחוב,
וגשם דק יורד על הערים השתים, בהגיעם לקו אשר בין עיר לעיר.

ד. בסמטה של ספר

עם כתלה של סדנה עקורת דלתים,
איש בערף אחיו, בשורה דקה,
נערכו. אל מעבר לסבך המיל
להביא את הנפיץ ואת הדלקה.

כה ינועו בלא קול. אל גדר סומרת
ישכבו, את חוטיה ללפת ולנסרה,
ופרצה פתחו בה וגוי אל גוי חרב
ישא בזחילת אנשים עשרה.

והחשף פתאם ימחה ובאין קפל
וגב למחסה, אור מקפיא ומדביר
יערטל את חצר המצודה המתקפת
ואת צחור השבילים ואבני הגיר

וְאֵת פְּנֵי הַזֹּנְקִים לְמַלְאכְתֶּם בְּצוֹת
וְעֵטִים בְּכַפִּיפָה וְצַעֲקָה אֶל קִיר, –
כִּי בְּאֵשׁ מִחֲלִיפָה כְּבֵרֶת אֶרֶץ נוֹשְׁבֶת
בְּעֵלִים, עַת סוֹכֵב גְּלָגַל זְמַן עַל צִיר.

נִעְרְכוּ בְּשׁוֹרָה, הַתְּבַדְּחוּ בְּלַחֵשׁ
אוּ עֲשׂוּ סִיגְרִית חֲפוּיָה בְּכַף.
כַּמְנִהֵג הַכְּתוּבִים לְחַיִּים עִם שַׁחַר
כֵּן מְנַהֵג הַכְּתוּבִים לְעֹפֶר. מִשְׁקַפְיוֹ
אִישׁ נִגְבַּב אוּ הִדִּק אֲבֹנוֹ בְּנַחַת.
וְאַחַד מְכַתֵּף תְּבַת־קֶשֶׁר עַל גֵּב.

וְאַחַד בְּכָל אֵלֶּה פְּנֵה פֶתַע עֶרְף,
הַתְּנוֹדֵד וְסִמְךָ אֶל הַכֶּתֶל מִצְחוֹ,
עַד שׁוּבוּ מִתְאוֹשֵׁשׁ מִרְעֵדָה וְסַחֲרֶחֶת
שְׁמַעִיר זֶה הַגּוֹף הִירָא אֶת קָצוֹ,
הַנֶּרְתַּע וּמֵאֲבָן אֶת שְׁרִירֵי הַקְּבֵרֶת
וְנִנְעַל עַל שְׁפֵתַיִם חֲרוֹת וּקְמוּצוֹת.

כָּבֵר הִרְעֵשׂ דְּבַר וְצוּחַ מִנֵּי חֲשֹׁף
לְכָל אֶרֶץ הַסֶּפֶר. כָּבֵר יִרְתָּה עִיר בְּעִיר
אֲרֻכּוֹת וְעוֹרוֹת. עִיר בְּעִיר כְּכַמוֹ עֲשֵׂף
וּבְכַמוֹ לְהַב הַכֶּתֶה. יָרִי חַד וּמְהִיר

עִם קֶהֶה וְכָבֵד נִתְעַרְבוּ וְאִין קֶטַע
חוֹשֶׁף אֵשׁ. הָעָרִים – קִיר מוּל קִיר וְחֻמָּה
מוּל חֻמָּה – נִזְדַּקְפוּ, כְּאִשָּׁה הַשׁוֹרְטֶת
בְּלִחְזֵי צִרְתָּה. עוֹד אִין עִיר חֲרָבָה
וְנוֹפְלָת. אֲכָל כְּאִמָּה הַנוֹצֶחַת
אֲשֶׁר בָּאָה לְגוֹר וְתִשְׁפֹּט שְׁפֹט
הִיתָה עִיר הִיהוּדִים. עֲשֵׂשִׁית מִפִּיחַת
בְּמִטָּה הַגְּזָרָה אוּר וְרָעָה עַל תְּבוֹת־

הַמַּחֲסָן הָעֲזוּב (הוּא צְמַתָּה שֶׁל מַלְחַמַת־
הָעָרִים) עַל קֶסֶדֶת הַקֶּשֶׁר, עַל הַפֶּתַח
הַמוֹשֵׁט. הַתְּקַפַּת הַגּוֹמְלִין הַנִּבְלָמַת
רְעֵמָה וְקִלְחוֹ הַקִּירוֹת טִיחַ דִּק.

וְאַחַד מְקַלְעֵן מִן הַגַּג אֶל בֵּינֵינוּ
רַד גּוֹשֵׁשׁ וְנִסְמָךְ וְזוֹרְעוֹ שְׁסוּעָה
וְעֵינָיו אוֹמְרוֹת פֶּחַד, כְּאֵלוֹ בְּלִיל הוּא
נֶאֱבַק לְבַדּוֹ עִם חֲזָה רְעָה.

ה. שַׁחַר בַּפְּרִוֹר

בַּחֲלוּנֵי קוּמוֹת שְׁנִיּוֹת וְשְׁלִישִׁיּוֹת,
מִעַל לְבֵי־גֵלֵב וּבֵי־רוּכַל,
עֲמָדוֹ בְּטָרֶם אוּר הַחֲנֻנִים וְהַשׁוֹלִיּוֹת
עִם גְּשִׁיחָם וְעִם טַפָּם כְּעַל חוּמָה וְחַל.

צַפּוֹ אֶל רְחוֹכֶם, הַדְּלִיקוּ הַחֲשֵׁמֶל
מִחֲדָרִים בְּעוֹד אֲשַׁמְרַת אַחֲרוֹנָה
שֶׁל לִילָה לְפָנֶיהֶם. בְּנִצְשָׁה וּבְנִשְׁמָע
דְּבָרוֹ בְּקוֹל. הִרְיָקוּ חוֹצָה הַמוֹנֵם

וְאֵל הַכְּבִישׁ גְּלִישׁוֹ. צָבְאוֹ עַל הַחוֹזְרִים
מִקּוֹ הַמְּלַחְמָה, בְּהַכְּנִסָם כְּעָרֵב רַב
לְמַכּוֹנִיּוֹת מִשָּׂא. הִיוּ דוֹחֲקִים וְנַפְזָרִים
לְקוֹל צוֹחַת מְנוּעַ וְחֲלוּף מִהֲלִכְיוֹ.

רַגְשׁ בְּחוּץ קֶהֶלֶם שֶׁל פְּרוֹרִים, שׁוֹקֵק
אֶל אוֹת, תוֹהֶה עַל הַכְּבֵדָה הַחֲמוּשָׁה,
וּפְנִסְיוֹ שֶׁל רֶכֶב מִפְּעַפֵּעַ וְרוֹקֵק
לוֹכְדִים בְּזִיו צֶהֱב מִתּוֹף הַחֲשֹׁף פְּנֵי אִשָּׁה

קרועים בפוף, באדם, בזקנה ובקעות,
ופיה מהלך אלה לראש צרים
ולראש ערי אויב, בתרפות הנוראות
שבן השוק גובל עם ספר הספרים.

ופני זקן נגלים (שמחה הן מזרות)
ופני עלמה חדות כאבן צר, –
ושבט, שערשו הגרושים והגזרות,
הופך עורו, נכון לרשת ולגור –

ושחר קם. עברה את הפרור צוחת
תריסי המוסכים המורמים במוט
כעפעי ברזל. הושב בחזק יד
על מכוננו עולם העצמים והשמות.

ו. בסב הרוח

בסגריר וברק התפלש והבהב
אותו חרף וכקדם שמיו דורכים קשת.
נספר בו גופו. לא נשיר את זהב
בסופה. אך נשיר את עירנו בגשם.

לא נשיר את זהב. לא שמות כעמון
וארם בשירי התקופה נעילה,
אף שעוד העברית כהמית פעמון
נעורה לצלילן של מלים כאלו.

אמנם כן, זו העת היא מקום חיותם
של סמלי המקרא, מכחם היא שוברת
עלגותם וצמאה. אך יפה מעוטם, –
חרף כל מתוכם המליצה מדברת.

ולכן בהלך אוצרותם עלטה
ויקוד כח קדומים, לו נכבש יצרנו.
בברק בל ידהה נוצתם לזהטה,
אך הזמן בנוצות משלו יצא נא.

רוחות קדם, עד בוא שמותיכן בכתובים
לחיות את השיר והכרוז בעצרת,
הלא טוב היותכן מנפצות הכלובים
וחולפות עם צוחת עופות בר עלי ארץ.

למכבד רחובות אשקלון

דבר, 12.6.1955

למכבד רחובות אשקלון,
נקוטאי־זרועותים, בר־און,
דמיון זרועותיו של שמשון,
יָאָה שִׁיר וְיָאָה לוֹ הַמָּנוֹן.

כי תשקיף ממרום המגדל
בכפר צפניה, לב אשקלון,
אל הרחובות, מעגל תוף מעגל,
עדי קפה דלילה ודגון –
שוא תיגע, לא תמצא אף בדל־
סיגריה בחוצות אשקלון.

הו, בואו מכל גבול ישראל
לחזות בחוצות אשקלון,
בעיר העולה משממת אל,
עיר גנים למשואות דגון.
הנה התרבות עי ותל,
נקום נקם מפלשתים שמשון –
בואו שבים מקצווי תבל
להשקיף ממגדל השעון
ולברך על חוצות אשקלון.

בשדות אשקלון

דבר, 18.11.1955

סגורי שרב כחל
רוטטים כבמחול
עד קצה גבול האפק.
ישוכים מלא מישור.
הפתים טובלים באור.
וברושים כזר של אפל...

כפר נטוש בדמי ושכול.
כרם גפן נח בחול.
עץ־שקמה נופל אפים.
דקל גא, בודד, מורם,
אל רקיע־תכלת רם
מהרהר נושא כפיים.

וניחוח של גבב
גבעולים, שיחים ורקב־
העלים ביגון שלכת;
ותוגה רפה של סתו
הצובטת בלכב,
ודממה אורה, מולכת – –

כפר נטוש

שירים על חרב ומיתר, הקיבוץ המאוחד,
תל-אביב, 1954. עמ' 11

דהו עקבי הקמורים
קהו ריחות גללים ותבן,
מאפילות מפערים
עינים שטוחו באבן.
כהיון גנבים וצבע,
באפרורית נטש הכפר.
תוגת שבי אל העפר.

נתיב הל"ה

גאון ירדן

קול העם, 13.1.1956

איך נגעה בנו פתע כפה של הסטוריה,
כף אדירים,
ותסב את כתפנו
כפוקדת: ראו, אני כאן!
כאן מעברה של חומה
שזיוי אבניה לוטפה מדי בקר
אותה החמה
הנושקה גם שולי חומתכם.

הו עיר אהובה! איך נפרש בך יום וך אחר גשם
זוקר כל שנונית ונקיק – עד אפסי אפקים,
וכל קמט סמטא מתפתלה
כתריץ בפני אמה –
מקר ונושם זכרון;
בעמדי כך בבקר טבת עלוף-אור ורוה,
שעונה אל גבהי-מעקה –
כה קרוב ונבצר מני גשת –
ראיתי למטה, מעברה של חומה, המונו וגאוונו של העם
מנחשל נחשוליו,
ונדמה היה לי כי שם, מתוף השורה הזוהקה,
נתנפנף אלי ראשה של לטיפה רצתי מכבר
אשר עמה הייתי מהלכת שם
במעלה אותן המדרגות המעקלות והחגרות,
וכפוחינו ההדוקות אשה אל רעותה
נוצרות היו נחלת השנאה
אל זה הבריטי המפסיע ממולנו.

היום עת נשאתי כמעט מזה המעקה
לצעד שוב לידה, לטיפה,
בתוף המון רוגש וממהמה כצמרות בסאון,
זכרתי פרוצופו ואת הקת אשר נחתה על ראש ושכם
בליל האטום,

עת אנו נערים עמדנו רוטטים במים
הנוגסים מתנינו,
ואל לחיננו מתרפקת נשימת חיים רבים
מן הספינה אשר גרנו אל החוף.
וכל פסיעה שהרהבתם היום, לטיפה, כנגדו
פרצה תגמול זעיר מחוב עתיקי-יומין –
שלכם ואף שלנו.

איזה יער בני-אנוש
שוצף ונע קדימה, רק קדימה,
כמו יונק אונים ממרצפות האבן המטלאות והשחוקות
הגולשות אל מפתנים סומים,
מאלה הבתים המעוכים הנושאים את חטוטרך דלותם,
מחצרות הנפחים המפיחות
שנפץ אוריהם חוזר ומתרעש משער אל סמטא.
איזה סער-עם, שואג ומתגלגל,
כמו כופל עצמו בהד מריה של שנת שלשים ושש,
בענותם של אהלי פליטים
הרוחשים בתפת יריחו,
במשטמה אשר מסהר מכלאות מדבר
זרמה באלה לשונות נעלמות
אל לב העם – ותלקיחהו לשלהבת.
איזה געש וע נשא
חובק אליו ומהדק
את כל רגזי-הרעמים שטרם נתמלט ברגם –
אחד מעמודיה של חומת האיטנים
המרעידה אשיות תבל במצנעה – בנדונג.

היום גאה וצעירה כמוך, לטיפה,
זוקפת צנארה אל מלא האור המתרוגן מצברים
מפסעת יבשתה של אסיה כלה,

והכסיות הלכות המטפחות כבשם רקבונן
הולכות ונפרמות יום יום אל מול פניה,
ומבצבצים מערטלים, תפוחים מדם, שוטי האצבעות
של יד האדונים.
ואסיה – צלוקת-שפתים ואלמת
מרגלת לשונה לומר בשטף: לא!
לא! – למגלב, לקת, לחרצבות המחתכות עד עמק בשרה.
לא! – לכסיות, לבשם הרקב ולזהב;
ורועמה ה"לא!" מארץ אלי ארץ
במלא יבשת של קולות
רעננים, שכורי נצת יום הלומם,
פולחי שחקים בתמר קומתם.

לצעד עמם, עמם, עמם!
בוז המשפחה אשר כנפיה מתפרשות
מחוף ימנו הצלול עד לחופיו המפרצים של האוקיינוס;
לצעד עמם ולא עם בעלי הקת והאגרה
שבאשת מסלתם הרצופה פגרים
כבר מבשרה כי פור מתפוררה היא.

אחי! מעל המצקה, קרוב כה ונבצר מגשת,
ראיתי גל אחד מזה הרוח הגדולה המתדפקה אל שערינו,
ערבל יחיד מסופתה של אסיה
אשר תפרץ ותטלטל שוחקת ככפייסים בלים וחלולים
את כל המחסומים הלשושים
שמקומים בינינו לביניכם
אותם זקנים תשושים
שאצבעותיהם המרעידות והחמדניות
ממהרות לגרף למאורתם כל מנעמי הארץ
בטרם יצנפו מכאן עם חיל אדוניהם.
וכבר מתחיל גואה לקראת ערבך זה

נעל בצל הצבר

הארץ, 31.8.1956

ברושים על גבול מדבר, תמירים, גאים בתכלת
וכביש אספלט – מיתר ומתח של חשמל...
פורחים קרעי ענן, נושאים אתם העיר
עם אהלי־קדר קשרוהו באפסר.
לפני היות הכביש חמר, עבר כאן הלך
לפני היות בין ים ובין מדבר דחפור –
ובצל צבר נשרה, מטלת פה הנעל,
בצקה היא על רגלו מבקעת העור

רגלו של זמן נגוז! דושת הגז קדימה!
רודף הצו מקר! דורה, כרכב של ברזל...
היה הנה מדבר ובן מדבר ופרא
ונצל
ובת זוג אשר ברחו ברגל של נושא...
לחמק! לשטף! לרכב על במתי הארץ!
עקף עקבות הצלכנים וביזנטים וסוחר ערב
ונצל של קודר, עבר, חמר יומים
ובשלישי –
נתק אפסר כעיר, יחה, עקר, ברח –

מחר –
ארכיאולוג גחון, יחפר, יחשף צפוניה
משורף ועד פפתור בבקועי העור. –
ידרש תלים על נעל לא מצאה מנוח
רגלם של כנענים בה מארץ גליל גויים,
של נצר ישמעאל מעל שכמי הגר.

מעל חופי ים־התיכון העמקים והשקוקים
מסער־גלים חופו ברוך־שמש ואתנה;
והד עולה ומתחרו מעברים:
שלום, אחים!
שלום!

עבד אלחמיד פרמן

נולד ביאפא, 1948

חי ביאפא

יאפא 2007

נולדתי בשנת 1948 בבית הוריי, שהיה בשכונת ג'בליה מאחורי השגרירות הצרפתית. כשהייתי תינוק בן פחות מחודשיים, ההורים שלי והמשפחה של אמא שלי ברחו מיאפא [יפון]. הגענו לראמאללה. סבתא שלי מצד אמא סיפרה לי את הסיפור. היה תוהו ובוהו. אנשים מתו בדרך. אנשים היו צמאים ונדחפו ליד באר מים בכפר ג'מזו בדרך לראמאללה. סבתא שלי סיפרה לי. תושבי יאפא שמעו על הטבח בדיר יאסין. האנשים פחדו. אנשים אמרו, בואו נברח ונציל את חיינו. היתה בהלה. אנשים נסו על נפשם לפני שהיהודים יתקפו את יאפא. יהודים שידעו ערבית עודדו בלעג את הבריחה. יאללה עלא עבדאללה, אמרו, והתכוונו למלך ירדן. אבא שלי ואמא שלי היו זוג טרי. הם עזבו את יאפא. שני דודים שלי וסבא שלי מצד אבא נשארו. היתה להם מאפייה, מאפיית סלטאן. אנחנו ממשפחת סלטאן. קראו לנו פרמן, שזה אומר בעל המאפייה.

האנשים שברחו ברחו מתוך פחד. גם פחד מפגיעה בנשים, שזה פגיעה בכבוד. הם רצו בעיקר להבריח את הנשים. לכן שני הדודים וסבא שלי נשארו. סבתא מצד אבא היתה זקנה שלא היה סיכוי שחיילים יציקו לה. אבל אמא שלי ואחותה היו צעירות. היה עדיף שלא יישארו. אז מי שהיו לו בבית נשים צעירות מיהר לברוח. היו כאלה שהעדיפו להשאיר את כספם כדי להספיק לברוח ולהגן על כבוד משפחתם. שמעו על טבח דיר יאסין ובדרך ידעו על טבח מסגד דהמש באללד [לוד]. למרות שזה מקום קדוש, אנשים נרצחו בתוכו. בדרכים היו חיילים יהודים שלקחו מהאנשים את כספם ומהנשים את הזהב שלהן. חלק מהאנשים מתו בדרך. סבתי מצד אמא, שסיפרה לי את הסיפור, לקחה איתה רק חבילה קטנה של בגדים. סבא עזב עם שלושה גרושים וחצי. הם החביאו את הזהב בבית. הם פחדו שייקחו להם את הזהב בדרך. בסוף הם הפסידו גם את הבית וגם את הרכוש. אנשים חדשים גרו בביתם. אני חזרתי לשם רק אחרי מלחמת 67. דוד שלי הראה לי את הבית שבו נולדתי. היו שם יהודים. לא דיברתי איתם.

אבא שלי לא השלים עם המעבר לראמאללה או אלקדס [ירושלים]. הוא לא הסתדר שם. כשהגענו לאלקדס, אולי בשנת 1950, הוא שמע שהמצב בעיזה (עזה) טוב יותר. אנשים נסעו במשאיות כמו צאן. גם ההורים שלי וסבתא שלי ואני נסענו לעיזה. גם שם אבא שוב לא הסתדר, והחליט לחזור לאלקדס. אמא היתה בהיריון והיא לא הסכימה לחזור. אבא שלי עבד אז במאפייה במחנה הפליטים אלנסיראת. הוא לקח אותי בבוקר למאפייה, ומשם, בלי להגיד לאף אחד, לקח אותי איתו לאלקדס. הייתי ילד בן שלוש. התלוונו לשלושה אנשים שהיו במקור מאללד והכירו את הדרך. פחדנו ממשמר הגבול, לכן הלכנו בלילה ונחנו ביום. כדי שלא

יראו אותנו. הגענו לאלקדס. גרנו תקופה קצרה בתוך מתחם מסגד אלאקצא ואחר כך עברנו לגור בשכונת אלמע'דבה (המוגרבים), זו השכונה שהרסו כדי לעשות ממנה את הרחבה של הכותל. היה שם עץ אוכמניות גדול בפתח הבית. אבא שלי, כמה ימים אחרי שהגענו לאלקדס, החליט שהוא רוצה להגיע ליאפא. הוא רצה להביא כסף. הוא יצא ולא חזר. הוא גם לא הגיע ליאפא. שמעתי מאנשים שאולי הוא נהרג כי הישראלים היו יורים על המסתננים. אני גדלתי וגרתי אצל סבתא שלי.

בשנת 66 האו"ם העביר אותנו, ועוד הרבה אנשים מאלקדס, למחנה הפליטים שעפאט. גרתי במחנה הפליטים בערך שנה. אמא שלי נשארה בעיזה. היא ילדה בת. אחר כך התחתנה שוב. הרבה אנשים מיאפא גרים בעיזה. כל השנים האלה גדלתי בלי אבא ובלי אמא. אחרי 67 חזרתי ליאפא. לא בדקנו מה קרה לחפצים שהיו בבית, ואפילו לא נכנסנו לתוך הבית. היו לנו ניירות עד לפני ארבע-חמש שנים, בין השאר חוזה קניין של האדמה. היא לא רשומה בטאבו, אבל כתוב שם מי קנה אותה ומי היו העדים לעסקה. בת דודי קרעה אותם לפני כמה שנים מתוך כעס וייאוש.

Illuminations

על המשמר, 5.9.1956

א.

וכך אתה יוצא לרחוב
העיר שהיא תמיד עירך,
לראות דברים שאין בהם
אף שמיץ של חדוש.

וכך אתה עובר ברחוב,
על פני בתים וחנויות,
על פני פנים וחיוכים
וקבצנים וקנים.

וכל פרצוף מזכיר לך:
"ראית כבר, ראית כבר".
והקולות אומרים לך:
"שמעת גם אתמול".

אבל פתאם בקצה הרחוב
עומד פנס אחד כחל
אשר עמד כאן גם אתמול
והוא עומד פתאם.

ואין לדעת מה קרה,
ואין פרוש לאור כחל
ואין פרוש לחלונות
בבית הסמוך.

אבל לערב כנף-יונה
והיא סוככת על העיר
על חלונות וחיוכים
וקבצנים וקנים.

ב.

על פני אחת הגבעות
מתעופפת צפור כתמה
שאינני יודעת את שמה.
אבל עצי הזית מכירים אותה,
והרוח רודף אחריה ושר:
"פה ביתך".

בעיני ילדה ערביה
במבואות הכפר ההרוס
מפרפרת ציפור כתמה
שאינני יודעת את שמה.

ג.

ראית את הגשם? אנחנו שקטים.
שלשה מלאכים מספור עתיק
הולכים לאטם בין עצים ובתים.

דבר לא שנה. רק הגשם מקיש
בזהירות על האבן. הרחוב מכריק.
אנחנו רואים איך עוברים את הכביש
שלשה מלאכים מספור עתיק.

הדלת פתוחה. הסלת ברה.
הגשם שקט, כי הגס כבר קרה.

משירי ציון

מאסף דבר, תשט"ז

א. לילה

האם זע ענבל זרב ברקיע עליון?
הנטף אגל טל על צמרת הברוש הגבה?
שירו לנו משירי ציון!
איך נשיר שיר ציון על אדמת ציון
ועוד לא התחלנו לשמע?

ב. המחצבה

עקשת, חרשת, אלמת
האבן בסורכה.
דוממת, דוממת, דוממת
את סוד לבכה.
עד נגעה בה ידך החוצבה
והיא, פצועה ונשברת,
מפקירה את סודה ודוברת
מאשרת וכאוכה,
וקולה –
אהבה.

ג. עצי זית

עמדו בנסיון השרב
ובאו בסוד הסער –
וכנצח נצבו במורד
הגבעה מול הכפר שחרב
מכסיפים באורו הצונן של הסהר.
עמד, מה גרושה השלוח.

זו אפוא השיכה הטובה!
הקשב, הקשב למשב
הרוח בנוף הזיתים,
איזו צמיחה עננה!
התשמע? הם אומרים עכשו
דברים נבונים ופשוטים.

ד. צפרי מסע

אותו בקר אביב
צמחו לשמים כנפים.
ובגודם מערכה
אמרו השמים החיים
את תפילת הדרך:
"אלהינו,
הביאנו בשלום
אל מעבר לים
אל מעבר לתהום,
ולעת סתו החזירנו
אל הארץ הקטנה הזאת,
ששמעה את שירינו".

אחיי למאבק

קול העם, 16.8.1957

לשובתי אתא במאבקם

עתרת אגרופים
כמו קורצו מפלד
– בם סמל תקיפות, ובטחון ואון –
מתנפנפים לעבר נצחון
ומסביב – הכבל מתלבט לו
– כפתן אפוף להכה.
ידי עריץ הפליאו לחשלו.

והעינים...
ברקן כאור משפט
או כרעמי שמים לעת סער.
אשן – היא אש הצדק – תנזק
מול תאות עריץ ומנצל.
ומלוא האישונים – התנערו משפל
ואף שנאה לגינוני עבדות.

וקלסתרר פנים,
כפקר רחבים,
שחייקם כתרומם בצלקות
ותור הפרך בם טבע
עמק את חותמו.
בם נשתקפה דמות חייקם
ובם פשט עתה נחוח מאבק
כטל ברוך על ניצני אביב,
ויתנערו לעת הבקר הילוד.

עתרת אגרופים, עינים ודמיות
– בם סמל תקיפות, ובטחון ואון
ופני אחדות המכניעה פלדה.

אחי למאבק
זו ברכתי
שמגושי זהב צרפתיקה.
מנתך לכבי מנגינתה
שנפרטה בידי הלוחמים
מכאן מזו עירי הערבית
המתנמנמת בצלה של פורענות.

אותו גזלן אשר את לחמכם שדד,
גם את לחמי שלי נטל הוא.
וצלעותי בנו את ארמונו.
כוסו מלאה את דם לבכם
ודמעותי את פארסותו התקינו.

אחי למאבק
זו ברכתי
גם אנו גם אתם
קרנן לעריצים
עת בגורל מושלה כת השוכים
וזרוע למודת פשעים
מגשית את בשרכם לאל המלקמות
ועל הגלגלות היא מקימה "שלום"
ועל גויות "כפר-קאסם" – "צדק".

אחי לנשק!
זו דרכי:
יערב-נא אח לאחיו
ויד ביד נצעד לקראת האור, אל-נצחון,
נזריח שחר של חדוה ואשר!

ריגושים

מערבית: י. ששון
קול העם, 30.8.1957

קקול קלוח־דִם הִיה קולֵה.
כְּטַטּוּפוֹ שֶׁל גֶּשֶׁם
עֲלֵי קְבָרִים צְחוּרִים, כְּרַחֵשׁ שֶׁל עֲלִים
עַת סֵתוּ יַכֵּם עִם שַׁחַר
וַיִּרְעִידֵם עֲגִי יִשְׂרוּ
בְּזַעֲקָם מוֹל הַגּוֹרֵל.

פְּנִיָה, שְׂדֵעֵתִי לְפָנִים
וְאַכֵס – לְמַרְאֵם – אֶת הַשְּׂדוֹת בְּשׁוֹשָׁנִים
וְלִמְעַנֵּם קִטְפֵתִי הַלְּבָנָה –
פְּנִיָה – כֹּה זָרִים הִיוּ, כְּפֶסֶל־אֲבֹן,
בְּהֵם – גּוֹלְמוֹ אֱלֹהוֹתָם
וּכְפִירְתָם שֶׁל בְּנֵי אַנּוּשׁ;

בְּהֵם – בְּאֵר שְׁקוּעָה בְּדַמְדוּמִים
וְגִלְיָהֵם – דָּם וְדַמְעוֹת,
מִשְׁבֵּר־רוּחָם – רְשָׁרוֹשׁ־גּוֹשׁ וְגִדְד
זוֹ אִשָּׁה הָרָה, כְּפּוֹפֶת־צִנּוּאָר
רוֹחֶצֶה פְּנִיָה – הַחֲוָרִים –
מְדַמַּע וּמְדָם;

בְּהֵם – אֲרָמוֹן שׁוֹחָה בְּעֵנָן,
שְׂמִיּוֹ – שְׂמִי־פֹז
וְאֲדַמְתּוּ – זֶהָב,
דְּרִיו, שְׁנִשְׂרָעוּ בּוֹ, בְּלֹא עֵיפָה
בְּלֹא גַעְגּוּעַ אוֹ רִגְזָה –
אִף הֵם אֱלִים
שְׂמִזְהָב קִרְצוּ;

בְּהֵם – בַּת־קוֹל נְחֻנְקָת
אֲט־אֲט, כֹּה־אֲט חוֹדְרָת –
כְּמִסְתַּנְּנָת בֵּין סְכָרִים,

כְּמַעֲפִילָה מִגֵּב נִדְח
מִתּוֹךְ גְּוִיּוֹת בְּקִבּוּרָתָן
מִנֵּי אַמּוֹת שֶׁל עֲבָדִים
וְכַבְּלִיָּהֵן – אוֹתָם יִמְשִׁכוּ –
יִדְמוּ לְהֵר־בְּרִזָּל!

אֶחָד הָעֲרָבִים, מְקַשֵּׁב הֵייתִי בְּדֹאֲבָה
לְקוֹל הַפֶּסֶל הָאֲטוּם,
לְמַרְדַּ אֵין־מְכֹאֹב,
לְזַעַק בְּאֵין־קוֹל:
לְנִקּוּם
לְנִקּוּם
לְנִקּוּם.

תאומים ילדה אותנו זו הארץ

קטעים מפואמה. מבחר שירים, תרבות לעם,
תל-אביב, 1971. עמ' 90-97

ישנה שעה אחת של טרם אור,
של אפרורית רוגעת ורדודה של קדם שחר,
בקרב ימי ניסן לטל ברפת-פרידה
מחרף תם לגוע
ובטרם יפרצו במשובת קנטור
לדלק כילדים איש-איש אחר רעהו,
עומדים הם חרישים, כנוצי-עפעף,
תפוישי נחוש עגמה קצר
שיהבהב אחר פתאם בצהב ימיהם –
יש ובשעה כזו מקיש ענף אגס צחור אל לבכי
וברחובו הריק המנמנם של כרף
בוער שדה ירק בלהבת ילדות: מולדת!
וכך כמו בילדות מפעמה ויחפת רגלים,
נוגעה בחספוסה הטוב, שלא הקשה עורו,
של אדמתה,
אני גוששת אל מעבר לתריסים הרדומים
אל חספוסי חיים, שחומים, חמים,
של מגעי אנוש.
צוחת תינוק – כמו שכוי מקיץ ראשון בפתח אשמורה,
וכבר עונים לעמתו התינוקות מכל קצוי הרחוב,
ולשונות של אור – אחת ועוד ועוד –
קורצות מחדריהן של אמהות.
ומעבר הדלתות כלן שקוד עולם לברא חיים,
ורח לחם חם כבר מזמר ברחוב
עם ריח גופיהם של תינוקות – – –
אני רוצה לומר לכם דברים פשוטים,
פשוטים כפרח האגס נוצר תבונת הפרי,
כמו כפרות הלחם הזורמות תלים-תלים אל פתח חנויות,
כמו סמק החדנה בתנוף אנו של בני
נוקפת כארנב שוכב אל אור שחרית ראשון.
אני רואה פניכם יום יום ברחוב:
פניך, אם, שחומים ומצלפים סופות שרב,

כחטובים מתוך ארד כבדת יבשת זו
אף לא מן הגבעות הללו, הזקורות אל לב האפק,
ינקו שרשי חיה,
את לא היית כאן עת נחצבו תקנה ועצמאות
באצבעות עקשות מתוך גופה המפרפר של האמפריה
משפע טעמיה של מולדת חדשה
טעמת רק טעם לענה
של קבית הפח המלבנה והדולפה
על כן רצייתי לספר לך על יפיה הגא של המכורה
פורעת רעמות חרות ברוח האביב ;
ולך, שכני, עמוס זכרון הפליטות
כמו כנרת מהמה של ענויים,
מקעקע חרון התפת החורת
באפר חם כל עקבותיו ;
לך אשר הפסעת כאן
ראשית מפסעותיך בין שתי שורות קתות הכריטים
שנחתו עלי פנים כפרגולים על גב נדון
בטרם תגדר בתוך צרורות אחיך
אל קפריסין, –
לך לא אספר על דהר החרות,
כי הן פרצת שוב לכאן
להיות לגוף אחד
עם אדמתה הנעורה של המולדת בקרבה.
אולם בהיותך נוצר מאז
זכרון כל כפר המאפיר ממיל על צלע הר
כזכר לע של איבת עולם פעור לאבדנה –
רוצה אני ספר לך על הכפרים הללו ;
וגם לך, רעי, אשר גאית כאן –
במישורים המיבלים והצורבים,
או בעקול שפתו של ים המתפרש בנוי פשטות חוגגת

כמו מפת אהנה לכל שוכני חופו –
לך רוצה אני הזכר את געוריני
הקלועים במשזרם של הכפרים הללו :

סמקם העז של רמונים
בדרך המטפסה מעכו אלי צפת,
צנת ערבית ברוכה בצל אלון,
מוץ דקיק נושא חמו של זרע ושל יום
עוד מתלפף לגוף ;
פתה מפעפעת על מרצפות תנור צחורות, מלהטות,
שיחה נקטעת ומדדה בלשונות לא רהוטות,
וכבר אנחנו נכרכים בעבותות רעות
אל עמלם של אלה היושבים פה מדורות,
צופים אל גזזטראות האדמה
המסקלות בכפף גב משחר עד ערבית,
אל הבקתות המצמדות להר
כאלו נצתמחו מקרקעו.
גם בכפיית דן של ממלכות אשור, בקל או רומי
לא נעקרו הפלחים משרשיהם,
שועי שומרון וירושלמים, החרש והמסגר
צרו את כליהם, אכפו לנדד מכאן,
אך כפותיהם הבקועות של אכרים
כגזע מסקס, דורות עלי דורות
תצבו מתקו של פרי
מתוך שרב וסלע.

האם תזכר, רעי, איכה תלמנו אז,
ואנו נצרים בשליחיות מחתרת ראשונות,
כי נהיה נושאים את אדמתנו זו במוט בשנים –
בשני צמינו יחד –
כמו אשכל כבד אשר הבשיל בו יין חרות?
האם תזכר איכה, בנעצנו את שנינו באדמה הזו

הבלענו אל תוכנו,
כנגס נודד מזית מרורים או פתה חרבה,
את אהבת קדמוניתה של ארץ זו
מהולה בה האיכה לזר
אותה נשאו הפלחים כמו תמצית מורשת אבותם ואבותינו יחד ?

כי השנאה לזר, לבריטי,
לא לאטה תפחה בנו לא כמו עסה עלתה
משאור נטפי הדם
במטעי סכר או בכארות הנפט,
ולא הזינה כל חלומותינו יובלות רבים
כלחם חק פשוט עולה על שלחנם של הדלים בארץ,
אלא הזניקה פתע, בהרף געורים קצר,
את כל בעבויעיה ברהטי הנפש,
כאהבה נוחתת פתע על אשה במלא שנותיה,
ומגדישה את כל גביעי העלומים והנשיות גם יחד
למן פכפוף איתן שאין בו חרב או אכזב.

האם תשכנו בצאתנו אז לטל את אדמתנו
כמו כלה אשר הבכירה לפרקה,
כי יהיו כפרים, שלא יוכלו להמה ממלכות,
עוקרים את שרשיהם מכאן
במזמות תעתועיו של זה הזר,
וגם בנדון דנו אנו?
האם תזכר, רעי, את לחש הפחדים
אשר שלח הבריטי כדלקה בכל שדותינו
את הדרכים שהשריצו פתע נחילי פליטים ?
האם תזכר אותה אשה אשר היתה בוטסת יחפה
ותינקה כשק מעוף צוח על כתפיה ?
והיא חובטת גב העז המקפצת לפנים
כמו לו בקשה לקרא תגר
על חן העלצות והחיים?

הו, איך אררנו אז את משנאנו שנעץ
את המנוסה המבהלה הזו
אל לב מאבקנו.

אולם אני זוכרת גם את הבושה המשגת
כאלו זחמו כנפי חלום גדול
וקול התור המבשר אביב
הפך לצוחתו של עיט על פגרים.
אני זוכרת: ערב דיר יסין,
בירושלים האוזרת את אוניה אל הקרב,
משאיות זורמות

דחוסות נשים וילדים,
וקני הפלד נבטים מארבע הקצוות אל עיניהם המזוגגות.
אל מכונה אחת קשורה פרה כושלת
המתנגחת מדי פעם בדפנות
ובהטית אימה ואין אונים
היא מביטה בי בעיניה הדקורות
המרשתות באדם זב כמעט
כמו עין השור בגרניקה של פיקסו,
חרחור געיתה כפה
לשתיקתן המסמרה של הנשים הללו.
גם הם נסו לנעץ את מאכלת השחיטה
אל תוף החמש
בעוד הארץ קמה לפסע אל ראשית עצמאותה,
אך לא יכלו הכתם את טהר זה המאבק,
לא יכלו הצהב את לולבי הנעורים
אשר נשאו אל על סכת העצמאות
בהציבם את חיהם בדפנותיה.

על פן אליך, אם, שקונדה ובהולקה על עולליה כמו דוגרת
אני קוראת בהתחדש אביב:
ראי, הן לא הרחק מכאן

ליד תבות ואהלים כמו שלך,
בסיסי רגליו בחול הארץ הקודח,
עומד לו ילד מקרזל-שער כמו ילדה,
אשר פעה את פעיתו הראשונה
על זו האדמה,
ילד שנגרר כשק מפשל על שכם
בהעקר מכאן עמו כמו גושי קרקע
הנזרקים לעברים בנפיץ המפלת
שלא ידיו הציתו את פתילה.

וגם אתה, שכן, שהדעכו חייך לא רק בכתנת הפסים אשר למות
כי גם בתור לכף מרק ולחם חסדים
כבן-חורין מאחורי אותה גדר –
אל תנסה לבוא שנית אל הפליטים המצפפים
בחזק יד וברגל גאווה,
אך גם אל תדבר אלימו חלקות ואל תפתח להם בית-דאר
כי חשת כבר באישונים האטומים והקמוצים
אותו ניצוץ איכה אל הכובש
אשר הקדיח לפנים את לבכה.

יבוא אביב, יבוא!
יבואו פלחים בחיובכם החרם
ובחורים שחומים ומצקים שלנו
ויטבלו פתם יחדו בדשן המנחה
לאות כי תמה גאלת הדם.
כי תאומים ילדה אותנו זו הארץ
ותאומים גלושו נחלותינו בין כל עמי תבל.

האורחה עוברת בכפר

אלהי הנושק לוחמים, קרית ספר,
ירושלים, 1957. עמ' 109

אשר רוכב פראש נכנס לכפר
ואחריו – כלנו בשורה,
ובין קריאת שקוי, המות הפר,
דרךנו ישורה.

בנות הכפר עולות בסלמות,
ומן הים נושב המערבי,
אלי, איך בא הרוח בשלמות – –
הושיע, הנביא !

ולא נשלח דבר לאב, אחים,
פן יענו במשל הלענה :
”נתון הבת לדל בפלחים
ולא לבדוי נע”...

ומן הכפר יוצא האחרון
ונשמתו ריקה ויבשה.
אלי, עד אן נדד בשירות
ולא נדע אשה ?...

בדרכי נכר

הארץ, 31.1.1958

עזבו. הם עזבו את פתח ביתם
או אל פתח ביתם לא הגיעו.
בלילה, באפל, בנכר דרכים –
עזבו גם עזבו הם את פתח ביתם
ואל פתח ביתם לא הגיעו.

נוהרים כלי הרכב, דוהרים מול ערפם
אורות נקצרים וצללים בשדה אפל –
במתח ירי דורכים הם דרוכים,
נוהרים כלי הרכב, דוהרים לקראתם
צורות סגורים מטילים עדי אפל.

הלילה חלול בראשי הדורכים
וירח תכלול כתמרור קרוע שקט –
בצמת כל דרך פוחדות הדרכים
ולילה חלל לרגלי הדורכים –

על פתח ביתם תנוע הדלת.

פאטמה חסן מנסור, אם מרואן

נולדה בכפר ענאן, 1936

חיה בכפר ראמה

ראמה, 2009

שמי פאטמה עואד חסן מנסור. שם אמי הוא פטום אחמד אלנאסר. גם היא נולדה בכפר ענאן. היא התחתנה עם אבא שלי, שהיה בן דודה.

את תאריך הלידה המדויק שלי אני לא יודעת. כשבאו היהודים ורצו להוציא לנו תעודות זהות אחרי הנכבה, אמא שלי מסרה להם גילאים יותר קטנים מהגיל האמיתי שלנו, כדי שהיהודים ירחמו עלינו ולא יגרשו אותנו. אבל אני יודעת שאבו מרואן, בעלי, מבוגר ממני בשנתיים, לא יותר.

הבית שלנו בכפר ענאן היה בסוף הכפר מלמטה. הבית היה מבוץ. לפני הבית היתה גינה. סבא שלי עליו השלום הביא אבנים כדי לבנות בית. היינו ארבע אחיות, שני אחים, אמא, אבא, סבתא וסבא. אני הבכורה. אחריי אחי מחמד, אחריו פלתיים, אחריה אחמד ורסמיה. ביום שגירשו אותנו מהכפר, אמא נשאה את אחמד על הגב מתחת לשמלה ואת רסמיה מקדימה בין הידיים. אני ושאר הילדים הלכנו לידה.

את היום של הגירוש אני לא זוכרת טוב, אבל אני זוכרת את עצמי הולכת ליד אמא שלי. אני אספר לך את כל הסיפור מההתחלה. היהודים נכנסו לכפר, כיתרו אותו וסגרו עליו. הם נכנסו לתוך הבתים ואמרו לאנשים שייצאו כי הם הולכים להרוס את הבתים. הם הרסו את הבית של אחיו של סבא שלי. האנשים פחדו ועזבו את הבתים, הלכו לשטח שקראנו לו אדמת אלחילה, אדמה שהיתה שייכת לאנשים מהכפר שלנו, בדרך לכפר אלמעאר. הזקנים נשארו בכפר ולא עזבו. רק אנחנו הקטנים והנשים יצאנו לשם. סבא שלי אמר לסבתא, בואי נחביא את הילדים בתוך המערה. היתה אצלנו מערה ליד הבית, אחסנו בה תבן לבהמות. סבתא פחדה שיהרסו עלינו את הבית ואמרה, בוא נצא וניקח אותם איתנו.

כשהיינו באלחילה, הצבא עמד בשתי שורות משני צדי הדרך. אנחנו הלכנו באמצע. לקחו אותנו מאדמת אלחילה לצומת ספד (צפת), שם מתחת לעין אלנאסר. אמרו לנו, תלכו מכאן לכיוון ההר, ואל תסתכלו אחורה. מי שיסתכל נירה בו. אני הלכתי עם המשפחה שלי. תוך כדי הליכה ראיתי על האדמה ערימה של בני אדם. אמרתי לאמא, תראי את האנשים האלה, ישנים ברחוב. פתאום הבנתי שהם מתים. שמונה הרוגים. הרגו אותם ושמו אותם בערימה אחת. הגענו לעין אלנאסר והמשכנו בדרך עד שהגענו לבנת גיביל (בדרום לבנון) בלילה.

בדרך, ליד עין אלנאסר, על ההר, אחרי שחצינו את הכביש, מצאנו מתחת לעץ זית תינוקת בוכה. אחר כך ידענו שהיא מעילבון. אמא שלה עזבה אותה, עטפה אותה בשמיכה בצבע ורוד, לידה היתה שקית עם בגדים ובקבוק ריק. לתינוקת היה מוצץ בפה. בין האנשים שהלכו איתנו היתה נערה אחת שאמא שלי ביקשה ממנה לקחת איתה את התינוקת, כי אולי נמצא את המשפחה שלה בדרך. היא

סירבה. היא אמרה, אני עדיין לא הבאתי ילדים, אני לא רוצה להרים ילדים של אחרים. היא השאירה את התינוקת והמשיכה. המשכנו ללכת. בדרך בין עין אלנאסר לבית גין ראינו זקנה בוכה הולכת מבית גין לכיוון שלנו. היא שאלה אם ראינו בדרך תינוקת. אמרנו לה שכן ותיארנו לה את המקום. היא הלכה לשם, אבל לא מצאה אותה. אולי הצבא לקח אותה, כי הוא היה מאוד קרוב למקום. שאלנו אותה למה אמא שלה נטשה אותה. היא אמרה שאמא שלה החזיקה ילד על הגב שלה ועוד ילד בין הידיים ולא הצליחה להחזיק את שלושתם.

בבנת גיביל ישנו במסגד עם כל הפליטים. אחר כך בא רכב ולקח אותנו לעיר צור. הקימו שם אוהלים בשבילנו והכניסו אותנו. אני הייתי חודש או חודשיים בצור. סבא שלי בא, חיפש אותנו ושאל אנשים עד שמצא אותנו. הוא לקח אותנו חזרה לבית גין. אני זוכרת שמזג האוויר היה קר וגשום. סבא שלי הביא שמיכות, העלה את האחים שלי על חמור ובאנו לבית גין. חזרו איתנו עוד ילדים, בני אחיה של סבתא שלי, חמד ומחמד. בבית גין היה הרבה הרבה גשם. נכנסנו לבית של סאלח אלולי, חבר של סבא שלי. התחממנו והחלפנו בגדים. למחרת בבוקר סבא שלי שם אותנו על הבהמות ולקח אותנו לכפר ענאן.

מהומות נצרת

דבר, 9.5.1958

א

הסדר הושב על כנו. וכעת לו יקום האזרח היהודי ויקום השוטר היהודי, לשאל את תופשי-ההגה: האמנם רק אותם מפגינים-ערביים, שחרפו וסקלו, יתנו דין על מלחמת הרחוב שראינו מנגד?

לא! אותו ערבי אלמוני שקלל ורגם בחמת-חרוק-שן הפה והכה ונגרר למכונית-השטור הנסקלת הוא בעצם, על צד האמת, היחיד שאיננו אשם באותה מערבלת חמות – אף כי הוא היושב בפלא.

ב

עוד נמשכת אי-שם הרגעת מהומות האחד-במאי, כמאתים אדם עצורים, חפושים ומצוד. עוד לוחש הרמץ. המהומה – פרי שסוי קומוניסטי? נכון. השסוי הוא במאי אף המרי, המקאה, הקללה, – לא היו ראיה מבימת...

המהומה – פרי שסוי קומוניסטי. נכון. אף מה שרש הפרי? האמנם רק שסוי וחסל? סוף פסוק ודעתנו נחה? האמנם אין חובה על ממחינו, ממחי הטפול במעוטי-הערבי, להוכיח שאין המה צד באותה מערבלת צפויה ומכרחת?

ג

שנים של שגרה וגריסת-מסכמות בשאלת המעוט הערבי במדינה, שנים של שיטה שקפאה על שמרים, של יעוץ יחיד-קו ויחיד-דרך, ושאלה אשר אין כמותה עשויה לנסות בחדי צפרנה ושנה את תוכו-וברו של העם וצדקת-תולדותיו הנגזרת.

שנים של דשדוש ללא יצר פריצה אל מחוץ להרגל וצרות משעוליו, בשאלה שהיתה צריכה להעיד – כי לקף יעווה! –

על יתרון מנהגו של שלטון יהודי לעמת מנהגו של עולם! בשאלה אשר אין כמותה משועה לדמיון ותנופה ושאר-רוח!

כן, ידענו היטב: יש בלב ערביי מדינת ישראל גחלים שלא שום "שאר-רוח" יפיג את חמן שמטבע. יש מכות וזכרונה של תבוסה, יש מכות שלטון זר ומכות עיר ותל שהיו לזולת לנחלה. לא השכיחו את זאת שום פתוח ושפע.

ידענו גם זאת: יש סיגים וכבלים של הכרח וחובה, אשר כל המבקש לסלקם במחייב מבקש לגדע יתדות בטחון-סודי. דורש טוב הוא ולא לטובה ואשרי היכול וכופר בשמירה אשר בה הוא בוטח ...

למשל: אם אפלו יחלט על בטול הממשל הצבאי לא אדע אם רשאי מי בינינו לקום עד בוא-יום ולתבע כל מלא חפש תנועה לערבים במושבות היהודים ... מי יהיו ויאמר "אנכי אחראי" ... אחראי לא בפה כי בפעל!

אבל מה שאפשר לשנות, והכרח לשנות – עד היסוד! – גם בנהל וגם בגישה (על כללה ופרטיה גם יחד!) גם בכל משגינו מאז בשאלה הצורכת הזאת, הוא כה רב עד כי כל השנה היא חטאת שאיננה נסלחת!

מה שיש לשנות הוא יסוד הגישה הזרעת יום-יום השפלה ובזוי ומרוזים, המעירה ומלכה כבמפוח את גחלי הטינה הטבעית. פן חלילה תחלש ותדם ותקהה במקצת עם הזמן בלי עלות חדשות לטפוח.

מה שיש לשנות הוא הקו. כל הקו (זה משג מערפל אך מאד מחשי). כל הקו ההופך זה שנים עשרת, את צבור הערבים במדינה לצבור מגדה ומשפל, מגדה ונרדף! זה מריו וקולו שפרצו בנצרת!

פליטה

מתוך "שני שירים", על המשמר, 18.7.1958

אינני שפוכה כחורבת־אֲרָבוֹת
אינני צְרוּרָה כמפל־מְנֵהֲרוֹת
אינני כְּקֶלֶח קטול בְּכַזִּיךְ
וְלֹא חֲלוּקָה כְּאַבְנֵי־נְהָרוֹת.

בְּעַד חֲלוּנְכֶם לֹא אָבֵא כְּגַנֵּב
לִישָׁעַן עַל שְׁלֶחַן חֲלֻקָּנִים
לְטַל עַל שְׂכָמִי אֲבַגְיָכֶם הַקְּרוֹת
וּבְצֶר גַּם לְזֹרַע כְּפִי בְּרֻקָּנִים.

קִבְּעַת אֲנִי בְּגִלְגֵּל־הַעֲנָן
הַנוֹסֵר בְּצַמְרַת הַזֵּית
נִצְרַפְת אֲנִי בְּעַמְקֵי־הַכְּבִשָּׁן
וְנוֹסְקַת לְגַב־הַעֲצִיט.

הַשְּׁסוּי עוֹרְרוּ, אֲמַנֵּם כֵּן, אִךְ מְרַגֵּע קוֹמוּ עַל עֲמָדוֹ
לֹא הִיְתָה חֲמַתוֹ חֲמַת שְׂוֵא. וְנוֹסִיף, לְמַרְבֵּה הַפְּלֵא,
כִּי אֲנַחְנוּ גְרַמְנוּ לְכָף שֶׁהֲצַדֵּק הָיָה עֲמָדוֹ...
וְהֲצַדֵּק יִהְיֶה עֲמָדוֹ עַד לְבוֹא הַתְּמוּרָה הַמִּיְחַלֵּת.

זֶהוּ לְקַח נִצְרָת. חֲקוֹת עַם־וְעַם גַּם עֲלֵינוּ חֲלוֹת
וּמַעוֹט מְדַכָּא וְצוֹדֵק – זֹאת נֹאמֵר וְנִדְקֶדֶק בְּמַלְנוּ –
הוּא מַעוֹט הַהוֹפֵף אֶת הָרֵב לְצַבוּר שֶׁל קְסָדוֹת־וְאֵלוֹת, –
לוֹ נִסִּיר בְּעוֹד־עַת אֶת סִמֵּן הַהֶכֶר הַלְּזָה מֵעֲלֵינוּ!

לקיה אסאנע

נולדה בביר אסאנע, 1918

חיה בלקיה

לקיה, 2006

לאבא שלי קראו חאגי איברהים אסאנע. הוא היה השיח' של השבט שלו. כאן בנגב היו בערך שבעים שיחיים. הם היו באים לפגישות אצלנו במועצה בביר אסאנע (באר שבע), ומטפלים בבקשות של אנשים. אבא שלי היה מגיע ברכיבה על סוס מאזור ליד עיזה (עזה) עד לפגישה של השיחיים באסאנע. שעה וחצי לקח לו להגיע על הסוס.

אנחנו לא גרנו הרבה בביר אסאנע. גרנו לידה, והיינו הולכים לביר אסאנע, לבית החולים למשל. בביר אסאנע היו לנו שבעה בתים. היום הבתים נמצאים קרוב לרחוב הראשי. הבתים שלנו היו שייכים לאבא שלי, חאגי איברהים, ולחאגי עבד אלכרים. הם היו הולכים לבתים שלהם כשהם רצו לארח שיחיים אחרים ולערוך ישיבות. הנשים היו הולכות לשם לפעמים כדי לבשל ולאפות. אנחנו גרנו רוב הזמן כאן, בלקיה. היו לנו בתים כאן, וכל החפצים שלנו היו כאן.

היהודים באו, לקחו לנו את האדמות בכוח, ואמרו לנו שאין לנו מה לחפש כאן. הם סגרו את המסגד, ולא נתנו לאף אחד להיכנס. לערבים לא היה נשק כדי להתגונן ולהילחם כמו שהיה ליהודים. אחר כך גרנו בלקיה שלוש שנים, ואז גירשו אותנו לתל ערד.

הבריטים שלטו בארץ שלושים וחמש שנה, ואז עזבו. באחד הלילות פתאום ראינו שהיהודים נכנסו לעיר. הם העלו אנשים על משאיות ושלחו אותם לעיזה. אחרי שגירשו את האנשים הם התיישבו במקום. הם אמרו לנו, לכו להר. אם נראה כאן מישהו מחר עד שמונה, נהרוג אותו. אנשים התחילו לעלות על אוטובוסים ולנסוע לעיזה. היו כאלה שבחרו לעבור לגור במדבר. אנחנו נשארנו באלקיה כי היו לנו אדמות ובתים במקום, וכי עיזה היתה רחוקה. השאר יצאו מחוץ לארץ.

נשארנו שלוש שנים בלקיה. באותן שנים, כעס נורא דבק ביהודים. הם באו לאבא שלי ואמרו לו, תעבור לתל ערד. אבא שלי אמר להם, אני לא רוצה את תל ערד. אני רוצה ללכת לעבדאללה. הוא ביקש לצאת לירדן. אבל עבדאללה סירב להכניס אותנו. ישבנו איזה ארבעים יום על הגבול. כל האנשים הלכו אחרי אבא שלי כי הוא היה המנהיג. אבל אז התחילו להגיד לו שהוא צריך לחזור לארץ שלו ולחיות בה. אבא שלי החליט לחזור. כשחזרנו לכאן אמרו הקצינים לאבא שלי שהוא צריך לעבור לתל ערד. הוא ואחי מחמד אבו חיליל אמרו שהם לא רוצים לעבור לתל ערד. הצבא התחיל לרדוף את אחי כדי להחזיר אותו. הוציאו את אבא שלי מהבית בכוח והרסו את הבית. השמים נהיו אדומים מהיריות והאש. כל זה היה כדי להפחיד את האנשים. התחילו להכות באנשים, ולהכריח אותם לקחת את החפצים שלהם על הגב. פעם, שברו למישהו את היד ואמרו לו, יאללה. תרים. תרים. הכריחו אותו לסחוב את החפצים עם היד השבורה. וכך העבירו אותנו מלקיה לתל ערד.

אני זוכרת שפעם הם הרגו שישה אנשים ממועצת אשריעה. אשריעה זה ליד איסוד (אשדוד), נתיבות, קרוב לעיזה. האדמות היו אדמות שבט אסאנע. הם הרגו שישה כדי שהאנשים יפחדו ויעזבו.

כשבאו לגרש אותנו לתל ערד, היהודים הקיפו את לקיה כדי שלא נברח. כאן היתה תחנת משטרה של היהודים. אני זוכרת שביום שבו ברחנו, אמא שלי שכחה תבשיל על האש, אבא שלי משך אותי ביד, ודוד שלי, אחמד, החזיק שרשרת ברזל, והשיער שלי נתקע בה. הוציאו אותנו בכוח. העלו אותנו על אוטובוסים בכוח, ומי שהתנגד ירו בו. אותנו היכו באלות, והרגו נשים וגברים קרוב לדרך המזרחית. הדרך המזרחית זאת הדרך שמובילה לביר אסאנע מצומת אלחיליל (חברון). היו אנשים שיצאו בלי לקחת שום דבר מהבית. היתה משפחה ששכחה את הבן שלה בבית מרוב פחד וברחה.

עשרים יום אחרי שעברנו לתל ערד, אבא שלי מת שם. הוא מת מצער. אנחנו נשארנו לזרוע ולקצור את האדמה. סבלנו נורא כדי להשיג מים בתל ערד. היינו צריכים לנסוע למרחקים ארוכים ולעלות על גבעות כדי לחפש מים. ניתקו לנו את המים והרסו לנו את הבארות. החיילים היו נכנסים עם טנקים ומכוונים לעברנו, והאנשים פחדו. אני זוכרת שהם היו נכנסים לבתים שלנו בלילה ומחפשים מתחת לילדים הקטנים כדי לראות אם יש נשק בבתים. עשו נגדנו מלחמה כלכלית. הכל היה אסור: בצל, שמן, עוף... לא הרשו שום דבר, והיינו צריכים להבריא מהגדה. אבל כשהם היו תופסים מישהו מבריא היו הורגים אותו. אפילו סוכר היה אסור. בחיי, כשילדתי את הבן שלי, עבד אלרחמן, אבא שלי הלך לבקש רשות מהקצין להביא שמן כדי למשוך את הילד. כשאנשים היו רואים את הטנקים מתקרבים לאזור, הם היו זורקים את השמן כדי שלא יראו אותו. אפילו את התמרים הם היו מחביאים בלולים, כי זה היה אסור.

בתל ערד גרנו בערך עשרים וחמש שנה. אחר כך באו לחאגי חסן ואמרו לו, מה דעתך לעזוב יחד עם השבט שלך את תל ערד? חאגי חסן אמר שהוא רוצה להתיעץ עם השבט. הזקנים אמרו שהם לא רוצים לעזוב את תל ערד, אבל הצעירים אמרו, שיחי חסן. עדיף לחזור הביתה, אפילו אם נאכל שם רק חול. אנחנו עובדים בעיר רחובות ונוסעים לשם כל יום מתל ערד שנמצאת המישים קילומטר מבאר שבע. זה רחוק. אנחנו רוצים להתקרב קצת. רק בשנות השבעים חזרנו ללקיה. אבל את הילדים שלי, אאמנה, עבד אלרחמן, אחמד, חוסן ומרים, ילדתי בתל ערד.

שירי עם

קול העם, 15.8.1958

כפר שדוד

כאן תמרר העשן.
כאן הכתיבה האש את חקיה.
בית מן וישן
לצחוקו הנפקד מחכה הוא.

לא בן-עוף מדדה.
לא ברפת הבוצרים פרי-הגפן.
שכול צהוב בשדה
מספר קורותיו אבן-אבן.

על גדר השועה
למפץ אנחותיו של הבית,
כדגלי השואה
דוממות בשחורן שתי צביות.

המבעיר, קום ורש! –
על החי, בדריסה מפרזלת,
כבר עובר החורש
בחלקת הזרים הנגזלת.

קול נשא ברמה.
לא רחל ממררת בנהי.
אדמה, אדמה,
זאת הגר מבכה על-בניה!..

מי ?

מי אמר לבאר הסתמי ? –
זו שבאה באבן על פיה.
שחנקה במזיד מי-זאת-מי ? –
היא עקבי השפטים לא החביאה.

מי צוה על הניר השדף ? –
זה שגח לכלות את הגרן.
מה צורה לו ודמות למרדף ? –
פני אחי הנוגש בי אפכה.

מי ארב לשובו של האישי ? –
המגרש את חייו אל מעבר.
מי באש על הדלת הקיש ? –
עוד קורצות לי עיניו מן האפר.

מי סתם והגלה וכלה ? –
השנאה, בן-אבי, השנאה היא.
עד מתי נחלתי בשכולה ? –
עד אל אור תפקחנה עינים.

מזמרת הארץ

קשת א', 1958

שיר המנושלים

הִלְכָה הַבָּאָר אֶל הַדְּלִי
וּבֵא הָהָר אֶל מוֹחֲמָד.
הַיּוֹם אֶת עֲנִי הָאֶבֶל אֶטְלִיא
בְּשֵׁק עֲפָרָה הַחֵם עוֹד.

שָׁמַשׁ שָׁחֹר בְּבֵיתִי
כַּבְנֵי פָּנִים וְעֵרְףִי.
שָׁגַפְנָן הָיִיתִי, שָׁמְנִי וּפְתִי –
שָׁמוּדָה עָלַי שׁוֹט וְאֶרְבִּי.

לִילָה נְעוּל מַצָּאת
וְדֶרֶךְ אֶסֶר לְפִתְחָה.
מִתְלֵם עֲשׂוּק אֵלַי אֶת נִשְׁאֵת
וְרוּעָה לִי כְּאִזּוֹ לְבִטָּח.

רָמַץ גַּחַל זֵדִי.
גָּלָה מִשְׁחַרְרֵי קְרִיאָ-גֶבֶר.
לְאוֹר סִהְרָה עֲנִדוֹ לָךְ מֵתִי
שִׁירֵי עֲרִיסָה וְקִבְרִי.

אֶבֶד הַדְּלִי לְבָאָר.
בְּגַד הָהָר בְּמוֹחֲמָד.
מִלְטֵי שִׁבְלֵי שְׂדֵי הַבּוּעָר,
אֲדַמֵּת יְגוֹן לְאֶרְחָמָה.

קִרְעֵי רִגְבֵי אָחִי.
סִמְכֵינִי מִשְׁקַע שְׁקַע.
אֵיכָּה, יִצְחָקִי, אֵיכָּה, אָחִי,
הוֹרֵי אֲבִרְהֵם, אֵיכָּה?!...

אם

עַל אִם הַדְּרֵךְ דְּרָכִים-בְּאִין-עוֹד
עוֹמְדָת אִם.
עַל אִם הַדְּרֵךְ הִיא מְמַאֲנָת
לְהַנְחֵם.

מֵהָר בְּאֶפֶק אֶל אִם הַדְּרֵךְ
לְבָה נְבִט.
עַל אִם הַדְּרֵךְ נִקְטָף הַפְּרַח
גְּרִשָּׁה הַבֵּת.

עַל אִם הַדְּרֵךְ דְּרָכָן נִפְרָדָת
בֵּין שְׁנֵי גְבוּלוֹת.
הוּא, אִם הַדְּרֵךְ, אֵי-אֵן לְרִדָת
וְלְעֵלוֹת!?

עַל אִם הַדְּרֵךְ שׁוֹתְקָה-שׁוֹתְקָת
הַמְּבוּכָה.
עַל אִם הַדְּרֵךְ נוֹשֵׁק הַשְּׁקֵט
לְאִם בּוּכָה.

שיר אל שנכלא...

אברהים, אברהים, אברהים,
מעלינו שמים פרוצים,
נם כוכב אל מעקר לכפר
עת פרגול המכים בו עבר
וולעף נקמתו וקאץ
באדם ובצאן ובצעץ.
רקיעינו ריקים ובוהים,
אברהים בן אבו־אברהים!

אברהים, אברהים, אברהים,
אמריך עמנו ברוכים.
נאזקה אמתם למענה
כי אמן לשבטו מאנה.
שעמק חרישך בל־כבות –
אזקידך לך לכבוד.
לא ברזל – תמושם פפרחים,
אברהים בן אבו־אברהים!

אברהים, אברהים, אברהים,
אפפוננו דבות ברעים,
אף נגעץ ככר בלב הדכה
אור קולח הנשוב, שלבה
לחישת גחלי הבשורה
על זבחי בגי־הגר־ושרה
המסבים אל חגם ברעים,
אברהים בן אבו־אברהים!

שיר ערש

חשף סהור מן השקת נוטף.
דנג מימיו ער־הגץ ידלה.
צמר פועים בחלום תלטף.
זמר עתיק אנעימך, הטלה.
שמע ישמעאל, שמע ישמעאל
זמר־ספור לי מאם ומאל.

רצה שבלת־שךה ובוכה.
רוח קדים ירד־פנה שרוף.
אל תשא־לני היאך ואיכה.
רצה שבלת. ונומה. וטוב.
שמע ישמעאל, שמע ישמעאל
שיר המורשת מאם ומאל.

נומי! – חורב בל־שךה הקדים.
אנה תנוס הרגובה בשךה? –
רצה שבלת מקפת פחדים.
נומה, כי ער במרום שהרה.
שמע ישמעאל, שמע ישמעאל
חסד לא פס עוד מאם ומאל.

רכב מטר מעליה דרדר.
אוי לקדים שהשקה נקמה.
שךה שבלת חן־חן למטר.
נומה. הרבה שבלים בקמה.
שמע ישמעאל, שמע ישמעאל,
שיר השבלת מאם ומאל.

חשף סהור ער־הגץ ידלה.
זכר הזמר לא עוד יכרת.

נומי, שבלֶת־לִי, נומָה, טָלָה.
שחר עליו אֵל השקת יוֹרֵד.
שְׁמַע יִשְׁמַעְאֵל, שְׁמַע יִשְׁמַעְאֵל,
שִׁיר הַתְּקוּהָה לִי מֵאֵם וּמֵאֵל!...

0 0 7 4 9 0 0 0 0 0 9 8 9
שן 50 תחיר 749-98 דאנאקוד